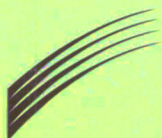

STEMLER ÁGNES

Nyelvrokonság és nyelvtörténet

Mátyás Flórián
nyelvtudományi
munkássága

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

NYELVROKONSÁG ÉS NYELVTÖRTÉNET

NEMZETI TÉKA

Sorozatszerkesztő

KÉGLI FERENC

MONOK ISTVÁN

NYELVROKONSÁG ÉS NYELVTÖRTÉNET

Mátyás Flórián
nyelvtudományi munkássága

STEMLER ÁGNES

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
GONDOLAT KIADÓ
BUDAPEST, 2004

Lektorálta Szathmári István
Nyelvi lektor Nyerges Judit

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
csak a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásával lehetséges.

© Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2004
© Stemler Ágnes, 2004

Felelős kiadó Monok István főigazgató és Bácskai István igazgató

Sorozatterv Kurucz Dóra
A nyomdai előkészítés és sokszorosítás
a Books in Print munkája

ISBN 963 200 485 X
ISSN 1586-1163

Tartalom

Bevezetés	7
Mátyás Flórián életpályája	12
A pálya első szakasza: a nyelvhasználat	19
Mátyás Flórián nyelvtörténeti adatgyűjtése és nyelvtörténeti szótárkísérlete	70
Mátyás Flórián nyelvtörténeti szótárának kézirata	110
Mátyás Flórián nyelvtörténeti szótárának forrásai	121
Záró megjegyzések	151
Irodalom	153

Bevezetés

Mátyás Flórián (1818–1904) a 19. század második felében megerősödő magyar történeti nyelvtudomány kevésbé ismert és méltányolt alakja. Neve csak ritkán bukkan elő a nyelvtudomány-történeti munkákban, s akkor is inkább elrettentő példaként, a finnugor rokonsítás dühödt ellenfeleként, a délibábos dilettantizmus képviselőjeként kerül szóba nyelvhasznító munkái kapcsán (lásd például Pintér 1906: 16; Loványi 1957: 25–27; Bárczi 1958: 50–51; Kovács 1981: 129; Domokos 1998: 111; Hegedűs 1999: 97). Nyelvtörténeti szótárkísérletére (Mátyás 1868–1871 = MátyFl.) a Szarvas–Simonyi-féle *Magyar nyelvtörténeti szótár* (NySz.) és *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz.) ugyan hivatkozik forrásai között, de tudomásom szerint a szótár vizsgálatával Kiss Lajos rövid, elismerő ismertetésén kívül (Kiss 1994: 394) nem foglalkoztak a magyar nyelvtudomány történetének kutatói.

Mátyás Flórián viszonylag rövid nyelvészeti pályája (1856 és 1871 között publikált nyelvészeti témájú tanulmányokat, illetve ebben az időszakban készült szótára is) a modern magyar nyelvtudomány kibontakozásának első, átmeneti korszakára esik. A magyar nyelvtudomány-történet korszakolásával foglalkozó szerzők az 1850–1870-es éveket külön alkorszaknak tekintik (Balázs 1978: 13–20; Szathmári 1971: 18–35; Éder 1972a: 6). Ebben az időszakban alakulnak ki a magyar nyelvtudomány intézményesülésének feltételei, de a nyelvészeti kutatások elméleti háttére még meglehetősen változatos.

Ekkor alakul meg az állandó nyelvtudományi bizottság az Akadémián (Fráter 1974: 81–92), amely azonban 1862-ig csak eseti feladatokat lát el; megindul a Hunfalvy Pál által szerkesztett *Magyar Nyelvészet* (MNyszet.), az első önálló nyelvészeti folyóirat (Babos 1956; Loványi 1957; Balázs 1978: 16–18) és az intézményi feltételek kialakulásával kristályosodni kezdenek a modern összehasonlító nyelvtudomány módszerei. Hunfalvy Pál, majd Riedl Szende úttörő tanul-

mányainak megjelenésével (Hunfalvy 1852b; Riedl 1856; 1859) egyre nagyobb szerepet kap a nyelvtörténet nemzetközi viszonylatban is korszerűnek mondható kutatása (a magyar nyelv rokonsági viszonyainak feltérképezése, a hangváltozások szisztematikus vizsgálata, a jövevényszavak körének behatárolása stb.), bár a történeti-összehasonlító módszer térnyerése inkább csak a következő században, az 1870–1880-as években, Budenz József felléptével következik be (Balázs 1978: 20–24).

Ez az átmeneti kor a legkülönbözőbb nézetek egymás mellett élését hozza, egyaránt jelen vannak például a bölcseleti (filozófiai) nyelvtudomány képviselői (Fogarasi János, Czuczor Gergely, Ballagi Mór, Lugossy József és mint látni fogjuk, részben Mátyás Flórián is); a nyelvemlékek, a régi magyar nyelv vizsgálatával foglalkozó tudósok (elsősorban Toldy Ferenc) és a finnugor nyelvhasználat művelői (Hunfalvy Pál és követői, többek között Fábrián István, Imre Sándor, s ekkor kezd publikálni Budenz József is).

Ahhoz azonban, hogy jobban megértsük az egymás mellett élő irányzatok gyökereit, röviden vissza kell tekintenünk a 19. század első felének nyelvtudományára. Általánosnak mondható az a vélekedés, miszerint a 18. század végén tapasztalható fellendülés (Sajnovics *Demonstratio*-ja, Benkő József török nyelvi összevetései, illetve Gyarmathi Sámuel *Affinitas*) után a „félszázados tétovázás” (Zsirai 1994: 506) korszaka köszöntött be a magyar nyelvtudományba, melyet csak Reguly Antal utazása és rokon nyelvi anyaggyűjtése tört meg.

Nyelvtudományunknak ez az időszaka már-már mitikus ködbe burkolódik a különböző tudománytörténeti visszatekintésekben. Ezt a mítoszi sötétséget nem is igen igyekeztek eloszlatni a kutatók, inkább csak talányos metaforákkal jellemezték a korszakot. Ez a szemlélet már a 19. században kialakult, Munkácsi Bernát például a *Magyar Nyelvőr* (Nyr.) című folyóiratban 1882 és 1884 között publikált nyelvtudomány-történeti áttekintésében úgy emlegeti ezt az időszakot, mint amikor a „vak sötétség kora állt be” (Munkácsi 1882: 481), illetve „mély sötétség borongott a nyelvtudomány egén” (Munkácsi 1882: 533). Alig húsz évvel később Halász Ignác *A magyar szófejtés története* című összefoglalásában azt írja, hogy Révai halálától az 1850-es évekig „szomorú a magyar szófejtés képe” (Halász 1900: 10). Pápay József „teljes pangásként” ábrázolja ezt az időszakot (Pápay 1922:

16), Loványi Gyula a *Magyar Nyelvészet* című folyóirat történetét bemutató cikkében a „tespedés szakaszának” (Loványi 1957: 10) nevezi, s annak szemléltetésére, hogy napjainkban is tovább él ez a szemlélet, most csak Hegedűs Józsefet idézem, aki így fogalmaz: „Hunfalvy Pál fellépéséig kialakult egy szabad nyelvészeti csapongásra alkalmas – legalább fél évszázados – légüres tér” (Hegedűs 1998: 385).

A nyelvtudomány-történeti összegzéseket tanulmányozva azonban a 19. század első négy évtizede korántsem tűnik valamiféle zsidbadt vagy bénult időszaknak. Szathmári István összefoglalásában (Szathmári 1971: 22) kiemeli az ekkor készült nyelvtanok nagy számát, amelyek az irodalmi nyelv normarendszerének megszilárdítását célozták; hasonlóan termékeny időszak volt ez szótárirodalmunk szempontjából is (vö. még Gáldi 1957b); erre az időre tehető a nyelvjárások tudományos vizsgálatának kezdete; a nyelvemlékiadás megindulása – és természetesen a nyelvújítás folyamata sem zárult le a 19. század legelején, ebben az időszakban is jelentős szerepet játszott.

Miért tapad mégis a sötétség és a tespedés metaforája ilyen makacsul nyelvtudomány-történetünk e korszakához? Elsősorban természetesen azért, mert a fent idézett borongós hasonlatok szerzői általában a nyelvhasználat, illetve az etimológiai kutatás szempontjából vizsgálták a korszakot, teljesen különválasztva a nyelvtudomány egyéb, akkor fejlődésnek induló törekvéseitől. Ebben a megközelítésben, amely a 19. század utolsó évtizedeiben diadalmaskodó történeti-összehasonlító nyelvtudomány szemüvegén keresztül nézi a század első felének törekvéseit, valóban csak afféle kezdetleges, „tudománytalan” elvekre épülő, önkényes kísérletezgetésnek tűnnek e nyelvhasználati próbálkozások.

A 19. század első felének nyelvészeti törekvései, elsősorban a nyelvhasználati, nyelvrokonsági kutatások elméleti kérdései tudománytörténeti szempontból a mai napig nem kellően tisztázottak, és ez a tény sajnos a következő korszak mélyebb megismerését is akadályozza. Az 1850 és 1870 közötti időszak számos nyelvésze ugyanis még az előző időszakban kezdte pályáját, s az úgynevezett bölcséleti (filozófiai) nyelvészet elveit és munkamódszerét sajátította el. Történetek ugyan kísérletek a bölcséleti nyelvtudomány elveinek rendszerezésére (lásd például Sági 1942; Békés 1997: 141–161), de ez

nem jelentett gyökeres változást az idevonható nyelvészek munkásságának megítélésében, törekvéseiket többnyire tudománytalannak, már saját korukban is meghaladottnak bélyegezték.

Természetesen nem célom nyelvtudományunk eme időszakának bemutatása. Azért tartottam szükségesnek kissé bővebben szólni minderről, mert a filozófiai nyelvtudomány az általam tárgyalt korszakban (az 1850–1870-es években) is igen fontos szerepet játszott. (Elég csak arra utalni, hogy legnagyobb szabású alkotása, a Czuczor Gergely és Fogarasi János által szerkesztett akadémiai szótár, *A magyar nyelv szótára* 1862 és 1874 között jelent meg, s az ötvenes években Hunfalvy mellett Czuczor volt a nyelvtudományi osztályülések leggyakoribb előadója az Akadémián.) Számos képviselője keveredett polémiába a történeti-összehasonlító iskola új elveit terjesztő és védelmező Hunfalvy Pállal, s a nyelvtudomány e korszakát annyira jellemző viták csak akkor érthetőek és értelmezhetőek igazán, ha a „bölcseleti” alapon álló vitatkozók alapelveit is ismerjük.

Egyrészt tehát azt szeretném megmutatni, hogy Mátyás Flórián nem egy mindenre elszánt, finnugorellenes, a perzsa–magyar vagy az árja–magyar rokonságot hirdető különc figura volt, ahogy ezt a róla fennálló kép sugallja. Törekvései és nyelvtudományi elvei sok ponton a filozófiai nyelvtudományhoz kapcsolódtak, s ezért kijelenthetjük, hogy Fogarasi, Czuczor, Lugossy és Ballagi mellett az 1850–1860-as években is tovább élő bölcseleti nyelvészeti iskola követője volt.

Másrésztől fontosnak tartom egy olyan tudós útját megrajzolni, aki ugyan az 1850-es években indult el a nyelvészeti pályán, ám törekvései, munkái és nyelvtudományi elvei még a megelőző korszak képviselőjévé teszik. Az ő pályáján keresztül képet kaphatunk e sokszínű és kísérletező korszak fontos kérdéseiről és vitáiról olyan, a korban fontos és sokat tárgyalt problémákon keresztül, mint például a magyarság kaukázusi kapcsolatainak kérdése, a mitológia-vita vagy az akkoriban felfedezett ékírásos emlékek magyar vonatkozásai. Mátyás Flórián pályáján keresztül próbálok betekintést nyújtani e korba, és talán ezek az adalékok is hozzájárulnak annak magyarázatához, hogy miért tekinthető ez az időszak átmenetinek. S mivel a nyelvtudomány-történeti munkákban e korszakot tárgyalva általában jóval több szó esik Hunfalvy Pál és követői tevékenységéről, talán nem érdemtelen egy kissé szemügyre venni a mellettük ott munkálko-

dó, igaz, más elméleti alapon álló, de sok esetben maradandó alkotásokat létrehozó nyelvtudósok – köztük Mátyás – tevékenységét is.

Mátyás Flórián nyelvészeti tevékenységének bemutatása természetesen nem teljes nyelvtörténeti szótára nélkül, amely pályájának legfontosabb állomása, és az 1860-as évek nyelvtörténeti kutatásai sorában is kitüntetett hely illeti meg. A szótárnak csupán három füzetet jelent meg nyomtatásban (Mátyás 1868–1871), de az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi a teljes szótári anyaggyűjtést. Ennek a tudománytörténészeink által még nem tárgyalt kéziratnak a segítségével jóval árnyaltabb képet alkothatunk Mátyás szótárírói munkásságáról és alapos nyelvtörténeti kutatómunkájáról, mint a megjelent három vékonyka füzet alapján.

Mátyás Flórián valódi helyét a magyar nyelvtudomány történetében nyelvtörténeti szótára jelöli ki. A kézirat vizsgálata meggyőzőtt arról, hogy Mátyás Flórián nyelvtörténészként valóban jelentős és megkerülhetetlen művet hozott létre, évtizedekkel Szarvas Gábor és Simonyi József *Magyar nyelvtörténeti szótárának* megjelenése előtt, s nyelvtudományunk nagy vesztesége kéziratának kiadatlansága.

Mátyás Flórián életpályája

Mátyás Flórián életrajzával kapcsolatban főként a halála után megjelent emlékezésekre támaszkodhatunk (Békefi 1906; Szőnyi 1909; Tordai 1909). Életével és munkásságával a későbbiekben csak Szilágyi Erzsébet foglalkozott, aki a Baranya Megyei Levéltár Mátyás Flórián-gyűjteményének feldolgozása során egy rövid tanulmányban foglalta össze a pécsi tudós életrajzát és tudományos pályáját. Ebben az igen hasznos és informatív írásban sajnos szerepel néhány tévedés – főként a művek megjelenési helyével és idejével kapcsolatban –, ezért mindenképpen fontosnak tartom, hogy röviden én is összefoglaljam Mátyás Flórián életrajzát.

Mátyás Flórián 1818. május 3-án született az erdélyi Felső-Detrehemben, Torda-Aranyos vármegyében. Családja később Kolozsvár-ra költözik, s Mátyás itt végzi el az elemi iskolát és a gimnázium alsó osztályait. Tizenegy éves, amikor elhagyja a szülői házat, Magyarországon szeretne továbbtanulni. Gimnáziumi tanulmányait Keszthelyen, Kantán, Nagyszebenben, Eszéken és végül Pécssett folytatja, ahol Kelemen József kanonok veszi pártfogásába a tehetséges ifjút. Pécssett sem volt maradása, 1834-ben Zarában (Zadar) tanult, majd még ebben az évben gyalog elindult Olaszországba (Szilágyi 1976: 209). Útközben, ha pénze már fogytán volt, munkát vállalt; dolgozott például téglahordóként vagy kertészlegényként is. Később gyakran mondogatta magáról életének erre a szakaszára visszaemlékezve, hogy ő volt „az utolsó koldusdiák” (Békefi 1906: 2).

Pártfogójához, Kelemen Józsefhez írt leveléből (1835) kiderül, mi hajtotta a fiatalembert arra, hogy éveken keresztül, sokszor éhezve, nélkülözve bolyongjon a világban:

„Engem semmi sem kényszerített, hogy hazámat elhagyjam s annyi földet béutazzak; sőt számtalan akadályokat találtam: a szegénységet, esmeretlenséget stb.; de láttam, mily sokat fog célomra használni a nyelvek esmeretsége; alkalmam van az idegenek

szokását nemzetemével összehasonlítani, testemet a szenvedésekhez, nyomorúságokhoz szoktatni s békességes türesemet erősíteni.” (Mátyás Flórián levele Kelemen József pécsi kanonokhoz, [Fiume?], 1835. szeptember 8. Idézi: Békefi 1906: 4.)

Bizonyítványt végül Zarában szerzett 1838-ban, és még ebben az évben Raguzába (Dubrovnik) ment, belépett a piaristák közé, és tanított a rend gimnáziumában. Azonban itt sem töltött el hosszabb időt, újabb vándorútra indult, melynek végén Pécssett telepedett le, ahol beiratkozott a jogi karra. Diplomáját is itt állították ki 1842-ben (Szilágyi 1976: 209).

Ebben a korban a jogi diploma nyitotta meg az alacsonyabb sorból származó, de értelmiségi pályára törekvő fiatalok előtt a lehetőségeket, mivel ez gyakorlatilag bármilyen hivatali állás betöltésére képesített. Mátyást a nyelvek ismerete, minél több nyelv elsajátítása már kora ifjúságától foglalkoztatta, fiatalon megtanult olaszul, franciául, németül és természetesen latinul és görögül is. Mivel a jogtudomány állt legközelebb humán érdeklődéséhez, s ennek volt gyakorlati haszna az életben, érthetően ő is ezt a pályát választotta, mint annyi más nyelvészettel foglalkozó kortársa, például Hunfalvy Pál is.

A jogi diploma megszerzése után nevelősködéssel kereste kenyerét dunántúli nemesszaládoknál. A reformkori értelmiség szegényebb sorsú, ám törekvő fiatalemberei így kerülhettek kapcsolatba az arisztokráciával és a jómódú nemesi és főhivatalnoki családokkal, amelyek pályájukat egyengethették. Mátyás Flórián a Somogy megyei Gombán a Forgách grófoknál, a Vas megyei Borgátán a Skerlecz, a Baranya megyei Gödrén pedig a Siskovits családnál volt házitánító. Később első nyelvészeti tanulmányait is a Siskovits család tagjainak ajánlotta (Mátyás 1857a; 1857b). Ez idő alatt fordult érdeklődése a keleti nyelvek felé, elkezdett szanszkritul és perzsául is tanulni.

Első tudományos dolgozata, a *Magyar–árja nyelvhasznalatok* (Mátyás 1856) is még nevelősködése idején, 1856-ban jelent meg a *Magyar Nyelvészet* című folyóiratban. Ebben a tanulmányában a 19. század harmincas–negyvenes éveiben uralkodó nyelvhasznító módszer segítségével a magyar nyelvet az indoiráni nyelvekkel vetette össze. Ekkor bonyolódott először tudományos vitába Hunfalvy Pállal, aki közölte ugyan Mátyás első nyelvészeti értekezését, de éveken keresztül kemény kritikával fogadta nyelvhasznító tanulmányait.

Mátyás az ötvenes években még három másik, hasonló jellegű munkát jelentet meg Pécsen: 1857-ben a *Magyar-árja nyelvhasonlatok* kibővített változatát (Mátyás 1857a), illetve *A magyar nyelv finnítési törekvések ellenében* (Mátyás 1857b) című munkáját. 1858-ban *Észrevételek finnező véleményre* (Mátyás 1858) címmel többek között a mitológia-vitába is bekapcsolódik, nyelvészeti érvekkel cáfolva Csengery Antal álláspontját.

1858-ban az Akadémia jelentős fiatalítást hajtott végre tagjai sorában, mivel 1848 és 1858 között hetven tagját veszítette el (Pach 1975: 90). Nyelvhasonlító munkássága elismeréseképpen az Akadémia XX. nagygyűlésén, 1858. december 15-én Mátyás Flóriánt is levelező tagjának választja. *A hasonító nyelvészetről, tekintettel nyelvünk ékirati fontosságára* (Mátyás 1859) című székfoglaló értekezését 1859. július 7-én olvasta fel az Akadémián.

Mátyás Flórián 1860-tól ismét Pécsen élt, a ciszterciek pécsi főgimnáziumában tanított, s emellett aljegyzőként és törvényszéki bíróként is dolgozott. Ettől kezdve kisebb megszakításokkal élete végéig Pécsen élt, s kortársai szerint roppant zárkózott volt, kerülte a társaságot, kizárólag a tudománynak szentelte magát (Szilágyi 1976: 211).

Az 1860-as évek elején kezdett hozzá nyelvtörténeti szótára anyagának összeállításához, amelyről már egy 1862-es akadémiai felolvasásában is említést tett. Ezen folyamatosan dolgozott, és 1866-ban egy időre fel is költözött Pest-Budára, mert az Akadémia is támogatja munkáját, s itt könnyebben hozzáférhetett a forrásokhoz. Ebben az évben Mátyást Vámbéry Árminnal együtt a Nyelvtudományi Bizottságba is beválasztották.

1865-ben, amikor az Akadémiai Könyvtár az Akadémia palotájába költözött, a Nyelvtudományi Bizottság felvetette, hogy Mátyás Flóriánt nevezzék ki Hunfalvy Pál főkönyvtárnok és Budenz József alkönyvtárnok mellé másodalkönyvtárnoknak, mivel mindenképpen szükség volt még egy tudósra a könyvtárban. A bizottság többek között azzal érvelt, hogy könyvtárosként Mátyás nyugodt körülmények között, a források közelében tudná nyelvtörténeti szótárát szerkeszteni. Az Akadémia Igazgató Tanácsa azonban nem fogadta el ezt az elképzelést, mivel egyrészt nem volt elegendő pénz még egy alkönyvtárnok fizetésére, másrészt pedig a két nyelvész mellé inkább egy történészt szerettek volna alkalmazni (Fráter 1965: 15).

Mátyás nyelvtörténeti szótárának első két füzetét Pesten jelent meg (1868, 1869), a harmadik, utolsó füzet viszont Pécsen, 1871-ben. A vállalkozás végül is kudarcot vallott, mert Mátyás egyedül nem győzte a szerkesztéssel járó rengeteg munkát, és az akadémiai támogatás (évi 500 forint) nem volt elegendő arra, hogy esetleg segídeket fogadjon maga mellé. A nyelvtörténeti szótár anyagának gyűjtése és szerkesztése közben azonban Mátyás több kisebb nyelvtörténeti tanulmányt is írt, melyek *Magyar nyelvtudomány* címmel három füzetben láttak napvilágot 1860 és 1871 között.

A nyelvtörténeti szótárhoz folytatott gyűjtőmunka során Mátyás számos oklevelet, krónikát és egyéb forrást áttanulmányozott, s ezek vizsgálata a történettudomány felé fordította érdeklődését. Ez a vonzódása csak fokozódott, amikor szótári terve kudarcba fulladt. Első történeti tárgyu értekezése már a hatvanas évek végén megjelent (*Értekezés Anasztáz első esztergomi érsek és Szent István 1001-i okleveléről*. Buda, 1869), s később még számtalan egyéb követte (lásd Szilágyi 1976: 227–229).

Általában apró részletek, dátumok nyomozásával foglalkozott eredeti források alapján; legkedveltebb problémája, melyről többször is értekezett, Anonymus kilétének vizsgálata volt. Véleménye szerint Anonymus III. Béla királyunk jegyzője lehetett, és tanulmányai közzététele után a kérdést végleg megoldottnak tekintette: „Anonymus időkorá nem probléma többé, játszva eloszlattunk e tekintetben minden berzenkedő akadékoskodást. Jobb volna a historicusi vizsgálatot fönnmaradt más problémák megoldási kísérleteivel csillapítani.” (Idézi Csapodi 1978: 50.) (Az Anonymus-kérdés történetére nézve lásd Csapodi 1978; Thoroczkay 1994–1995.)

Történeti kutatásai során meggyőződésévé vált, hogy a történettudománynak is szüksége van a nyelvemlékkiadásokhoz hasonló, gondos szövegkritikán alapuló, korszerű történeti forrásgyűjteményekre. A régi kútfőgyűjtemények ekkor már elavultak (vö. Bél Mátyás: *Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella monumentorum*. Pozsony, 1735; Kovachich Márton György: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. Buda, 1798; Endlicher, Stephanus Ladislaus: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Sankt Gallen, 1849), ezért Mátyás olyan válogatást tervezett, amely a középkori krónikákat, legendákat, törvényeket és egyéb forrásokat a fennmaradt változatok kritikai egybevetésének felhasználásával közölné. Ahogy a

nyelvtörténeti szótárhoz végzett kutatásait is maga finanszírozta, sőt az utolsó kötetet saját költségén jelentette meg, most sem sajnálta a pénzt és az időt a hazai és külföldi könyvtárak, levéltárak látogatására, ahol a források eredetijét megvizsgálhatta.

A kútfőgyűjtemény (*Historiae Hungaricae fontes domestici*. 1–4. Pécs–Lipcse–Budapest, 1881–1885) első kötete Szent István király és Imre herceg legendáit tartalmazta. A második kötetben Anonymus és Kézai Simon krónikáját, illetve a Bécsi Képes Krónika szövegét adta közre; a harmadikban a dubnici, zágrábi, váradi krónikát, illetve kisebb, 12–13. századi történeti följegyzéseket közölt, a negyedikben pedig a pozsonyi krónika, illetve Rogerius és Ranzanus történeti munkája szerepel, kisebb történeti forrásművek kíséretében.

Mátyás forráskiadása, nyelvtörténeti szótárával ellentétben, kivívta a kortársak elismerését. „...Mátyás Flórián vállalatát, és kiadásait valóban korszakot alkotónak kell tekintenünk” – írja Pauler Gyula a *Századokban* (Pauler 1884: 364). A vállalkozást végül az Akadémia is támogatta, a negyedik kötet már az Akadémia költségén jelent meg.

1883-ban Mátyás átkérte magát az Akadémia Bölcséleti, Társadalom- és Történettudományok Osztályába. 1898-ban, nyolcvanéves korában akadémiai rendes taggá választották. Székfoglalóját *A magyarok első hadjáratai Európában* címmel tartotta (*Értekezések a történettudomány köréből*. 1989: XVI/10).

Mátyás Flórián mintapéldánya volt a különc, zárkózott, megközelíthetetlen tudósnak. Békefi Remig történész, akinek még alkalma volt személyesen is találkozni vele, a következőképpen jellemzi egyéniségét:

„Mátyás Flórián mint ember a legritkább egyéniségek közül való. Szélsőséges temperamentuma a mindennapiság korlátait nem tűrte. Az emberek társaságát nem kereste, sőt kerülte. Zárkózottsága Veszprémben, ahol a nyolcvanas évek elején egyideig lakott, annyira szemet szúrt, hogy a rendőrség bankócsinálás gyanújába fogta. Péccsett is az egész város tudta, hogy Mátyáshoz bejutni nem lehet. Mindössze is csak néhányunkat ért a kitüntetés, hogy egy évben egyszer-kétszer fölkereshettük egyszerű otthonában, a hol fűtetlen szobában, bundában üldögélve törte fejét a történelmi problémákon. Ez a remeteélet őt boldoggá tette. Nagy ritkán bontakozott ki belőle; legfőlebb, ha egykori tanártársait, a ciszterci-rend pécsi főgymnasiumának tanári karát és a theologiai taná-

rokat nagy ritkán fölkereste. Ilyenkor azután áradt a szó ajkáról. Élénk előadása, józan humora, gazdag ismeretei és találó reflexiói a figyelmet állandóan lekötötték.” (Békefi 1906: 17–18.)

Mátyás Flórián 1904. április 2-án hunyt el Pécsen, 86 éves korában. Könyvtára, mely meglehetősen terjedelmesnek volt mondható, letétként a pécsi városi múzeumba került. (Jelenleg a Csorba Győző Megyei Könyvtár gyűjteményében található.) Tordai Ányos, aki Mátyás könyvtárát a tudós halála után rendezte, részletesen számba vette a könyveket, és könyvészeti szempontból is megvizsgálta az értékesebb köteteket (Tordai 1909).

Tordai összesen 1365 művet számolt össze 2260 kötetben. Ezek egy része teológiai témájú volt, breviáriumok, 15 kötetnyi Biblia (latin, német és magyar nyelven), az egyházatyák művei és vallásos elmélkedések. Mátyás szívesen olvasgatta ezeket a könyveket, már ifjúkorában is mélyen vallásos volt, ezért is lépett be a piarista rendbe. Később is foglalkoztatták a hit kérdései, idősebb korában pedig az akkor igen divatos spiritizmus felé fordult, s több ilyen témájú könyvet is megjelentetett (*Személykettőzések és látomások története*. Pécs, 1892; *Földi élet és áhítat csodái a természetvilágban*. Pécs, 1892; *Élet a halál után*. Pécs, 1893). Filozófiai témájú könyvei is szép számmal voltak, egyrészt ókori filozófusok munkái, skolasztikusok, valamint a klasszikus német filozófia számos fontos műve.

Különösen érdekes számunkra Mátyás nyelvészeti könyvtára. Ezt Tordai részletesen ismerteti, kiemeli a nyelvkönyvek nagy számát, a német történeti nyelvészet fontos műveit, illetve a magyar nyelvtudományra vonatkozó műveket. Birtokában volt Kalmár György *Prodrómusa*, Sajnovics *Demonstratio*ja, Beregszászi Nagy Pál és Révai Miklós művei. Tulajdonában volt a Döbrentei-féle *Régi magyar nyelvemlékek*, az ebben szereplő forrásokat fel is használta nyelvtörténeti szótárához.

A szótárak közül megtalálható volt gyűjteményében Pápai Páriz szótára, Baróti Szabó Dávid *Kisdéd szótára*, a Czuczor–Fogarasi-féle szótár, Kresznerits Ferenc szótára, amelyről mindig nagy megbecsüléssel emlékezett meg, illetve Ballagi Móról *A magyar nyelv teljes szótára*. Nagy ellenfelének, Hunfalvy Pálnak alapvető nyelvészeti munkáit is megszerezte (*Tájékozás a magyar nyelvtudományban*. 1852; *Finn és magyar szók egybehasonlítása*. 1853).

Egy különösen érdekes dologra is fényt derít a könyvtár nyelvészeti műveinek vizsgálata, mégpedig arra, hogy Mátyás ugyan az

1870-es évektől már nem publikált nyelvészeti témájú dolgozatokat, azonban továbbra is figyelemmel kísérte a nyelvtudomány legfrissebb eredményeit. Ezt mutatja Budenz József, Szarvas Gábor és Vámbéry Ármin műveinek jelenléte, illetve Munkácsi Bernát *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* (1901) című munkája, amely szorosan kapcsolódik Mátyás korai nyelvhasználati témájú dolgozataihoz, és amelyben Munkácsi meleg hangon szól Mátyás úttörő törekvéseiről az indoiráni jövevényszavak feltérképezése terén.

Természetesen számos történeti mű is megtalálható volt Mátyás könyvtárában, mivel ebben a tudományágban is elmélyedt. A jogtudomány alapvető munkáit is birtokolta, sőt néhány természettudományi könyv is előbukkant a hagyatékából. Elsősorban az ókori klasszikusok köteteit gyűjtötte, de jó néhány későbbi klasszikus műve is helyet kapott könyvtárában. A magyar irodalomból elsősorban a 18–19. század költő-írói szerepelnek gyűjteményében. Ezek az irodalmi művek nemcsak a szórakozást, hanem az anyaggyűjtést is szolgálták Mátyás számára, hiszen nyelvtörténeti szótára 19. századi adatokat is tartalmaz, s feldolgozta többek között Kazinczy, Batsányi, Faludi Ferenc műveit is, melyek könyvtárában is megtalálhatóak voltak.

Mátyás Flórián könyvtára könyvészeti szempontból értékes darabokat is tartalmazott. A könyvtörténet kiemelt helyen kezeli a 16. században nyomtatott könyveket, az úgynevezett antikvákat. Mátyás gyűjteménye 35 darab antikvát tartalmazott. Könyvtárának két különösen értékes darabja halála után az Országos Széchényi Könyvtárba került: Sylvester Újtestamentum-fordítása, illetve a *Breviarium Strigoniense* 1519-ből.

A pálya első szakasza: a nyelvhasonlítás

Hunfalvy Pál és a Magyar Nyelvészet

Mátyás Flórián első nyelvhasonlítással foglalkozó tanulmánya a *Magyar Nyelvészet* című folyóiratban jelent meg. A *Magyar Nyelvészet* indulásakor (1855) elsősorban a finnugor összehasonlító nyelvtudomány fóruma kívánt lenni, és főként a finnugor és a török nyelvek vizsgálatával foglalkozó tanulmányokat, könyvismertetéseket részesítette előnyben, ám emellett feladatának érezte a klasszikus nyelvekkel foglalkozó cikkek közlését is. (A folyóirat történetére nézve lásd Babos 1956 és Loványi 1957.) A tanulmányok nagy részét Hunfalvy Pál írta, a folyóirat hat megjelent évfolyamában közölt kisebb-nagyobb tanulmányok és ismertetések egynegyede (mintegy 58 cikk) tőle származik (Babos 1956: 291). Rajta kívül publikált a lapban Fábíán István, Torkos Sándor, Télyf János, Imre Sándor és Riedl Szende is. 1859-től Budenz Józseftől is megjelentek kisebb írások, sőt az utolsó évfolyamban Vámbéry Ármin néhány tanulmánya is helyett kapott. A *Magyar Nyelvészet* abban az időben nyelvtudományunk egyetlen irányítója volt, mivel az Akadémia állandó nyelvtudományi bizottsága rendszeres működését csak 1862-ben kezdte meg (Fráter 1974: 82), és egyetemi nyelvészeti tanszék sem létezett az idő tájt hazánkban (Balázs 1978: 15–18). Hunfalvy Pál tisztában volt folyóirata iránymutató szerepével, és a cikkeket is igyekezett ennek szellemében kiválogatni.

A folyóirat tematikáját ismerve kissé meglepőnek tűnhet, hogy Mátyás Flórián tanulmánya itt megjelent. Ez feltehetően annak volt köszönhető, hogy maga Hunfalvy is elismerte Mátyás jártasságát a keleti nyelvekben, ezen a területen tekintélynek tartotta. Nem tartom valószínűnek, hogy Hunfalvy a „gyermeteg illúziók kódébe vesző etimologizálás példajaként” közölte volna a tanulmányt, mint ezt Kovács Ferenc állítja (Kovács 1981: 129). Mátyás szóegyeztetései – amint látni fogjuk – jóval túlmutatnak a pusztán a szóalakok hasonlóságára építő etimologizáláson. Maga Hunfalvy egyébként a kö-

vetkező évben megjelent *Vissza- és előrepillantás* című cikkében – amelyben a *Magyar Nyelvészet* előző évi füzetait értékelte – Mátyás első tanulmányát az „általános nyelvészet” körébe sorolta (Hunfalvy 1857d: 5–6).

Árja – indoeurópai – indoiráni (terminológiai kitérő)

Mátyás Flórián első tanulmányának címe (*Magyar-árja hasonlatok*) a mai nyelvészeti terminológia tükrében több szempontból is magyarázatra szorul. Az *árja* szó a 19. század közepén, a szanszkrit nyelvemlékek felfedezése és tanulmányozása révén került be a tudományos nyelvhasználatba, főként a német nyelvészeti irodalom szóhasználatának hatására. Elsősorban az indoeurópai népek és nyelvek összefoglaló neve volt, jelentése csak később szűkült le az ind és az iráni ág népeinek és nyelveinek jelölésére (vö. TESZ. *árja* a.). A *Magyar Nyelvészet* is gyakran, de nem kizárólagos jelleggel használta, előfordult még hasonló jelentésben az *ind-germán*, illetve az *ind-európai* elnevezés is (Loványi 1957: 10., 27. lj.). Hunfalvy *A nyelvtudomány jelen állása* című cikkében így ír az *árja* szó használatáról:

„E roppant nyelv és népcsaládot közönségesen *ind-európainak*, vagy *ind-germán*nak nevezik. Az *ind-európai* nevezet egyfelől szűk, mert nem foglalja magában az ó és új perzsa birodalom nyelveit; másfelől meg tág, mert vannak Európában más nyelvek is, jelesen a magyar, finn-lapp-eszt, a török. – Az *ind-germán* nevezet hasonlóképp szűk, mert kirekeszti a szláv, a görög és latin nyelveket; tehát még alkalmatlanabb az előbbinél. Azért legjobb az *árja* név (melyet hajdan a szanszkrit és zend népek magokról használtak).” (Hunfalvy 1858c: 98–99.)

Toldy Ferenc ugyanebben az évben bírálja Hunfalvyt az *Új Magyar Múzeumban* (UMM.) az *árja* szó ilyen tág értelemben vett használatáért, szerinte csupán „a medo-perzsa népeket és nyelveket” lehetne így nevezni (UMM. 1858. I. 59). Erre Hunfalvy azzal érvel, hogy az *árja* (és az *áltaji*) elnevezés semleges jeletésű, rövid, s félre nem érthető, s ő továbbra is ezt ajánlja (Hunfalvy 1858e: 292). A korban tehát még nem dőlt el egyértelműen az *árja* elnevezés jelentése a nyelvtudományi terminológiában. Mátyás Flórián tanulmányaiban az indoiráni népek és nyelvek megnevezésére alkalmaz-

ta az *árja* szót (vö. Mátyás 1856: 381–382), a ma indoeurópai nevezzettel illetett nyelvcsaládot ő is *indo-európainak*, illetve *indogermán*-nak nevezi.

„Hasonlatok”, szóegyeztetések, szószármaztatások

Ugyancsak magyarázatra szorul a *hasonlat* kifejezés (tkp. a latin *conjectura* magyar megfelelője), amely ma már ebben az értelemben nem használatos a nyelvtudományban. A szóhasonlítás mint munkamódszer az összehasonlító nyelvészet korai időszakára vezethető vissza, tulajdonképpen a finnugor nyelvhasználat útörői, Sajnovics János, Benkő József, Gyarmathi Sámuel is ezt a módszert használták. Ez a korai hasonlítás abban különbözik a későbbi tudományos és szisztematikus összevetésektől, hogy nem előfeltétele a hasonlítható nyelvek rokon volta, mivel művelői éppen a „hasonlítás” által kívánták bebizonyítani a rokonságot. A szóhasonlítás korai képviselői általában csak a hangalak és a jelentés hasonlatosságára alapozták az egyeztetéseket, a hangváltozások rendszerszerűségét ekkor még többnyire figyelmen kívül hagyták.

E módszer virágkora a magyar nyelvtudományban az 1830–1840-es évekre esett, amikor az Akadémia is pártolta ezt a fajta kutatást. A harmincas évek közepén az Akadémia testületi munkával képzelte megoldani a magyar szavak hasonlítását az ismertebb nyelvek szavaihoz. Kállay Ferenc fogalmazta meg azt az utasítást, amely a hasonlítás gyakorlati szempontjait tartalmazta (Keve 1940: 20–22). Kijelölték azt is, hogy a tagok közül ki mely nyelvekben keressen szóegyeztetéseket. Ez a munkálat a már akkor tervbe vett, de csak jóval később elkészült akadémiai értelmező szótár, a későbbi Czuczor–Fogarasi-féle szótár (CzF.) számára készült volna (Viszota 1909: 52–53).

A szószármaztatások 1845-ig folytak, és a következő nyelvekre terjedtek ki: szanszkrit, héber, káld, szír, perzsa, arab, török, görög, latin, olasz, spanyol, francia, román, német, cseh, szlovák, orosz, horvát, szerb, finn, illetve cigány. A hasonlítás célja elsősorban a szókincs feltérképezése volt, nemcsak a rokon nyelvi megfelelők, hanem az átvételek szempontjából is. Elég egy pillantást vetni a felsorolt nyelvekre, és rögtön láthatjuk, hogy egyrészt azok az úgynevezett keleti nyelvek szerepelnek közöttük, amelyeket valaha közelebbi vagy tá-

volabbi rokonságba vontak a magyar nyelvvel; másrészt pedig számos indoeurópai nyelv, amelyekből jövevényszavak kerülhettek a magyarba.

A 19. század első felében kibontakozott filozófiai (bölcseleti) nyelvtudomány az anyanyelvet állította vizsgálódása középpontjába, ez azonban nem zárta ki az úgynevezett külső nyelvhasználatot, tehát a különféle idegen nyelvekkel való összevetést. Ezt a szemléletet tükrözi a Czuczor–Fogarasi-szótár etimológiai gyakorlata, ahol a szerkesztők fontosnak tartották a „külhasonlatok” felsorolását, sokszor még olyan szavaink esetében is, amelyeket belső keletkezésűnek tartottak.

A Czuczor–Fogarasi-szótár 1862-ben megjelent első kötetében olvasható Előbeszédben a szótár szerkesztői összefoglalják nézeteiket a hasonlításra vonatkozóan. Kifejtik, hogy a magyar nyelvből nem megfejtethető szavak rokonait más nyelvekben kell keresni, s jelentésüket ezen rokon alakok segítségével lehet megállapítani:

„Hogy ezen eljárásban [az elemzőnek] nem lehet csupán bizonyos nyelvcsaládra szorítkoznia, hanem szükséges más családokra is fordítania figyelmét, azon világos okból tetszik ki, mert vannak minden nyelvben (...) oly szók, melyek más idegentől kölcsönöztek, tehát végelemzésben csak azokból fejthetők meg.” (CzF. Előbeszéd: 20.)

A nyelveket a „külhasonlatok” segítségével aztán nyelvcsaládokra osztani a szerkesztők szerint már az „általános nyelvészet” dolga, első lépésben tehát minél több szóegyeztést kell keresni minél több nyelvből. A „külhasonlítás” elsődlegesen szerintük is a rokon nyelvek anyagával dolgozik, csak az a kérdés, melyek a rokon nyelvek. Az indoeurópai nyelvcsaládban ezek a viszonyok már tisztázottak, de ez nem mondható el a magyar nyelvről:

„Minthogy tehát hiteles történeti adatok hiányában eddigelé nem vagyunk képesek fokként egy régibb néptörzsig följutni, melytől egyfelül vérségi, másfelül nyelvi származásunkat kétségtelenül megállapíthatnók, nincs egyéb hátra mint a régi és újabb nyelvek tömkelegében buvárkodni, vagyis a nyelvhasználat.” (CzF. Előbeszéd: 23.)

Czuczorék ehhez azt is hozzáteszik, hogy a nyelvrokonságból nem lehet „fajrokonságra” következtetni s viszont. Ebben a kérdésben elismerik a történettudomány elsőbbségét. A nyelvhasználat az ő szá-

mukra elsősorban szóhasonlítás, ez adja „a nyelvek rendszerezésének és családositásának egyik fő alapját”:

„Mínthogy eddig a történetíróknak nem sikerült hitelesen bebizonyítani, hogy a magyar faj, mely altáji népekkel van akár egyenes, akár oldalágú vérségi rokonságban, valamint azt sem, melyik nyelvvel van ezek közül leányi, vagy melyekkel testvéri, szóval egyenes leszármazási viszonyban: ennél fogva a magyar és altáji nyelvek hasonlítását illetőleg oly nyílt téren állunk, mint a többiekre nézve.” (CzF. Előbeszéd: 24.)

A magyar nyelv eszerint bármely más nyelvvel összevethető, s ezért a szerkesztők által vázolt rendszer szerint nemcsak az altáji (akkori jelentése szerint finnugor és törökségi), hanem az árja (indoeurópai) nyelvekkel is, melynek bizonyítására a szótár Előbeszédében szanszkrit gyököket sorolnak fel, melyek pontosan annyi bizonyító erővel bírnak Czuczorék szerint, mint a Hunfalvy-féle altáji hasonlítás (CzF. Előbeszéd: 24–28). Azzal az igen fontos különbséggel természetesen, hogy *A magyar nyelv szótárának* szerkesztői ezzel semmiképpen nem akarnak magyar–árja rokonságot feltételezni. A szókincsbeli egyezéseket részint egy közös ősnyelv maradványainak tartják, részint pedig az emberi szellem, gondolkodás közös természetéből magyarázzák. Ezzel tulajdonképpen a Teleki–Révai-féle közös ősnyelvről szóló tanításhoz csatlakoznak (Sági 1942: 326–327; F. Molnár 1964: 372).

A szanszkrit nyelv vizsgálatával kapcsolatos érdekesség az akkor londoni emigrációban élő Pulszky Ferenc tanulmánya (Pulszky 1859), amelyet az *Új Magyar Múzeum* közölt Lubóci P. Ferenc név alatt. A cikk a magyar képzőket és ragokat vetette össze a szanszkrit megfelelőikkel. Pulszky, aki Londonban angol tudósok segítségével tanulmányozta a szanszkrit nyelvet, elismeri, hogy nincs tisztában a magyar nyelvészet legújabb eredményeivel, s nem tudja, vajon a magyar nyelvészek számára is annyira fontos-e a szanszkrit nyelv, mint angol kollégáiknak. Nem akar és nem is tud beleszólni az akkor már elmélyülő vitába a magyar nyelvtudomány két táborá között, célja mindössze annyi, hogy összevesse a magyar nyelvet a szanszkrittal, s hogy kipróbálja, működnek-e a Londonban tanult grammatikai elemzési módszerek a magyar nyelvre nézve is. Rendkívül érdekes tanulmányában már elavult gyöktani módszerek keverednek a modern elemzési technikákkal, de írása nem volt hatással a korabeli magyar nyelvtudományra.

A Czuczor–Fogarasi-szótár szerkesztői természetesen nyitva hagyják a lehetőséget a magyar nyelv finnugor (altaji) hasonlítására is, ugyanazon feltételekkel, mint a többi nyelvcsaládra nézve (CzF. Előbeszéd: 28–31). Szótárukban igen sok finnugor adatot is közöltek, összesen 469 címszót hasonlítottak finnugor adatokkal (F. Molnár 1964: 377). Ezt azonban csak egynek tartják a sok lehetséges irány közül, s utalnak az Akadémia reformkori nyelvhasználati kísérletére, melyet ők a húszévnyi eltelt idő dacára is követni kívánnak:

„Véleményünk szerint mindeddig a synthesis vagyis adatgyűjtés nyomán, mint a helyes inductióra szükséges előzményen állunk, s csak ennek minél teljesebb összeállítása után lehet biztosan a nyelvek mind belső, mind külső rendszerezésébe fogni. Kevesebb botlás veszélyének teszi ki magát oly nyelvész, aki előbb hasonló (analog) adatokat gyűjt, azután következtet és rendszerez, mint aki előre bizonyos rendszert föltételez, s ahhoz alkalmazza, vagyis abból vonja ki hasonlításait...” (CzF. Előbeszéd: 31.)

Mátyás Flórián tehát ehhez az irányzathoz csatlakozott „árja hasonlataival”, tulajdonképpen ő is az akadémiai „nyelvhasználati mozgalom” egyik kései képviselőjének tekinthető, s koncepciója nagyban illeszkedett a Czuczor–Fogarasi-szótár Előbeszédében megfogalmazott nyelvhasználati elvekhez.

Hunfalvy Pál és a magyar nyelvhasználat

Kevesen vitatták Mátyás jártasságát a keleti nyelvekben, s 1856-ban az Akadémián még többségben voltak a régi (bölcseleti) iskola képviselői, akik feltehetően rokonszenvvel kísérték nyelvhasználati tanulmányait. A Nyelvtudományi Bizottság tagjai a bizottság megalakulásakor (1856) a következők voltak: Ballagi Mór, Czuczor Gergely, Fogarasi János, Hunfalvy Pál és Toldy Ferenc. 1862-ben a régi tagokon kívül bekerült még Arany János, Budenz József, Riedl Szentde és Vass József is. 1866-ban pedig a bizottság Czuczor és Vass József megüresedett helyére Mátyás Flóriánt és Vámbéry Ármint választotta (Fráter 1974: 81–82).

Hunfalvy Pál azonban már az évtized elejétől fogva szinte folyamatosan publikálta nyelvészeti ismeretterjesztő cikkeit, s számos akadémiai előadást is tartott, melyekkel a történeti-összehasonlító

iskola elveinek és módszereinek elfogadását készítette elő. Hunfalvy először 1850-ben az *Új Magyar Múzeumban* megjelent *Igaz arany bula* című tudománypolitikai programjában utalt a nyelvészet szerepére a nemzeti tudomány fejlődésének szempontjából. A magyar nyelv és a magyar őstörténet kutatását szorosan összetartozónak hirdette, s különösen fontosnak tartotta a magyar tudósok részvételét az akkor még „szittyai nyelvcsaládként” emlegetett finnugor (és török) nyelvek tanulmányozásában, mivel a finneken kívül a magyar nemzet az egyetlen Európában, amely tudománya fejlettségénél fogva aktívan részt vehet ebben a munkában:

„Szükség, hogy nem csak a magyar, hanem a vele rokon nyelveket is búvároljuk; nekik az összes nyelvek sorában helyt mutassunk ki; azoknak időközben történt változásait, mennyiben az írott hagyományokból megtudhatni, előadjuk, s az észnek, az emberi nyelvekben nyilatkozó alaptörvényeire visszavigyük.” (Hunfalvy 1850: 109.)

Hunfalvy tevékenyen részt is vett az általa vázolt feladatok megvalósításában. 1851-ben több nyelvészeti tárgyú előadást is tartott az Akadémián: *Nyelvészeti nagy tennivalóink* (január 18.); *A nyelvhasználat elvei s elemeiről* (március 1.; március 29.); *A magyar, finn és török nyelvek leírása* (június 16., december 9.). Ezek még ebben az évben napvilágot láttak az *Új Magyar Múzeumban*, illetve az *Akadémiai Értesítőben*, 1852-ben pedig egybegyűjtve is kiadta őket *Tájékozás a magyar nyelvtudományban* címmel. E tanulmányok alapján képet alkothatunk magunknak a bontakozó új törekvésekről.

Nyelvészeti nagy tennivalóink című tanulmányában Hunfalvy röviden bemutatja az ismert nyelvcsaládokat, majd részletesen szól a finnugor nyelvekről és népekről, elsősorban a finnekről. Felhívja a figyelmet arra, hogy milyen nagy szükség lenne Magyarországon is a finn, illetve a többi rokon nyelvet ismerő nyelvtudósokra, hiszen rengeteg megoldatlan kérdés van még e nyelvek egymáshoz való viszonya körül, és ennek tisztázása szerint elsősorban a magyar nyelvészek feladata lenne, nekik kellene ezen a téren vezető szerepet játszani és az alapvető munkákat elkészíteni:

„S nem kell arra mély búvárlás, hogy meggyőződjünk, miszerint mind addig, míg nyelvtudásaink a finn és török nyelveket nem tanulandják, sem nyelvtani sem szótári könyveink nem fognak a nyelvészeti kívánsatoknak megfelelni; meg kell győződnünk, hogy

lentséget tulajdonítsunk ezeknek a megfeleléseknek, mivel „ugyanazon szóelemek a legellenkezőbb tulajdonságokat fejezik ki”.

Az ismeretlen forrásból származó szavak második csoportjába a névmásokat sorolja, melyek szerinte az egymástól távol álló nyelvekben is többé-kevésbé megegyeznek.

A harmadik csoportot azok a szavak alkotják, amelyek egymással rokonsági viszonyban nem lévő nyelvekben találhatók meg, hangalakjuk és jelentésük mégis hasonló, tehát „inkább közös, mintsem valamely nyelvnek saját szókincese gyanánt nézendők” (Hunfalvy 1854b: 161). Ezek természetesen nem lehetnek átvételek, hiszen ezt az „eredeti nyelvianyag” definíciója eleve kizárja. Idesorolja Hunfalvy például a következő egyezéseket: lat. *ignis* – m. *égni, ég*; lat. *tollere* – m. *tol*; ném. *warten* – m. *vár* stb.

Az eddig felhozott három csoportba tartozó szavak Hunfalvy szerint nem alkalmasak a rokonság bizonyítására, hiszen a legtöbb esetben a példákban szereplő nyelvek között nem mutatható ki rokonsági viszony. Ezek a hasonlóságok inkább az emberi nyelvek közös tulajdonságaira vetnek fényt. Hunfalvy későbbi tanulmányaiban világosabban is megfogalmazza, hogy a szókincs bizonyos elemeit (közelebbről az itt részletezett három csoportba tartozó szavakat) közös eredetűnek tartja az indoeurópai, az urál-altaji és a sémi nyelvekben, de ennek okát nem a kölcsönzésben, hanem a nyelvek közös eredetében látja (Hunfalvy 1855: 134).

A kölcsönzések szempontjából a legfontosabbnak ebben az osztályozásban a negyedik csoportba tartozó szavak bizonyulnak. Ezek a szókincs azon elemei, melyek a rokon nyelvekben találhatók meg, s amelyek hasonlósága a rokonságnak tulajdonítható. Példái a finn (*fő, fej* – *pää*; *szem* – *silmä*) és a török (*oroszlán, teve, ökör*) nyelvből származnak. Az utóbbi esetben természetesen jövevényszavakról van szó, de Hunfalvy ezeket ugyanúgy eredeti nyelvianyagnak tekintette, mint a finnugor örökség elemeit.

Az ötödik csoportba a hasonló analógiára képzett szavakat sorolta. Például a finn a magyarhoz hasonlóan szintén a *kéz* szóból képzett szóval fejezi ki a *kezd* igét; illetve a *fej* szóból képzett szóval a *befejez* igét, ami szintén a két nyelv rokonságát bizonyítja.

A felvett nyelvianyagról – tehát a jövevényelemekről – szólva Hunfalvy kifejti, hogy ezek nagy szerepet játszanak a különböző népek érintkezésének vizsgálatában:

lentséget tulajdonítsunk ezeknek a megfeleléseknek, mivel „ugyanazon szóelemek a legellenkezőbb tulajdonságokat fejezik ki”.

Az ismeretlen forrásból származó szavak második csoportjába a névmásokat sorolja, melyek szerinte az egymástól távol álló nyelvekben is többé-kevésbé megegyeznek.

A harmadik csoportot azok a szavak alkotják, amelyek egymással rokonsági viszonyban nem lévő nyelvekben találhatók meg, hangalakjuk és jelentésük mégis hasonló, tehát „inkább közös, mintsem valamely nyelvnek saját szókincese gyanánt nézendők” (Hunfalvy 1854b: 161). Ezek természetesen nem lehetnek átvételek, hiszen ezt az „eredeti nyelvianyag” definíciója eleve kizárja. Idesorolja Hunfalvy például a következő egyezéseket: lat. *ignis* – m. *égni, ég*; lat. *tollere* – m. *tol*; ném. *warten* – m. *vár* stb.

Az eddig felhozott három csoportba tartozó szavak Hunfalvy szerint nem alkalmasak a rokonság bizonyítására, hiszen a legtöbb esetben a példákban szereplő nyelvek között nem mutatható ki rokonsági viszony. Ezek a hasonlóságok inkább az emberi nyelvek közös tulajdonságaira vetnek fényt. Hunfalvy későbbi tanulmányaiban világosabban is megfogalmazza, hogy a szókincs bizonyos elemeit (közelebbről az itt részletezett három csoportba tartozó szavakat) közös eredetűnek tartja az indoeurópai, az urál-altaji és a sémi nyelvekben, de ennek okát nem a kölcsönzésben, hanem a nyelvek közös eredetében látja (Hunfalvy 1855: 134).

A kölcsönzések szempontjából a legfontosabbnak ebben az osztályozásban a negyedik csoportba tartozó szavak bizonyulnak. Ezek a szókincs azon elemei, melyek a rokon nyelvekben találhatók meg, s amelyek hasonlósága a rokonságnak tulajdonítható. Példái a finn (*fő, fej* – *pää*; *szem* – *silmä*) és a török (*oroszlán, teve, ökör*) nyelvből származnak. Az utóbbi esetben természetesen jövevényszavakról van szó, de Hunfalvy ezeket ugyanúgy eredeti nyelvianyagnak tekintette, mint a finnugor örökség elemeit.

Az ötödik csoportba a hasonló analógiára képzett szavakat sorolta. Például a finn a magyarhoz hasonlóan szintén a *kéz* szóból képzett szóval fejezi ki a *kezd* igét; illetve a *fej* szóból képzett szóval a *befejez* igét, ami szintén a két nyelv rokonságát bizonyítja.

A felvett nyelvianyagról – tehát a jövevényelemekről – szólva Hunfalvy kifejti, hogy ezek nagy szerepet játszanak a különböző népek érintkezésének vizsgálatában:

„A felvett nyelvanyag mintegy történelmi emléke a nemzetek úgy külső mint belső viszonyainak: mert megmutatja, mi féle más nemzetek közé jutván érték el mostani helyöket; valamint azt is, miféle nemzetek irodalma és műveltsége hatott reájok. Innen többnyire meg is lehet mondani, hol, mikor érintkeztek egymással, s ragadt nyelvanyag erre vagy arra.” (Hunfalvy 1852b: 31.)

Ha rokon nyelvek kölcsönöznek egymástól szavakat, akkor Hunfalvy szerint a kölcsönzött szó nem üt el feltűnően a kölcsönző nyelvtől, más esetben azonban a jövevényszavak már hangalakjuknál fogva feltűnőek a kölcsönző nyelvben, mint például a latin, illetve szláv jövevényszavak a magyarban.

Hunfalvy már ebben a korai tanulmányában hangsúlyozza a „nyelv- idom” fontosságát a nyelvhasználatban. Bár a szerkezeti egyezések szerepét már Gyarmathi Sámuel is kiemelte *Affinitas*-ban, mégis rendkívül fontosnak kell tartanunk, hogy Hunfalvy ebben az alapelveket megfogalmazó értekezésében ennyire lényegesnek tartja a szerkezeti egyezések elsőbbségét a szókincsbeli egyezések fölött:

„A nyelv idom a szók azon szenvei vagy változásai, mellyek által az értelem az ízelt hangokat gondolatok kifejezésére alkalmastíja. A nyelv idom alkotásával az értelem magasabb fokú működést nyilvánít, mint a szók alkotásával. S minthogy általa élővé lesz a nyelv, azért minden nyelvnek saját egyedi jelleme az idomban van kifejezve.” (Hunfalvy 1852b: 35–36.)

Hunfalvy tehát a nyelvek rokonságát is a szerkezeti egyezésekből tartja levezethetőnek, amelyet csak kiegészít a szókincsben mutatózó rokonság. Elsődleges feladatnak a rokon nyelvek tanulmányozását tartja, melyek köre (finnugor és altaji nyelvek) már biztosan kijelölhető a magyar nyelvtudomány számára. *A magyar, finn és török nyelvek leírása* című előadásában részletesen be is mutatta a három nyelv(csoport) grammatikai rendszerét, tehát a három nyelv „idomait”. A szókincsben pedig kijelölte azt a réteget, amely a nyelvhasználat anyaga lehet. A feladat most már e nyelvek tanulmányozása, tehát a szerkezeti és szókincsbeli összehasonlítás. Különbséget tett a nyelvrokonság kutatására alkalmas szókincs és a jövevényszavak rétege között. Az átvételek, a „felvett nyelvanyag” tanulmányozását azonban nem sorolta a magyar összehasonlító nyelvtudomány leg-sürgetőbb feladatai közé.

Jerney János *Parthiája*

A magyar nyelvtudomány történetében nem Mátyás Flórián volt az első, aki az árja nyelvekben keresett egyezéseket. (Az árkérdés történetére nézve vö.: Munkácsi 1901: Bevezetés; Hegedűs 1999: 88–97.) Ebben a döntésében elsősorban Jerney János (1800–1855), a neves 19. századi történész és utazó hatását kell látnunk, aki több szempontból is inspirálóan hatott Mátyásra. Mátyás Flórián egy megjegyzéséből kitűnik (Mátyás 1859: 113–114), hogy a 19. század közepén a Közel-Keleten felfedezett ékirásos emlékek Jerneyt is foglalkoztatták, aki a perzsa nyelvben járatos Mátyást is biztatta ezek vizsgálatára, tehát a két tudós feltehetően személyes kapcsolatban is állt egymással. E kapcsolatnak és a talán kezdődő együttműködésnek Jerney korai halála vetett véget.

Jerney tudományos pályája során mindvégig a magyarok őstörténetével, a magyarság őshazájának kutatásával foglalkozott. Pályáját még az 1820-as években kezdte, amikor a magyar tudományos életben előtérbe kerültek a magyar őstörténet kérdései, például a magyarság feltételezett kaukázusi őshazája, ami igencsak foglalkoztatta a közvéleményt (vö. Martinkó 1964).

A korabeli magyar tudósok gyakran hivatkoztak Julius von Klaproth (1783–1835) német orientalista és utazó munkáira, aki azt a nézetét tette közzé, hogy a kaukázusi avaroknál régi hun tulajdonnevekre bukkant, s ez az adat egybehangzott azzal a korban szintén sokat említett, Bíborbanszületett Konstantinnak tulajdonított állítással, hogy a magyarok egy csoportja Etelközből kelet felé vándorolt, s Perzsia szomszédságában telepedett le. Klaprothon kívül megszólalt a kérdéssel kapcsolatban Dankovszky Gergely, Horvát István és Fejér György is (Martinkó 1964: 427–430).

A kaukázusi magyarok felderítésére többen útnak is indultak, de hitelt érdemlő beszámoló akkor nem látott napvilágot. Jerney mindenképpen expedíciót szeretett volna szervezni, hogy utánajárjon a kérdésnek. Egy ilyen utazás kivitelezésére akkor azonban nem volt lehetősége, ezért külföldi tudósok munkái alapján írta meg a véleményét Klaproth elméletéről. 1829-ben jelentette meg a kaukázusi magyarokról szóló tudósítások cáfolatának szánt művét: *Világosítás, Ásiában a Kaukaszus hegyén lakozó avarok és kúnágiak nyelv-*

nek magyartalansága eránt; a kaukaszusi népek rövid általtnézésével (Jerney 1829).

Ebben a munkájában Jerney még elfogadta a finnekkel való nyelvrokonságot, ami szerint természetesen a két nép rokonságát nem foglalja magában:

„Sajnovicsal [!] egy értelemben lévő egész Tudós sereg nyomós bém bizonyításai szerint ingadozhatlanul hisszük nyelvünknek a Finnuséval némű némű közelebbi rokonságát a nélkül, hogy eredetünket azoktól hoznánk le, vagy Arpád [!] elmaradt felekezetének lenni meg engednők. Klaproth maga Finnek közé helyhezi a Magyarokat nyelvök hasonlatossága miatt.” (Jerney 1829: 26.)

Az 1840-es években azonban végre dédelgetett álma is valóra válhatott: 1844-ben útra kelt a magyarok őshazájának felkutatása céljából. Utazása során tulajdonképpen visszafelé próbálta követni a magyar honfoglalás feltételezett útvonalát. Moldván és Besszarábián (Etelköz) keresztül ért el a Dnyeperen túl fekvő Lebediába (Levédia); s bejárta a Fekete- és az Azovi-tenger északi mellékét és a Krím egyes részeit. Utazásának leírása 1851-ben jelent meg két kötetben (*Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett*).

Ebben a munkájában bemutatta, hogy a magyar nyelv nyomai megtalálhatók a moldvai helynevekben; bizonyítani próbálta, hogy a Lebediában (a Dnyeper és a Don közötti területen) talált kőszobrok a magyarság rég különvált csoportjának alkotásai, de kíváltképp azt, hogy a jászok, kunok, besenyők stb. a magyar nyelv egy dialektusát beszélték, tulajdonképpen tőlük származnak a moldvai magyar szómaradványok. Jerney tehát e népek magyar eredetét és magyarnyelvűségét vallja, s ezzel csatlakozik ahhoz az 1820-as évektől elterjedt felfogáshoz, melyet többek között már Horvát István is bizonyítani próbált *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből* (1925) című művében (Kósa–Filep 1975: 14–15; Vásáry 1980: 20–22).

Ennél azonban jóval nagyobb vihart kavart Jerneynek a *Keleti utazás* második részének függelékéeként megjelent *Parthiai kutatás* című értekezése, amely nem kevesebbet állít, mint: „A magyar nemzet parthiai eredetű, azon parthus nép ivadéka, mely egykor Rómával a világhatalmat megosztván, annak vetélytársa nemcsak, hanem retentő ellene, s Ázsia széles tartományainak hatalmas ura vala.” (Jerney 1851: 2. 163.)

A parthus nép tulajdonképpen egy északkelet-iráni törzs a Kaszpi-tenger térségéből, amely az i. e. 3. században fellázadt a perzsa uralom ellen, és önálló birodalmat alapított. Iránt és Mezopotámiát is meghódította, birodalma az i. sz. 3. századig állt fenn, ekkor azonban a dél-iráni perzsák (Szászánidák) uralmuk alá hajtották őket. A parthusokat még a 19. században is szkítáknak tartották, ezért nem volt nehéz összefüggésbe hozni őket a magyarok elődeivel (vö. Vásáry 1980: 15–16). Otrókosi Fóris Ferenc óta a *parthus* népnévét a magyar *pártos* szóval kapcsolták össze (vö. CzF. *párt* a.; Szörényi 1989: 211).

Jerney a parthus–magyar rokonságot többek között azzal támasztja alá, hogy a külföldi tudósok a magyarokat és a hunokat is *parthus* néven emlegetik, s hasonlatosságokat talált bizonyos hely- és személynévek között, illetve felfedezni vélte a párszi (zoroaszteri) vallás műszavait nyelvünkben. Ezenkívül megemlíti még a jellemek párhuzamait, a néprajzi egyezéseket és néhány szokás, illetve szófordulat hasonlóságát. Nyelvészeti és történeti érvekkel egyaránt bizonyítani próbálja a két nép rokonságát. Jerney azonban inkább csak a török nyelvekben volt jártas, perzsa szófejtégetései a legtöbb esetben nem helytállóak, arról nem is beszélve, hogy néhány tulajdonnevet leszámítva a parthus nyelvnek nem maradtak fenn emlékei (Gyárfás 1883: 9).

Repiczky János (1817–1855), a fiatalon elhunyt orientalista és akadémiai alkönyvtárnok a mű megjelenése után főként nyelvészeti szempontból bírálta Jerney *Parthiáját* (Repiczky 1852a; 1852b). Közvetett észrevételeivel elsősorban arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy Jerney egy olyan néppel próbálja kimutatni a magyarság rokonságát, amelynek nyelvét nem is ismerjük:

„Ami már a magyar nyelvet illeti, az a perzsával s egyáltalán az indogermán nyelvekkel oly éles ellentétben áll, miszerint azt, bizony nem affélének, hanem *ural-altaji* vagy *hún-scytha* nyelvnek merem mondani. Ha itt-ott hasonló szók találtak, azt a nyelveknek általános rokonsága teszi, miszerint a gyökök sok, még annyira egymástól eltérő nyelven is, hangra összevágának épen azért, hogy a hang oly kevés.” (Repiczky 1852b: 721.)

A Jerney-féle parthus–magyar rokonságot a tudományos közvélemény tehát elutasította, ez azonban nem jelentette az árja nyelvek teljes kiiktatását a nyelvhasználat köréből. Mátyás Flórián egyéb-

ként nem fogadta el a parthus–magyar rokonság elméletét, a Jerney által felsorolt bizonyítékokat nem tartotta meggyőzőnek. Mindenképpen fontosnak vélte azonban a magyar nyelv árja vonatkozású elemeinek vizsgálatát, mivel feltételezte, hogy valamiféle kapcsolat létezhetett bizonyos iráni nyelvek és a magyar között.

A „Magyar–árja hasonlatok”

Mátyás Flórián Jerneyhez hasonlóan és nem kis részben az ő hatására az árja nyelveket választotta „nyelvhasznításához”. Első tanulmányának nagyobbik fele magyar–árja szóegyeztetéseket tartalmazott, ezek elé Hunfalvy, a *Magyar Nyelvészet* szerkesztője néhány oldalas bevezetőt írt, amelyben a „remek” (görög–latin) nyelvészet körébe utalta az írást:

„A remek, azaz hellén-latin nyelvészet egyik tárgya lévén folyóiratunknak, örömmel közöljük ezen *árja szóhasonlatokat*, jóllehet nem arra irányzanak is; mert úgy hiszszük, ezzel is utasítjuk a remek irodalommal és nyelvészettel foglalkozókat a *szanszkritára*, melly nélkül már alig van el a hellén-latin nyelvtudomány.” (MNyszet. 1856, 234.) (*Hunfalvy Pál kiemelése.*)

Hunfalvy az olvasók kedvéért bevezetesképpen felvázolta a szanszkrit hangrendszert, és hangsúlyozta azt az óhaját, hogy Mátyás az árja nyelvekben való jártasságát remélhetőleg a klasszikus nyelvészet gyarapítására fogja felhasználni: „Szükségesnek tartom tehát felvilágosító észrevételekkel kísérni a következő szóhasonlatokat, hogy olvasóink azt lássák bennök, mit az író beléjük rakott” – írja (MNyszet. 1856: 234).

De mit is tartalmazott Mátyás Flórián tanulmánya? A nyelv és a gondolkodás közötti viszonyt fejtegetve a szerző kijelenti: a nyelválapotról biztosan lehet következtetni egy nép műveltségi állapotára, mivel a nyelv ezt hűen tükrözi. Ez a filozófiai nyelvszemlélet közkeletű felfogása volt (vö. például Czuczor 1853: 217). A nemzetek vagy „önmagukban bírják műveltségük eredetét és okait” – ezen népek nyelvészetét „nemzetinek” nevezte, tehát ezek a nyelvek pusztán önmagukból megfejtethők –, vagy „idegen befolyások által jutottak műveltségi fokukra”. Utóbbi esetben szükséges kimerítő ismereteket szerezni az idegen elemekről is, s ez az ismeretszerző tevékeny-

ség nem más, mint a „hasonlító nyelvészet”. Mátyás a magyar nyelvet természetesen a második csoportba sorolja:

„Magyar nemzetünk művelődési multjára, s nyelve jelen alakulátára, idegen befolyásokat kénytelen elismerni. Mellyek azok? A történelem őt görög, szláv és német szomszédságban találja, érintkezésben latín térítőkkal. Az előtt hol volt, mint volt, mély hallgatás; Persia említettik csak. Csalatkoznék azomban, ki csupán az említett népek nyelvéből minden különczebb nyelvtünetényeinket megfejtethni vélné. Történhetett már az előtt, sőt történt is nemzetünknek keveredése műveltebb és műveletlenebb népfajokkal, mi harczias szokásaiból önkint következik.” (Mátyás 1856: 382.)

Az összehasonlító nyelvészet feladata tehát – Mátyás értelmezésében – a magyar nyelv esetében elsősorban a jövevényszavak vizsgálata: megállapítani, mely nyelvektől mikor s milyen szavakat kölcsönöztünk. Mátyás főként a „keleti, művelt népekre” gondol:

„A hasonlító nyelvészet érdekes volta már magában szembetűnő; magyaroknak különösen érdekes a keleti. S itt két főczél vétehetik: rokonság-keresés, mellynél fogva nyelvünk más nyelvcsaládba soroztatik: – s tájékozás nemzeti művelődésünk eredetének és menetének kérdésében. E két cél határoz a hasonlítandó nyelvek választásában. Az elsőre csak hasonlat kell bármilly vad nép-nél; a másodikra csak művelt nyelv használható.” (Mátyás 1856: 382–383.)

A magyar nyelvhasználatban tehát Mátyás szerint két irányt kell megkülönböztetni: egyrészt nyelvünk rokonságának kutatását; másrészt a magyar nyelvre gyakorolt műveltségi hatások megállapítását, vagyis a magyar nyelv jövevényszavainak vizsgálatát. A vizsgált nyelvek körét az határozza meg, hogy melyik irányt választjuk. Rokonságkeresésre ugyanis szinte bármely nyelvből vett szóegyezés megfelel. Mátyás itt teljes mértékben a Czuczor–Fogarasi-szótár Előbeszédében megfogalmazott, fent idézett elveket tartja szem előtt: a szóösszevetések körének eszerint nem kell bizonyos nyelvekre korlátozódnia.

Mátyás különbséget tesz tehát „rokonítás” és „használat” között, ez nyelvészeti tevékenységének alapja. Ez a mozzanat alapvető fontosságú abból a szempontból, hogy helyesen ítéljük meg nyelvhasználati munkáit. Nem a rokonság bizonyításán munkálkodott, bi-

zonyítékok híján még korainak tartotta ennek kimondását: „Avatottabb és kitartóbb szellemekre hagyván a fajrokonság tüzetes tárgyalását, e vázlat hasonlatokat emel ki a magyar – s az emlékeinek mind régisége, – mind belbecsénél fogva tekintélyes árja nyelv között.” (Mátyás 1856: 239.) A „hasonlítás” feladata a szóegyeztetések gyűjtése a különböző nyelvekből, a rokonság kérdésének eldöntése majd csak megfelelő számú „hasonlat” összegyűjtése után következhet.

Mint ezt legutóbb Békés Vera meggyőzően kimutatta a magyar nyelvtudomány „mítoszait” tárgyaló esettanulmányaiban (Békés 1997: 103–202), a nyelvrokonság mai értelemben vett jelentése csak fokozatosan alakult ki a magyar nyelvtudományban. Az ezt megelőző „affinitas”- vagy „atyafiság”-fogalom (vö. például Révai Miklósnál a magyar nyelvvel „távulabbról atyafiságos” és „közelebbről atyafiságos” nyelvek kifejezéseket [Révai 1805/1912: 30–45]) tulajdonképpen inkább valamilyen hasonlóságot jelent, nem a schleicheri családfamodell rokonsági viszonyaira utalt.

Hunfalvy Pál nem elégedett meg azzal, hogy hosszú bevezetőt írt Mátyás tanulmányához, jegyzetekkel is sűrűn megtűzdelt a cikket. Az alig egy oldalt kitevő számnévi szóegyeztetések után például háromoldali megjegyzést írt, megszakítva ezzel a tanulmány folyamatosságát, s a többi egyeztetés mintegy ötödéhez pedig helyesbítő lábjegyzetet fűzött. (Ezt nem feltétlenül az ellenségeskedés sugallta, már a *Tudományos Gyűjteményben*, s később az *Új Magyar Múzeumban* is szokása volt a szerkesztőnek megjegyzéseket fűzni a cikkekhez.)

Hunfalvy másként ítéli meg Mátyás „hasonlatainak” célját: a szóegyeztetésekkel Mátyás szerinte rokonságot próbál bizonyítani, Hunfalvy azonban csak azt látja, hogy az egyeztetések „legkisebb nyomát sem mutatják annak, hogy az árja népektől akár vallási, akár országlati műveltség jutott volna a magyarokhoz...”, pedig Mátyás példái közül egy jó pár helyesnek bizonyult.

Hunfalvy egyébként egy későbbi írásában (Hunfalvy 1858e) nem utasította el teljesen a magyar–árja szóegyeztetések lehetőségét, de ezeket a megfeleléseket nem kölcsönzésnek tartotta, mint Mátyás, hanem – mint ezt már a szókincs csoportosításánál láttuk – a nyelvek (nyelvcsaládok) közös eredetére vezette vissza. Idesorolta például a névmásokat, bizonyos alapvető cselekvéseket és történeteket kifeje-

ző igéket (például *fénylik, fél, eszik, ér, ad* stb.) és az egyszerű számnevek egy részét (vö. Hunfalvy 1858e: 300–301).

Mátyás Flórián a következő évben Pécsen is megjelentette a *Magyar–árja nyelvhasonlatokat* (Mátyás 1857a), kibővítette a szójegyzéket, és Hunfalvy bíráló megjegyzéseire is válaszolt. Az összegyűjtött anyagot itt már „fogalmi körök” szerint („vallási; polgárzati; eszközök, készítmények; ember, állat, növény, természeti”) csoportosította is.

Bevezetésében ismét a szókölcsonzések vizsgálatának fontosságára hívta fel a figyelmet: „Időkről, melyekről a historia hallgat, csak terjedtebb hasonlító nyelvészet adhat fölvilágosítást.” A nyelvtudósnak az összehasonlító nyelvészet műveléséhez Mátyás szerint elengedhetetlenül szükséges az árja nyelvek ismerete, enélkül nem tisztaíthatók a magyar nyelvet ért műveltségi hatások:

„...tévedés azon hiedelem, hogy e sokat vándorolt s szövetkezett nemzetnek nyelve, csupán önmagából vagy csak finn–tátár hasonlatok által, kielégítőleg elemezhető, s eredeti tisztaságában fölfogható. A belekeveredett idegen elemek ázsiai származásuak is lehetnek; s többeket éppen az érdekelne leginkább, mily érintkezésben állhattak hajdan őseink s mely szomszédokkal; s erre nyelvhasonlításra kívül minden eszköz elégtelen.” (Mátyás 1857a: xi.)

A magyar nyelvben ugyanis még nincsenek elválasztva „a tiszta magyar gyökök az idegenektől”, nincsen tehát pontosan behatárolva jövevényszavaink köre. A finnugor nyelvhasonlítás és a belső keletkezésű elemek vizsgálata mellett Mátyás véleménye szerint az árja elemek kutatásának is a nyelvvizsgálat részét kell képeznie: „Kisobb körre lehetne ekkor szorítani a nyelvészetünkben áradozó conjecturalis [értsd: önkényes] szószármaztatást, s alapost lehetne mondani őstörténelmünknek Persiát, vagy Parthiát illető, mindedig csak elutasított, szakértőleg nem tárgyalt kérdéséről.” (Mátyás 1857a: x.)

Mátyás „szóhasonlatokkal” (például *arany, asszony, árva, ármány, betyár, béka, bor, búza, cseléd, csuha, déd, egész, ember, én, felhő, föld, pajzán, papucs, paraszt, pénz, tál, tárkony, tehén, tinó, tokló* stb.), köztük számnévi egyeztetésekkel is (*egy, hat, hét, tíz, húsz, száz, ezer*) próbálja bizonyítani a magyar nyelvet ért iráni műveltségi hatást. (A számnévi egyezésekhez vö. Munkácsy 1900.) A tanulmányban közölt egyez-

tetések nagy része nem helytálló, szép számmal találhatók köztük szláv vagy német jövevényszavak, illetve néhány finnugor eredetű szó is.

Helyenként etimológiai megjegyzéseket is találunk az összevetett szavak mellett. Ezeket Mátyás általában nem dolgozta ki, de figyelemre méltó például a következő felvetése a *világ* szó kapcsán: „mintha a magyar *virág* is fényhez, világhoz viszonyulna” (Mátyás 1857a: 24; vö. Benkő 1963: 18–39).

Igencsak hadilábon állt azonban a szerkezeti egyezésekkel. „Mellőztetett ezeknek terjedelmesb elősorolása, mert az amúgy is száraz szóvizsgálatok bizonyos rend nélkül még untatóbbak, s késleltetik az ügynek tisztába hozatalát. Majd az anyagiak befejezte után, helyök lesz az idomi hasonlatoknak is” – írja (Mátyás 1857a: 27). Mátyás a szerkezeti hasonlóságot nem tartja olyan fontos rokonsági ismérvenek, mint a szóegyezéseket. Hunfalvy azonban már 1851-ben kijelentette, hogy a nyelvrokonsági kérdés eldöntésében a szerkezeti hasonlóságoknak van döntő szerepük: „...minden nyelvnek rokonsága is főképp az ő idomából ismerhető meg” (Hunfalvy 1852b: 47–48). Sőt tudjuk, hogy *Affinitas*ában már Gyarmathi Sámuel is alapvető szerepet tulajdonított a nyelvtani egyezéseknek (Balázs 1987: 505).

A mű zárszavában Mátyás újra nyomatékosan kijelentette, hogy nem a rokonságot keresi az árja nyelvekkel:

„A magyarnak, minden anyagi és idomi hasonlósága mellett is az árákhoz, nyelvszelleme a maga sajátos eljárásában, – gondolatai szerkezete és menete – annyira idegen és megkülönböztetett az indo-germán családétól, mint a finn-török, vagy mint nevezni szeretik ural-altajától.” (Mátyás 1857a: 25.)

Mátyás szerint, mint ezt már láttuk, a finn–magyar rokonsági kérdés nincs még tisztázva. A „származati rokonság” kijelentése szerint elhamarkodott, mivel „...az összehasonlítás bármely aprólékos, s a szörszálhasogatásig pontos volt is, még eddig hiányos, – mert egyoldalú”. Ezért van szükség egyéb nyelvek bevonására is. Az árja nyelvekben is található éppen annyi anyagi s „idombeli” (szerkezeti) egyezés, mint a finnugor, illetve a törökségi nyelvekben, de Mátyás gondolatmenete szerint ebből is csak az következik, hogy a magyarság valamikor érintkezett árja népekkel. Ha a „finnrokonítók” a szóegyezésekből rokonságra akarnak következtetni, akkor Mátyás logi-

kája szerint ugyanilyen fokú és mértékű rokonságot kellene feltételezni magyarok és árják között:

„Áll-e tehát a magyar valóban rokonsággal, s mely nyelvekkel? Mily hely illeti őt joggal azok sorozatában? Idő előtti kérdések az ügy jelen állapotában. Meg kell előbb vitatni egész terjedelmökben az elveket, melyek a származási kérdés megfejtésében vezérelhetnek; ismerni kell minden oldalról a hasonlatokat, és különbségeket, s ezek gondos egybevetése, s a kételyek kiegyenlítése után, lehet majd *tudni*, és kimondani a magyar nyelv viszonyát a többi nyelvekhez.” (Mátyás 1857a: 33.)

A „finnités ellenében” – nacionalista ideológia?

Mátyás 1857-ben egy újabb nyelvhasznító munkát is megjelentetett, melynek címe *A magyar nyelv finnítési törekvések ellenében* (Mátyás 1857b). Ebben az írásában – melynek címét gyakran idézik vele kapcsolatban – már jóval élesebb hangnemben lép fel a finn nyelvhasznítás egyeduralma ellen.

A munka előszavában Jerney Jánosra hivatkozik, akinek kutatásai és *Keleti utazása* nagyban befolyásolták Mátyás őstörténeti és nyelvészeti nézeteit. Mátyás csatlakozik Jerney felfogásához, mely szerint a magyar nyelv ázsiai „rokonait” (jászok, kunok, palócok) is Európába kényszerítették a történelem viharai, s a keleten maradt többi csoport más népekbe olvadt bele. Részletesen kifejti, hogy tulajdonképpen e hátramaradt nép nyelvének nyomait keresi az iráni nyelvekben. „Számos eredeti szavaik közöltettek az uralkodó nyelvvel, melyekre, különösen a persában, most is könnyen ismerünk, örülvén, hogy ezáltal is erősödik honi krónikásaink hitele, kik őseink egyik legrégibb lakhelyöktől Persiát jelölik.” (Mátyás 1857b: viii.) Azonban a Jerney által felvázolt magyar–parthus rokonság feltételezéséről bizonyítékok hiányában lemond (Mátyás 1857b: xiv). Mátyás Sajnoviccsal szemben, aki „...az ügy kárára a jeges tenger partjaihoz vetődvén, a gyagyogó lapp szájából magyar hangokat véle hallani”, Beregszászi Nagy Pált tartja elődjének, mert ő „egy huzomban hasonlított zsidót, arabot, persát, törököt”. A finnugor kutatások egyre növekvő szerepét nem nézi jó szemmel, attól fél, hogy a más irányú kutatások kiszoríthatnak az Akadé-

miáról: „...a finnezés honunkban is divatossá, sőt általánossá kezd válni; egyetlen nyelvészeti intézetünkön uralg; – segélyeztetik.” (Mátyás 1857b: xiv.)

Mátyás e munkájának előszavában egy újabb érveléssel hozakodik elő saját munkái védelmében: „Természetes, hogy a tévedést [a magyar nyelv finnugor-altaji rokonítását] csak az szüntetheti meg, ki az ügy melletti lelkesedésen kívül, a magyar nyelvet anyatejével szopta, s az egyetemes nyelvismeretben, a külföldi tudománnyal együtt halad.” (Mátyás 1857b: xii.) Az anyanyelv elsődlegességének gondolata eredményezte azt az álláspontot, mely alapján támadások érték például Hunfalvy Pált és Budenz Józsefet is (Domokos–Paládi-Kovács 1986: 52–53; M. Velenyák 1988), ugyanis e szemlélet szerint a magyar nyelv történetéről csak az tud hitelesen ítélni, az jogosult annak kutatására, akinek ez az anyanyelve. Hunfalvyt mélyen felháborította Mátyás megjegyzése, annál is inkább, mivel ő maga sem volt magyar anyanyelvű, szepességi szász családból származott, s csak miskolci gimnáziumi tanulmányai alatt tanult meg jól magyarul (Domokos–Paládi-Kovács 1986: 7). Mátyás azonban nem pusztán nacionalista göggel ítélik a nem magyar anyanyelvű Hunfalvy felett, hanem az anyanyelv elsődlegességének elvét tartja szem előtt, amely alapvető eleme volt a bölcséleti nyelvhasználatnak.

Fogarasi János 1859. május 30-án ismertette az Akadémián K. W. L. Heyse *System der Sprachwissenschaft* című munkáját (Berlin, 1856), (Fogarasi 1859; Békés 1997: 132–133). Előadásában kiemeli a Heysénél fontos szerepet játszó „nyelvérzés” fogalmát. Heyse szerint az ember ösztönösen birtokában van anyanyelvének, hozzá való viszonya teljesen közvetlen, és ez nem hasonlítható semmilyen más később tanult nyelvhez:

„Első viszonyunk a nyelvhez a természeti, tisztán gyakorlati; e szerint a nyelv ránk nézve közvetlenül adott valami. Úgy tartozik az hozzánk, mint lényünk alkatrésze. Annak birtokába önkénytelenül, célzatos, mesterkéletlen eszközzés nélkül jutunk, nem valamely holt anyag mechanikai elsajátítása, hanem a gondoló és beszélni való tehetségnek önálló dynamicai kifejlése által az élő állapotban átnyújtott nyelvényen és nyelvényben. Nem úgy használjuk azt, mint külső eszközt valamely meghatározott célra, hanem mint a természettől hozzánk tartozó organumot, mint bennünk

lakozó erőt reflexio és tudatos számítás nélkül. (...) Később tanult egy nyelv sem verhet oly mély gyökeret szellemünk- és kedélyünkben, mint az anyanyelv.” (Fogarasi 1859: 47–48.)

Mint láttuk, Mátyás is elsődleges szempontnak tartotta az anyanyelv fontosságát a nyelvhasználatban. Hunfalvy ezzel szemben azon az állásponton volt, hogy mindenkinek tanulnia kell a nyelvet, beleértve a saját anyanyelvét is, ilyen értelemben tehát nem tesz különbséget az anyanyelv és az idegen nyelv között; s a nyelvtudós feladatának azt tartja, hogy a nyelvtudomány által rendszerezett tudást közvetítse a beszélők felé (Békés 1997: 165).

Hunfalvy válaszában úgy fogalmaz, hogy ha a magyar nyelvről csak ilyen feltételek mellett ítélni valaki, akkor ugyanezt a követelményt kell felállítani a többi vizsgált nyelvre nézve is: „Mikor szoptott M[átyás]. Fl[órián]. szanszkrit anyát? Volt-e annyiféle anyja vagy szoptatója, hányféle nyelvről ítélni akar... Avvagy van-e a magyar-nak valami sajátja, minél fogva neki nem kell tanulni, csak szopni!” (Hunfalvy 1858: 69.)

Mátyás Flóriánról többen is megjegyezték, hogy ideológiai alapon szállt szembe a finnugor rokonság elméletével (Gergely 1988: 268; Békés 1997: 192). Valóban, itt és ezt követő nyelvhasználati tanulmányában (Mátyás 1858) meglehetősen éles hangú kirohanásokat intéz a „finnezők” ellen, s ezeket a dühödt megjegyzéseket szívesen idézik vele kapcsolatban, tekintet nélkül megelőző munkáira és „használati” valódi céljára.

Véleményem szerint Mátyás Flórián nyelvhasználati tanulmányai jól illeszkednek a bölcséleti nyelvhasználat 19. század elején elterjedt „külső nyelvhasználati” törekvéseihez, s láttuk, hogy ezek a nézetek még az 1850-es években is jelen voltak a magyar nyelvtudományban. Mátyás nem ideológiai alapon bírálta a finnugor nyelvhasználatot, nacionalista érvelésével inkább csak nyomatékosítani próbálta mondaniválóját, s persze tudatában volt annak is, hogy ezzel a finnugor tábor ellenszenvének kivívása mellett szimpatizánsokat is találhat magának az Akadémián. Mátyás ideológiai színezetű érvei azonban nem kapcsolódnak szervesen nyelvészeti érveikhez, ő elsősorban a „használat”, az adatok gyűjtésének segítségével próbálta védeni álláspontját, s nem a finnugor rokonítás, hanem annak kizárólagos volta ellen lépett fel.

Érdekes módon a hazafias ideológia hirdetése és a nyelvhasználati részek többnyire tipográfiaiilag is különválnak Mátyás tanulmányai-ban. Hazafias megjegyzéseit szinte kizárólag a bevezetésben, illetve a zárszóban hozza elő, s e részek jóval nagyobb betűfokozattal vannak szedve, mint a törzsszöveg, s igen gyakoriak bennük a különböző kiemelések (kurzív, illetve kövér betűtípus) és az érzelemtükröző mondatvégi írásjelek. A törzsszöveg külseje azonban megfelel a korabeli tudományos tanulmányok írásképeinek.

Mátyás „idomi hasonlatai”

A *magyar nyelv finnítési törekvések ellenében* című tanulmányban Mátyás újabb magyar–árja szóegyezéseket közöl, majd a Hunfalvy Pál egyik akadémiai felolvasásában (Hunfalvy 1853) felhozott finn szóegyeztetéseket bírálja. Módszere nem túl bonyolult: a finn–magyar egyezések mellé az általa helyesnek gondolt árja megfelelőt állította: például finn *nimi* – m. *név* – árja *náman*, ezzel mintegy semmissé kívánta tenni a finn „hasonlatot”. Számszerűleg is be akarta bizonyítani az árja egyezések fölényét, ezért egy olyan részt is munkájába iktatott, ahol a finn–magyar egyezéseket „árjakkal el-lensúlyozza”.

A könyv második részében a szerkezeti egyezésekkel is foglalkozik. Itt Hunfalvynak a *Tájékozás a magyar nyelvtudományban* (Hunfalvy 1852b) című művét vizsgálja meg. Vitába száll például Hunfalvynak azzal az állításával, hogy a magyar nyelvben eredetileg nem volt névhatározó (névelő), ez csak Európában fejlődött ki az *az, ez* mutató névmásból. Mátyás szerint ez az állítás alaptalan, a névelőt minden nyelvjárásban megtalálhatjuk, kihagyásával a nyelv szelleme ellen véténénk; a magyar nyelvben akkor jelent meg, amikor a kétféle igeragozás. „Ez egyike azon ismérveknek, mely kijelöli a magyar nyelv állását és viszonyát a világ összes nyelveihez.” (Mátyás 1857b: 46.)

A személyes névmások esetében sem fogadja el a finn egyeztetéseket, ennél jóval közelebbinek érzi az árja „megfelelőket”. Például: m. *én* (Mátyás az *em* alakot tartja eredetinek) – szkr. *aham*, parszi *avam*, zend *azem*; m. *te (tő)* – parszi *tho* stb. A finn „hasonlatokat” itt is az árja egyeztetések mennyiségével kívánja felülmúlni.

Árja „hasonlatnak” tartja a következő szavakat, illetve toldalékokat: birtokos személyragok; *át* és *körött* névutó, illetve *-ért* viszonyrag; a melléknév középfokának jele; *-k* többesjel, illetve *-i* birtoktöbbségitő; *-ka/-ke* és *-csa/-cse* kicsinyítő képzők; *-i* melléknévképző; *az* mutatónévmás és az ebből képzett *ide, itt, ott* stb. helyhatározószó; *ki* kérdő névmás; az újperzsa *jek* ’egy’-ből eredeztethető *-ik* kiemelő jel: *minden-ik, mely-ik*; a számneveknél a fent említetteken kívül az *eszten*, illetve *húsz* számnév; *-an, -en* határozórag; az elbeszélő múlt („alig. múlt”) jele: *mond-á*, a feszőlítő mód jele, az *-ás, -és* főnévképző, a befejezett múlt *-t* jele, a befejezett és a folyamatos melléknévi igenév képzője; s végül a létige *vo-* gyöke.

Mátyás tehát ebben a munkájában szerkezeti (idomi) egyezéseket is próbál hozni, bár fent idézett példái inkább a szókincsbeli (anyagi) egyezések közé tartoznak. Valószínűleg csak azért sorolja fel őket, hogy Hunfalvy szerkezeti egyeztetéseit cáfolni próbálja. Mint már láttuk, Hunfalvy szerint a nyelvrokonságnak a szóegyezéseknél fontosabb ismérvei a szerkezeti egyezések, ezeket sokkal inkább bizonyító erejűnek tartja, mint a pusztá szóegyezéseket. Hunfalvy azonban elsősorban a ragozási paradigmákat vetette össze a finn, a magyar, illetve a török nyelvben, ilyen jellegű hasonlításokkal azonban Mátyás nem foglalkozott. Mivel nem a rokonság bizonyítására vállalkozott; az iráni elemeket nyelvünkben csak hajdani érintkezés nyomainak tartja, s nem kíván ezek alapján rokonságra következtetni:

„Egyes betűk, szótagok, vagy néhány szó hasonlóságából, nincs jog rokonság következtetésére: példa a finneknel sokkal számosabb árja-hasonlatok, melyek *egykori érintkezésnél többre nem mutatnak*. A szellemet kell tekintetbe venni, mely nyelvünket szóalkotásban, s mondatszerkesztésben átlengi; s ez a finn–tatártól, szavaiban, mint grammaticájában idegen.” (Mátyás 1857b: 66.) (*Kiemelés – S. Á.*)

A mű zárszavában Mátyás „nemzeti vitát” kezdeményez nyelvünk „jogos állása felől”, mivel – úgy tartja – nagy szükség lenne végre tisztázni a magyar nyelv hovatartozását, már csak azért is, hogy végre a külföldi tudósok is tisztán lássanak ebben a kérdésben. A külföldi tévképzeteket igazolandó, Mátyás ismerteti Max Müller oxfordi nyelvtudós nyelvtipológiai felosztását, melyben Müller a magyart a turáni (nomád) nyelvek osztályába, s ott is a vogulok

és osztjások közé sorozta be. „Helytelen ezen osztályzat; mert a magyar nem vogulok és osztjások közé való, s legalább is oly külön osztályt képez mint a török, vagy a finn. Csak magyar-finnitők őstévedése mutatkozik a különben jeles nyelvbúvárnál, midőn a magyart és finnet oly rokonokul tekinti, mint a hébert és arabot...” (Mátyás 1857b: 64.)

Hunfalvy Pál bírálata

Hunfalvy először csak röviden tér ki Mátyás tanulmányára egy 1857-ben elhangzott akadémiai felolvasásában (Hunfalvy 1858a), ahol főként elméleti kérdésekkel foglalkozik. Hunfalvy nem vitatja, hogy Mátyás a saját szakterületén igazán tudós („a szanszkrit nyelvvel és tudománynyal ismérőlőbb bármelyikünkénél”), azonban hazafiúi hevületét helyteleníti, nem tetszik neki, hogy Mátyás „anyatejbe mártott tollal” ír.

Hunfalvy Pál Mátyás munkája kapcsán rámutat a kor egyik jellegzetes problémájára. Véleménye szerint a magyar nyelv finnugor rokonságának elfogadtatása azért olyan nehéz még a nyelvtudósok körében is, mert a külföldi nyelvtipológiai osztályozások – amelyek egyben a nyelvek fejlettségi szintjét is jelezni próbálják – az agglutináló nyelveket egy kevésbé fejlett szint képviselőinek tartják (Hunfalvy 1858a: 4).

A finnugor nyelvrokonság elfogadtatásának útjában Hunfalvy egy másik akadályt is lát. Úgy érzi, hogy a történészek, illetve általában a nem nyelvészettel foglalkozó tudósok, de gyakran még ők is, egyelőre nem látják, hogyan, mivel vitte volna előbbre a nyelvészet a magyarság őstörténetét, származását borító homályt, pedig attól a tételtől, hogy a nyelvészet a történelem homályos, régmúlt időinek is magyarázatát adja, konkrét eredményeket vártak. Sokan panaszkodnak a rengeteg finnugor tárgyú felolvasás, a különböző finnugor népek, illetve nyelvek ismertetése miatt, és nem látják, miféle összefüggéseket fognak a finnugor kutatások végül feltárni (Hunfalvy 1858a: 4–5). Mátyás Flórián például így ír erről:

„Végre miért fáradoznak tudós elleneink évek óta finnitési kísérletekben, ha sokszorosan ismételt előadásaikból a finn nyelv grammaticai alakjaival annyira meg nem ismerkedhetünk, hogy

azoknak nyelvünkéitől különb voltát észrevehessük? Ha szorgalmas finn tanulmányok után is csak oda jutunk, hol ők most vannak, mi szükség drága időt vesztegetnünk?” (Mátyás 1858: 10–11.)

Hunfalvy azonban részletesebb bírálatot is szánt Mátyás tanulmányának (Hunfalvy 1858: 67–84; 87–106). Itt elsősorban elfogultsággal vádolja őt, mivel Mátyásnak azért nem tetszik a finn rokonság, mert a finn nép nem elég híres. Hunfalvy úgy érvel, hogy akkor Mátyás logikája szerint a cigány sem lehet árja nép, „mert neki hadait, törvényhozását stb. nem igen ösméri a história, ellemben lókötési és vásári csínyait nagyon ösméri a rendőrség”.

Hunfalvy a tájékozatlanságot látja Mátyásnak abban a sokszor hangoztatott kijelentésében, hogy a magyar nyelv rokonságának eldöntése még korai az „ügy jelen állapotában”. Fontos érveket sorakoztat fel amellet, hogy a magyar nyelvtudomány már túl van a „tapogatózás korszakán”, s most már a „tudva lévő uton járás” ideje köszöntött be, amely Révai Miklós működésétől számítható.

Révait, érdekes módon, mindkét tudós elődjének tartotta. Révai nyelvrokonsági elképzelései (Révai 1805/1912: 18–55; Éder 1972b: 254–257) egyrészt folytatták a korábbi „keleti rokonság” hagyományát, de emellett közelebbi rokonainkként a finnugor nyelveket jelölték meg. A nyelvrokonságról vallott elveit a bölcséleti nyelvhasználat, a magyar nyelv történeti vizsgálatában elért eredményeit pedig a történeti-összehasonlító iskola tekintette követendőnek.

Hunfalvy Mátyás Flórián forrásait is kritizálja, így például I. A. Fessler magyarországi német történész nézeteit, aki szerinte nem ért a nyelvtudományhoz, s akinek forrásait is tudománytalannak tekintette. Mátyás többször is hivatkozik Fesslerre, akinek érveit szerinte a „finnezők” mind ez ideig még nem cáfolták meg.

Fessler azonban jól tudott magyarul, és foglalkoztatta a magyar nép története (Vásáry 1980: 19–20). A magyarokat indoszkítáknak tartotta, akik az Indus folyó völgyéből indultak el északra, s az ázsiai sztyeppéken kerültek érintkezésbe finnugor népekkel. A magyar alapszókinsz tehát szerinte nem finnugor eredetű, s a magyar szókinsz számos eleme bizonyítja a magyar nyelv iráni eredetét. Fessler elmélete szerint a finnugor népek vették át a magyarok nyelvét (Hegedűs 1999: 85–86). Mátyás koncepciójába remekül beleillett Fessler elmélete: „Hogy egy pár száz szó e két törzsben [finn és magyar]

hasonlag hangzik, csak azt mutatja, hogy a magyar, finn népek közt lakott; hogy közöle egy két csoport ott is maradt, s azokat messze vándorlásukban követte.” (Mátyás 1857b: xiii.)

Hunfalvy természetesen nem tartja megalapozottnak Fessler nézeteit a magyar őstörténettel kapcsolatban, s cáfolja a tudós történész azon állítását is, hogy a magyar alapszókinsz nem közös a finnel, erre számos példát is hoz: *él, hal* (ige), *enni, inni, megy, hal* (fn.), *méz, vér, víz*.

Mátyás Flórián ebben a tanulmányában helyenként már szláv megfelelőikkel is kiegészítette szóegyeztetéseit, de ennek ellenére úgy vélte, hogy: „...mindazon szláv szó, melynek hasonlata az árja nyelvekben fölmutatható, s nyelvünkben is találtatik, magyar–árja hasonlat; míg az idő, melyben azt a magyar jelen szomszédaitól vette, történelmileg ki nem jelölhető.” (Mátyás 1857: 33.) Hunfalvy bírálatában idézi Mátyás kijelentését, de csak a mondat első felét: mely így egész más értelmet kap, tudniillik azt, hogy Mátyás szerint a magyarban minden szláv jövevényszót árja kölcsönzésnek kell tekinteni (Hunfalvy 1858d: 92). Mátyás valóban olyan szavakat is árja nyelvekből származtat, melyek nyilvánvalóan szláv eredetűek a magyarban (*abroncs, istáp, kulcs, pénz, pohár, szent, szilva, vacsora* stb.).

Nem zárható ki, hogy Mátyásnak a szláv jövevényszavakkal kapcsolatos kizárólagos megfogalmazásában szerepet játszott Dankovszky Gergely morvaországi író és történész 1833-ban Pozsonyban megjelent *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum* című szótára. Ez a szótár Kresznerics Ferenc *Magyar szótárának* (Buda, 1831–1832) alapján készült, ennek címszóanyagát vette át, bár meglehetősen redukáltan. Tulajdonképpen a magyar nyelv szláv jövevényszavainak megállapítását tűzte ki céljául, s mivel pusztán a hangzás hasonlóságára építette etimológiáit, ezért éppolyan túlzásokba esett a szláv jövevényszavak kijelölésében, mint Mátyás ezek elutasításában. Dankovszky számos olyan magyar szót is szláv eredetűnek tüntet fel, melyek dokumentálhatóan nem ebbe a körbe tartoznak (Halász 1903: 40–41; Gáldi 1957: 409–411).

Hunfalvy bírálja Mátyás szóösszevetéseinek egyéb fogyatékoságait is, szerinte időnként hol az alak, hol a jelentés sántít, a szerkezeti egyeztetésekről nem is beszélve. Véleményét a következőkben fogalmazza meg:

„Mátyás úr megszámlálja a magyar–árja hasonlatokat, s ellenébe rakja a finn–magyar hasonlatoknak, azután felkiált: íme legalább annyi a magyar–árja, mennyi a finn–magyar; tehát a magyar nyelv csak úgy tartozik az árja nyelvekhöz, mint a finnekhez! Mátyás úgy áll a nyelvészileg hasonlítókhöz képest, mint fűkaszáló a fűvészhez.” (Hunfalvy 1858d: 97.)

Mátyás esetében Hunfalvy azért tartotta különösen veszélyesnek a szóhasonlítást, mert Mátyás tekintéllyel rendelkezett a nyelvtudósok körében: „ő úgyszólván egyetlen szanszkrit tudósunk, bőven rendelkezik az árja nyelvek tényeivel; az ő állításai súlyosak, s ha tévesek, sokkal ártalmasabbak, mint másokéi” (Hunfalvy 1858d: 106). Felhívja a figyelmet arra is, hogy az újperzsa nyelv nem alkalmas az árja nyelvhasználatra, mert pont rá voltak hatással a finnugor nyelvek (lásd még Hunfalvy 1859e), másrészt hangsúlyozza, hogy a finn nyelv ismerete nélkül nem kutatható a nyelvrokonsági kérdés: „...a finn nyelvet ezentúl csak magával lehet megcáfolni. A kik tehát az áltaji nyelvek rokonságát nem akarják elfogadni, tanulják meg azokat, hogy nyelvtudományilag vívhaszanak.” (Hunfalvy 1858d: 106.)

A Magyar mythologia-vita és az újabb „nyelvhasználatok”

Mátyás Flórián 1858-ban egy külsőségeiben még az előzőnél is harciasabb vitairatot jelentetett meg, melynek címe: *Észrevételek finnező véleményre. A magyar ősvallásról, nyelvészeti viták és újabb magyar–árja nyelvhasználatok*. A tanulmány első részében a korabeli mitológiavita-hoz kíván hozzászólni.

Mivel a magyar mitológia (ősvallás) kérdése nyelvészeti problémákkal is kapcsolódik, érdemes röviden áttekinteni a vita történetét. A kérdést a Kisfaludy Társaság vetette fel, arra buzdítva a történészeket, hogy próbálják meg feltárni a magyarok ősvallását. A pályázatot 1846-ban írták ki, s több mint fél tucat pályamunka érkezett be. A győztes pályamű szerzője Kállay Ferenc volt, akinek *A pogány magyarok vallása* című munkája csak szerzője halála után, 1861-ben látott napvilágot, tehát az 1850-es évek közepén még jórészt ismeretlen volt.

Jóval nagyobb vitát kavart Ipolyi Arnold *Magyar mythológiája* (1854), amely már a pályázat eredményének kihirdetése után, de mégis ennek hatására készült el. Ipolyi műve elsősorban a feldolgozott hatalmas mennyiségű forrásanyag tekintetében érdemes az elismerésre. Szerzője elsősorban az élő néphagyomány, a népszokások, mondák, mesék, népdalok, hiedelmek felől közelített tárgyához, de nagy szerepet kapott benne a történeti források, oklevelek, nyelvemlékek vizsgálata is (Voigt 1997: 378).

A mű fogadtatása megosztotta a közvéleményt. Sokan dicsérték a munkát, Csengery Antal azonban igen kemény bírálatban részesítette 1855-ben az Akadémián, illetve 1857-ben *Az altaji népek ősvallása, tekintettel a magyar ősvallásra* című értekezésében. Csengery többek között azért tartotta Ipolyi művét alapjaiban elhibázottnak, mert szerinte a szerző nem ismerte és nem használta fel az összehasonlító nyelvtudomány új eredményeit, és nem vette figyelembe azt a tényt, hogy a magyar nép nyelve az urál-altaji nyelvcsaládba tartozik. Ez a bírálat nem volt teljesen jogos, mert Ipolyi a *Magyar mythológiában* nem cáfolta, sőt elfogadta a finnugor nyelvrokonság tényét és a rendelkezésre álló finn mitológiai anyagot is átvizsgálta, bár azt is kijelentette, hogy az urál-altaji nyelvcsalád irányába tett filológiai kutatásokat nem tekinti a magyar őstörténet és hiedelemvilág egyetlen lehetséges kulcsának. Csengery legfőbb problémája tehát az volt, hogy Ipolyi nem sajátította el és nem alkalmazta Hunfalvy Pál nyelvhasználási módszerét (Voigt 1997: 381).

Csengery saját kísérletében a finnugor hasonlítást a mitológia terén alkalmazta, s vizsgálatában a nyelvészet eredményeit is figyelembe vette. Azt feltételezte, hogy a rokon népeknek a mitológiája is hasonlít egymáshoz. Néhány idekapcsolható szó (*bűvölés, bájolás, igézés, iralás, rovalás, táltos*) alapján próbált őseink vallására következtetni. Cáfolta például Cornides Dániel, a jeles 18. századi történetíró véleményét, aki a párszi dualizmus nyomait vélte felfedezni a magyar ősvallásban (*Commentatio de religione veterum Hungarorum*. Bécs, 1791).

Mátyás Flórián azonban Cornidesszel értett egyet, szóhasonlításai alapján vallási érintkezést feltételezett magyarok és árjak közt. Ezt az *ármány, boszorkány, isten, manó, menny, ördög* stb. szavak alapján látja bizonyítottnak, s ezeket kapcsolatba hozza iráni megfelelőikkel. Említi még az Anonymus által is leírt pogány loáldozat szokását, me-

lyet egy ősi perzsa szokással vet egybe (Mátyás 1858: 4–5). Úgy gondolja, még nem rendelkezünk elegendő ismerettel őseink vallásáról, ezért korainak ítéli az állásfoglalást a kérdésben:

„Nem tudjuk milyen volt valóban apáink ősvallása; tehát azt sem, illenek-e rá értekező Úr [Csengery] vallási elméletei. Egyetemes mythologiai vitákra, hogy érdekesek legyenek, vallási tények, még pedig eredeti kutatókból merítettek teljes tudása igényeltetik; megbíráshoz pedig elegendő nyelvismeret. Ennyire azonban még európai tudományosság nem jutott.” (Mátyás 1858: 6.)

Csengery könyvét Mátyás ugyanolyan elhamarkodottnak értékeli, mint az urál-altaji rokonság kimondását Hunfalvy és nyelvészeink esetében. Szemlélete tehát inkább Ipolyiéval rokon, akinek nevét ugyan nem említi ebben a rövid írásában, mégis mellette érvel a finn–magyar párhuzamok kizárólagosságának elvetésével.

A Nyelvészeti viták című második részben Mátyás tételesen is válaszol Hunfalvy néhány felvetésére, bár leginkább már az előzőekben bemutatott érveit ismételteti, melyeket újabb példákkal – kódexekből, oklevelekből vett adatokkal – támaszt alá (a névelő kérdése, a *-nak/-nek* genitivus, a tárgyrag és a többes szám alakja stb.). Ebben a művében már világosan megmutatkozik nyelvtörténeti érdeklődése, a nyelvtörténeti problémák eldöntéséhez a régi nyelvhez fordul, számos nyelvemléket áttanulmányoz. Művéhez újabb „magyar–árja hasonlatokat” csatol, melyek egy része ugyan már szerepelt előző munkáiban, ám most új adatokkal egészíti ki őket.

Amilyen támadó hangnemű a mű bevezetője, olyan visszafogott a végszó. Mátyás ismét felhívja a figyelmet arra, hogy a szóegyezések felsorakoztatásával nem az árja–magyar rokonság bebizonyítása a célja. „Mert vallási, kereskedelmi, s lak-szomszédsági érintkezés a hasonlatok alapja, nem eredeti rokonság; mi csak annyiban van közöttök, mennyiben az egész emberi nem egy embertől eredett.” (Mátyás 1858: 60.)

Mátyás azt is elismeri, hogy „a finn–magyar hasonlatok, sok helytelen közt, kétségtelen helyest is tartalmaznak”, ám ezekből még nem következtethetünk „fajrokonságra”. Végül elbúcsúzik olvasóitól, bevégezve ezzel több éven át folytatott szóhasonlításait:

„Ezzel búcsút veszek *magyar* nyelvészetünket pártoló kis számú lelkes olvasóimtól, várva, kit ismételve említék, készültebb tehetséget; ki a megkezdett vitát folytassa, s dicsérrel befejezze; míg

én földi hivatásomat más téren igyekszem betölteni.” (Mátyás 1858: 61.) (*Kiemelés az eredetiben.*)

Mátyás ezzel tehát befejezettnek nyilvánítja nyelvhasznoló próbálkozásait, ezek után más területen szeretne munkálkodni. Ez még nem jelent szakítást a nyelvtudománnyal, hamarosan újabb vállalkozásba fog, nyelvtörténeti szótár megjelentetését tervezi.

Hunfalvy Pál csak néhány oldalas könyvismertetést szentelt Mátyás utolsó nyelvhasznoló munkájának (Hunfalvy 1859b: 232–237). Leginkább Mátyás hazafias kirohanásait helyteleníti, ezeket igen veszélyesnek tartja:

„Hanem Mátyás úr tudományának lelke pathologicus természetű, mi miatt veszedelmessé válik; mert nálunk e fajta betegség ragadós. Hazafiságot, nemzetünk dicsőséges multját emlegeti, tökéletesen elferdítvén e két szónak értelmét. Mikor természettudományt, nyelvtudományt üzünk: vajjon a hazafiság fogalma, nemzetünk multja határozhatják-e meg a tudomány tárgyát, a tudóskodás eszközeit, eljárását?” (Hunfalvy 1859b: 234.)

Hunfalvy higgadtan mutat rá, hogy a tudomány művelése nem fér össze a nemzeti múltat dicsőítő homályos eszmékkel, ezek a legkevésbé sem befolyásolhatják a magyar nyelv és nép eredetére vonatkozó kutatásokat. Mátyás elfogultságát sokan osztották olyanok, akik a finnugor népeknél dicsőségesebb rokonságot szántak a magyar nemzetnek, s nagy elégtétellel fogadták Mátyás és a hozzá hasonlók nézeteit. Sőt voltak, akiknek még Mátyás álláspontja sem volt elég radikális.

1859. február 19-én jelent meg a *Kalauz* című hetilapban egy rövid ismertetés Mátyás fenti munkájáról. A szerző, bizonyos Tüskevári – az álnév a nyelvészeti munkákkal is kísérletező Táncsics Mihályt rejti – azt veti Mátyás szemére, hogy nem fogalmazta meg elég világosan, miben van, s miben nincs igazuk a „finnezőknek”. Egyébiránt Táncsics őszintén bevallja, hogy nem is érti, de nem is olvasta Mátyás többi munkáját, s ez a helyzet Hunfalvy tanulmányaival is. Mégis azt gondolja, hogy „Hunfalvy, Csengery és más finnista tudós urak tulajdonképpen nem is tudják a finn nyelvet, hanem csupán külföldi, főképp németországi tudósok véleményét ragadták meg, mint vesszőparipát, s igen nagyon gyönyörködnek benne, hogy ők azon lovagolhatnak”. (*Kalauz*, 1859. febr. 19., 124.) Táncsics eme kritikája már előrevetíti kései, *Legrégibb nyelv a magyar* című művének

(1874) hangvétele, amely korábbi grammatikai munkáival szemben messze elmaradt a kor tudományos színvonalától (Pusztay 1977: 16; Kálmán 1991: 332).

Az ismeretterjesztő lapokban felbukkanó hasonló jellegű cikkek készítették Hunfalvyt arra, hogy nagyon keményen lépjen fel minden olyan nyelvészeti munkával szemben, amelynek szerzője nem ismerte el a finnugor rokonság általa már többször is részletesen bemutatott elméletét. Szintén 1859 februárjában az *Új Magyar Múzeum* cikkírója is megemlíti az új könyvek között Mátyás legújabb művét:

„Ismét, s örökké a régi húr! Ez a dicső múltú derék magyar nép nyelve hogy lehessen rokona e Jegestenger melletti nyomorúlt népekének?!” – írja a névtelen recenziens, aki azt a kívánságát fejezi ki: „Vajha ezen, mindig a nemzet büszkeségére hivatkozó, tudomány-ellenes patvarkodás... végre valahára egy populáris cikk által a maga nuditásában felmutattatnék...!” (UMM. 1859: I. 97.)

Mátyás művének legnagyobb hibája tehát kritikusaiknak szemében az volt, hogy túl sok figyelmet fordított a nemzet dicsőségének védelmében hangoztatott üres frázisokra, melyek a legtöbb esetben elfedték munkái létező értékeit, és elterelték a figyelmet magukról a „hasonlatokról”.

Az „árja hasonlatok” értéke

Mivel a fent tárgyalt, *Észrevételek finnező véleményre* című munka volt Mátyás utolsó olyan értekezése, amelyben árja „hasonlatokat” közölt, érdemes részletesebben is számba venni az általa felhozott szóegyeztetéseket. Ezek négy tanulmányában jelentek meg (Mátyás 1856; 1857a; 1857b; 1858). A négy műben összesen közölt egyeztetések száma 433 (Mátyás 1856: 150 szóegyeztetés; Mátyás 1857a: 196 szóegyeztetés – ebből új: 102; Mátyás 1857b 308 szóegyeztetés – ebből új: 106; Mátyás 1858: 108 szóegyeztetés – ebből új: 75). Az indoiráni nyelvek közül Mátyás a következő nyelveket vizsgálja: szanszkrit, zend, pehlevi, párszi és újperzsa. Esetenként más indoeurópai nyelvekkel való egyeztetésekre is rámutat: szláv, latin, görög, német vagy örmény példákat is hoz.

Mátyás szóegyeztetéseiben több olyan réteget is elkülöníthetünk, melyek valóban az iráni nyelvekkel való kapcsolatra mutatnak. Az a

tény, hogy Mátyás nem csoportosította nyelvek szerint az egyeztetett szavakat, többek között azzal is magyarázható, hogy iráni jövevényszavaink esetében a forrást és az átvétel idejét nem tudjuk pontosan meghatározni, mivel néhány számításba jövő iráni nyelv azóta kihalt, s az egyes iráni nyelvek közötti szókinszbeli egyezések is nehezítik a feladatot (Bárczi 1958: 52). Mátyás „hasonlatai” az esetek nagy részében természetesen tévesnek bizonyultak; több szláv, illetve német eredetű jövevényszavunkat egyeztetette helytelenül iráni megfelelőikkel, de számos finnugor, illetve uráli eredetű szót is találhatunk az egyeztetések között.

Voltak azonban helyes vagy legalábbis megfontolást érdemlő egyeztetései is. Iráni jövevényszavaink közül a következőket sorolta fel: *asszony, ezer, hang, méreg, tehén, tíz, vár, vásár, verem*. Ezenkívül számos olyan török jövevényszavunkat is egyeztetni próbálta, amelyek az átadó török nyelvben valóban iráni jövevényszónak számítanak, vagy éppen valamely török nyelvből kerültek át az iráni nyelvek egyikébe. A magyar nyelv iráni kapcsolatokkal rendelkező ótörök jövevényszavai közül a következőket említi: *bársony, bátor, saru, sereg, tömény(telen), tinó*. Hasonló típusú oszmán-török jövevényszavak Mátyásnál: *csótár, csuha, hambár, pajtás, pajzán, papucs, peszmege*.

Említésre méltónak tartjuk itt azokat a magyarban az (uráli, finnugor, illetve ugor) ősi örökséghez tartozó szavakat is, amelyeknek kapcsolatai lehettek az indoeurópai alapnyelvvel vagy valamely indoiráni, illetve iráni nyelvvel, ilyenek Mátyásnál például *ár* 'Ahle', *arany, árva, hal* 'Fisch', *ház, hét, menny, név, száz, tál, vas, víz*. Voltak továbbá olyan szóegyeztetései is, melyek származtatása a mai napig nem tisztázott, de később is felmerült esetleges iráni eredetük kérdése: *bűz, egész, gazdag, öszvér, özvegy, pará(nyi), réz, szekér, üveg*, s hasonlóképp említésre méltók azok a vándorszavak, illetve nemzetközi szavak, melyek végső forrása valamely iráni nyelv, vagy több iráni nyelvből is kimutathatóak: *kard, köntös, opál, salavári, sör, tárkony, tepsi*.

A fenti felsorolással persze nem szeretnénk Mátyás Flórián szóegyeztetéseit helyesebbeknek feltüntetni, mint amilyenek valójában, hiszen sokszor még a joggal árjának tartott egyeztetéseihez sem a megfelelő nyelvekből vett „hasonlatokat” párosította. Mindössze azt szeretnénk megmutatni, hogy Mátyás hasonlításainak sok esetben valóban volt némi alapjuk, s ezek az egyeztetések nem csupán hangzásbeli hasonlóságon alapulnak.

Az „ugor–török háború” után (lásd Pusztay 1977) hosszú ideig nem merült fel tudományos körökben a magyar nyelv nem finnugor kapcsolatainak vizsgálata. Munkácsi Bernát (Munkácsi 1901: 24–38) volt az első, aki Mátyás nyelvhasznító munkáinak erényeire is felfigyelt:

„...Hunfalvynak igazsága kétségbevonhatatlan; de egy lényeges pontban hibáztatható az ő eljárása is, abban t. i. hogy valamint ellenfele a finn–magyar, viszont ő az árja–magyar hasonlatokkal szemben esik az elfogultság vétkébe. Ő Mátyás műveiben csak hibákat lát s nem hajlandó észrevenni, hogy bizony van azokban sok becses anyag is, melynek bővítése és további kutatása inkább buzdítást érdemelt volna, mint gúnyt és visszariasztást. Joggal mondhatjuk, hogy nyelvtudományunk nagyérdemű úttörőjének ezen egyoldalúsága sokkal súlyosabb volt következményeiben, mint Mátyásnak finn gyűlölete; mert utját szegte a kutatás egy irányának, melytől – mint ezt ma van módunkban látni – nemcsak a mi nyelvünk és népünk, hanem az összes altaji, különösen pedig a finn–magyar nyelvek és népek őstörténete sok becses útbaigazítást várhat.” (Munkácsi 1901: 33.)

Hogy Hunfalvy egyoldalúsága súlyosabb lett volna, mint Mátyásé, arról nem vagyok meggyőződve, viszont úgy gondolom, hogy Mátyás „hasonlatai” fontos kezdeti lépéseit jelentették az iráni jövevénszavak kutatásának.

Mátyás Flórián székfoglaló értekezése a „hasznító nyelvészetről”

A Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban levelező tagjául választotta Mátyás Flóriánt. Székfoglaló értekezését 1859. július 7-én tartotta *A hasznító nyelvészetről tekintettel a magyar nyelv ékirati fontosságára* címmel. Az értekezés megjelent a *Akadémiai Értesítő* pótkötetében (Mátyás 1859), ám Mátyás – mivel nem volt biztos benne, hogy az Akadémia megjelenteti előadását – 1860-ban kiadott, *Magyar nyelvtudomány* című saját tanulmánygyűjteményének első füzetébe is felvette. Az akadémiai késlekedés oka a tagság 1858-as jelentős kibővítésével magyarázható. A temérdek székfoglaló értekezés miatt az

1859. évi *Akadémiai Értesítő* négy kötetben jelent meg. Mátyás tanulmánya a 3. kötetben szerepelt, melynek megjelenése átcúsúzott a következő évre (vö. még Hunfalvy Pál lábjegyzetét: NyK. 1863: 131). A két szöveg nem teljesen azonos, az *Értesítő*ben a tényleges előadás szövege jelent meg, a *Magyar nyelvtudomány* című gyűjteményben pedig jegyzetei alapján próbálta rekonstruálni előadását, lényeges eltérés azonban nincs a két változat között.

Mátyás Flórián székfoglaló értekezésének témájául a nyelvhasználat elméleti kérdéseit választotta. Eddigi nyelvészeti tárgyú értekezései is kizárólag nyelvhasználatról foglalkoztak, s most Mátyás megkísérelte összefoglalni a „használat nyelvészete” szabályait. Bevezetésül az Akadémián is kifejti – amit korábbi tanulmányaiban is számtalanszor hangsúlyoz –, célja pusztán a „használat”, a szóegyeztetések felmutatása a magyar és az indoiráni nyelvek között. Rokonságról továbbra sem beszél, sőt el is utasítja ezt a lehetőséget:

„Mi a szanszkritból és perzsából hason szót és formát, nem százat, hanem ezeret hozhatunk föl; még sem jutott eszünkbe a rokonítás. Mert annak tudományos igazolására nem csak egy pár száz, vagy ezer szóhasonlat, hanem még más tekintetek figyelembe vétele is igényeltetik.” (Mátyás 1859: 100.)

A nyelvhasználat első követelményének a nyelvészeti felkészültséget tartja, tehát a nyelvésznek ismernie kell az általa használandó nyelveket. Ehhez nem elegendő a „nyelvtan és szótár futólagos áttekintése”, eredeti szövegeket is tanulmányoznia kell. Mátyás természetesen ezeket az elveket magára nézve is kötelezőnek tartja, s az általa választott nyelvekre nézve be is tartja. A finnugor nyelvek kutatóihoz képest könnyű helyzetben volt, mert a közel 3000 éves írásbeliséggel bíró árja nyelvekből rendkívül sok szövegkiadás állt már rendelkezésre, s még Hunfalvy sem tagadta, hogy Mátyás igen képzettségű volt az árja nyelvek terén. A finnugor nyelvek nagy része azonban még írásbeliséggel sem rendelkezett, tehát igencsak teljesíthetetlen kíváncsi volt szövegek tanulmányozása például vogul vagy osztják nyelven. Reguly még nem publikálta kutatásainak anyagát, Hunfalvy is ez idő tájt kapcsolódott be az anyag feldolgozásába (Domokos–Paládi-Kovács 1986: 83–93). A feladat éppen ezeknek a szövegeknek az „előállítását”, kiadása volt. Mátyás azonban elsősorban azt veti ellenfelei szemére, hogy nem rendelkeznek kellő ismerettel

a keleti nyelvek terén, amelyek mindenképpen szükségesek a magyar nyelv „hasonlításához”.

A második követelmény, hogy „a hasonító megválaszolja világosan kijelölje, mikép és mire akarja alkalmazni szerzett nyelvismereit”. Három kutatási irányt különböztet meg e tekintetben. Az *egyetemes nyelvtudomány* körébe Mátyás az emberi nyelvek jellemzési és osztályozási kísérleteit sorolja. Itt a korabeli nyelvtipológiai osztályozásokra gondolt, ám szerinte ez roppant nagy feladat egy ember számára, miután lehetetlen, hogy az osztályozandó nyelvek egyikét alaposan ismerje.

A második irány a még ismeretlen, homályos irodalmi emlékek, *hieroglifák, ékiratok* megfejtése. Ez a terület az indoeurópai nyelvészekre vár, akik már pontosan ismerik saját nyelvük rokonsági körét, s ezért elég felkészültek ezekhez a tanulmányokhoz. Elítéli azokat a magyar és külföldi tudósokat, akik a magyar, illetve egyéb, szerinte még kevésbé behatárolt rokonsági körű nyelvek segítségével próbálják megfejteni a különböző ékirásos emlékeket.

A magyar nyelvre nézve azonban a harmadik kutatási irányt tartja a legfontosabbnak, amely nem más, mint az anyanyelv „hasonlítása”, a tulajdonképpeni „történeti nyelvészet”. Ennek művelésében a következő területeket különíti el: 1. a szavak és nyelvtani formák pontos elemzése, jelentésük adatolt meghatározása; 2. a nyelvek közötti rokonsági viszony megállapítása; illetve 3. a jövevényszavak rétegének feltárása. Ez utóbbiak segítségével következtethetünk az illető nyelv ősi műveltségére, történetére, egykori szomszédaira s egyéb kapcsolataira.

Kettőszakadt nyelvtudomány?

Mátyás kitér székfoglalójában arra a tényre, hogy a magyar nyelv tudósok két jól elkülöníthető táborra szakadtak. Az egyik csoport csupán a magyar nyelvből igyekszik magyarázni minden nyelvi formát és sajátosságot, s minden „külhasonlatot” kizár; a másik csoport pedig kizárólag a finn nyelvekkel foglalkozik. A magyar nyelvészet nagy fogyatékosságának tarja, hogy „a sémi, s más művelt nyelvek magyar hasonítói nem leltek napjainkban segédek, s folytatókat”. A maga „árja hasonlatait” nem tartja tökéletesnek és kétségtelenül

helyesnek, mindössze továbbgondolásra és további kutatásra ösztönző kísérletnek. „Árja hasonlataim még sokkal csekélyebbek, hogysem leendő befolyásukat nyelvtudományunkra s őstörténetünkre most már kijelölhetném.” (Mátyás 1859: 104.)

Mátyás Flórián tehát megosztottnak látta a hazai nyelvészeti életet, amelyet szerinte ellentétes törekvések szelnek ketté. Azok a nyelvtudósok, akik a magyar nyelvet kizárólag saját magából próbálják magyarázni, Mátyás szerint nem cselekednek helyesen, mert külső nyelvek bevonására is szükség van a nyelvhasználatban. Azonban ezek nemcsak az altaji vagy a finnugor nyelvek lehetnek, hanem bármely más nyelv. Mátyás Flórián székfoglalójában emelt érvel, hogy mind a „belső”, mind a „külső” nyelvhasználatra szükség van, mivel a „szógyökök” és szócsaládok megfelelő összeállításakor mindenképpen figyelembe kell venni az átvételeket, mert a jövevényszavakat csak ilyen módon lehet kiszűrni a nyelvvizsgálatból.

Érdemes lehet még elidőzni a kétféle nyelvészkedés ellentéténél, amely az 1850-es években meghatározó kérdése volt a magyar nyelvtudománynak. Ezért, úgy hiszem, nem felesleges egy kisebb kitérőt beiktatnunk ezen a ponton a korszak néhány nyelvészének állásfoglalásáról a nyelvhasználat elméleti kérdéseit illetően.

Hunfalvy Pál úttörő tanulmányai után többen is az elméleti kérdések felé fordultak ebben az időben, megpróbálták felvázolni a magyar történeti-összehasonlító nyelvészet körét, feladatait. 1855-ben olvasta fel az Akadémián Ballagi Mór *A magyar szónyomozás, s az összehasonlító nyelvészet* című értekezését (Ballagi 1855). Előadásában a nyelvhasználatnak két irányzatát különböztette meg. Egyrészt az általa „észleti nyelvösszehasonlításnak” nevezett irányt, mely a gondolkodás törvényeinek egyetemes megnyilvánulásait kereste a különböző nyelvekben, s ezek összevetését tartotta feladatának. Ballagi ennek lényegét a következőképpen fogalmazta meg:

„Kutatása az összefüggésnek, melly létezik az emberi szellem munkássága és a különböző nyelvek, mint ama munkásság hallható kifejezései közt, feladata az észleti nyelvösszehasonlításnak, melly midőn a nyelveket mint bensőleg összefüggő életművezeteket mutatja fel, azoknak eredeti összefüggésébe belátást szerez, és így az egyesnek helyes felfogását, méltánylását hathatósan elősegíti.” (Ballagi 1855: 599.)

Ballagi ezen irányzat bemutatásakor elsősorban Czuczor Gergely munkáira utal (Czuczor 1851; 1852; 1855 stb.), melyekben szerzőjük például a magyar hangok elemzésekor az általános jegyeket keresi.

A másik alapvető irányzat – Ballagi szerint – „a történelmi nyelvhasználat”, melynek feladata a nyelvet keletkezésétől fogva fejlődésének minden stádiumában vizsgálni, mivel a nyelv „nem valami mechanikai művezet, hanem oly szerves műalkat, mely a szellem fejlődésével folyton fejlődik”. Ballagi a történelmi nyelvhasználat, tehát a történelmi nyelvészet első képviselőjének hazánkban Révai Miklóst, legfontosabb művelőjének pedig saját korában Hunfalvy Pált tartja. Felolvasását azzal zárja, hogy véleménye szerint mindkét irányzatra szükség van a magyar nyelvtudományban.

A tárgyalt korszakban nagy hatású tanulmányokat publikált Lugossy József (1812–1884) debreceni tanár és könyvtáros, akinek most csak 1857-ben megjelent *Szócsaládrendszer és nyelvészeti egymásután* című tanulmányára utalnék (Lugossy 1857). Lugossy is két táborot különböztet meg a magyar nyelvtudományban, egyrészt a „szófejtőket”, másrészt az „altajistákat”, de hozzáteszi, hogy jelenleg zavar uralkodik a tudományos életben e két csoport hivatása körül. Ő sem gondolja, hogy a két tábor képviselőinek feltétlenül szembe kellene fordulniuk egymással, hiszen „egyazon ügy munkásai”. Ellenben rögtön ezután kifejti, hogy a magyar nyelvészetben ma a „szónyomozás” az elsőrendű feladat. Ez nem más, mint a szókincs „bölcséleti úton családok szerinti rendezése addig a fokig, meddig saját nyelvanalógiáinknak ítélete terjed”. Lugossy szerint tehát a nyelvészek saját nyelvérzékük segítségével rendezhetik családokba a szavakat, s csak ha elkészült a teljes magyar szókincs „családosítása”, akkor következhet a „felsőbb fokú szóelemzés”. „Bizony ha illy rendezet feküdt volna korábbi nyelvhasználatunk előtt: pazar tudományukat üdvösebben foghaták felhasználni; s hogy az elsőt és utolsót említsem csak: Otrokócsi és Mátyás Florián ennek segélyével egészen más eredményekhez fogtak volna jutni” – írja Lugossy (Lugossy 1857: 168). Így azonban szerinte felesleges párhuzamok felállítására tékoztak el idejüket.

Lugossy mindazonáltal nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a román nyelvek segíthetnek a szócsaládosításban, de úgy tartja, még nem teljesen tisztázott a magyar nyelvtudományban, melyek a ro-

kon nyelvek. Vizsgálni kellene szerinte azt is, mi a hasonlító nyelvészet viszonya az „egyetemes” (bölcseleti) nyelvészethez. A különbséget ő a következőkben látja:

„...nyelvhasznításra nem elég külön akar az eszmemenet fonálára, akar az alak változásaira hozni föl analógiákat, – amaz csak a szólamban gondolkodó lélek, emez csak a beszélő szólamszerv szabályait veszi igénybe, mindkettő pedig a bölcseleti nyelvészet vidékeibe esik, s a nyelvhasznítással semmi köze; nyelvhasznításra ellemben megkívántatik, hogy a szógyökök testestől lelkestől, tehát mindkét létegetőkben vettessenek össze egymással.” (Lugossy 1857: 175.)

Végeredményben úgy gondolja, egyensúlyt kellene teremteni a „hajdan erős hazai téren álló nyelvészkedés” és az összehasonlító nyelvészet között, mivel az összehasonlító nyelvészet tárgya:

„...nem a szóegyének, nem egyes bevezgett szavak egyenként, tehát nem megállapodásra vergődött jelentésekben s kifejtett származéki alakjokban, hanem a gyökökig fölvitt szólényegek, tehát gyökszerű értelmekben s elemzett alakjokban a hasonlítandók, azaz a szócsaládok végresultatumi, melyek egyedül tevén mind az ősrtelemnek, mind az ősalaknak a világnyelvekbe, közelebb a rokonokba fölágazó gyökszáleit, fő tárgyaiul szolgálnak összehasonlító nyelvészetünknek.” (Lugossy 1957: 178–179.)

Lugossy szerint tehát elsőrendű feladat a nyelvcsaládosítás; az eddigi etimológiai próbálkozások kudarcait is arra vezeti vissza, hogy mindeddig nem volt nyelvünkben kijelölve a szócsaládok köre. Most az Akadémia készülő szótárában (Czuczor–Fogarasi-szótár) látja azt a művet, amely a magyar nyelv szavainak összefüggéseit feldolgozná. (A szótár első kötete csak 1862-ben jelent meg, a szerkesztők azonban többször is hoztak mutatványokat a készülő műből a nyelvtudományi osztály üléseire. Lugossy tehát jól ismerhette célkitűzéseiket.) A szótár megjelenéséig azt javasolja, hogy az Akadémia nyelvtudósai közöljenek szócsaládosítási munkákat, ezzel is előbbre haladva a teljes szókincs feldolgozása felé.

Okkal idéztünk ilyen bőségesen Lugossy tanulmányából. A szócsaládosítás propagálása nagy vitát kavart a nyelvészek között, többen is reflektáltak a tanulmányra. Ballagi Mór fent idézett felolvasásának második részében (Ballagi 1857) szembeszáll Lugossy azon vélekedésével, miszerint a nyelvhasznítást mellőzni kellene addig,

amíg a magyar szókincs szócsaládosítása el nem készül. A szócsaládosításnak és az összehasonlításnak Ballagi szerint együtt kell járnia, mert csak így tudjuk megőrizni a nyelvtudomány egzaktóságát: „...csak úgy lesz a nyelvészet pozitív tudományyá, a minővé azt hazánkban is tenni akarjuk, hahogy annak minden tételét, mint akár-mely más észlelésen alapuló ismerettárgy igazságait bebizonyított tényekre fektetjük.” (Ballagi 1857: 49.)

Hasonló a véleménye Toldy Ferencnek is, aki egyrészt lelkesen üdvözlöi Lugossy szócsaládosítási kísérleteit s az *Új Magyar Múzeum*-ban közölt négyszáz hangrendi szópárt (Lugossy 1858), de azért a nyelvhasználat szükségességéről sem feledkezik meg, bár kissé idealisztikusan szemléli a helyzetet:

„Üzzék e mellett mások a rokon nyelveknek nyelvészetünk érdekében kiaknázását: s elébb-utóbb, tán nem igen sokára, ott leszünk, hogy – a munkafelosztás szüksége által követelt s üzött »egymás-mellett« folytán – egy újabb phasisba léphetünk, midőn a két oldalról nyert ismeretek birálatos együtt-használása nem sejtett, verőfényes és biztos végeredményekre fogja a magyar szónyomozást vezetni!” (ÚMM. 1858. I. 93.)

Természetesen Hunfalvy Pál is megszólal a kérdésben (Hunfalvy 1857c). Ugyanazért bírálja Lugossyt, amit már Ballagi is kifejtett: a szócsaládosítást Hunfalvy szerint sem lehet a nyelvtörténeti kutatást mellőzve folytatni. A szógyökök túl nagy szerepe sem tetszik Hunfalvynak (Hunfalvy 1857c: 214), aki már korábban is helytelenítette a szógyökök tanát. Már fent bemutatott *A nyelvhasználat elvei s elemeiről* című tanulmányában is ebben látja a magyar nyelvvizsgálat legnagyobb akadályát:

„A betűk ősjelentését vagy bölcselmi értékét meghatározni, mind a mellett, hogy némelyek által bizonyos természeti tulajdonságok fejeztetnek ki (...) felette bajos; s ha csak némi biztossággal is akarna az ember járni, nem *egy nyelv* szóit, nem is *egy nyelvcsaládét*, hanem *valamennyi nyelvekét* kellene bonckés alá venni, mert az emberi értelem abbéli törvényét, mely szerint bizonyos tulajdonságokat bizonyos szóelemek által fejezett ki, csak úgy lehetne, ha lehet, megsejteni.” (Hunfalvy 1852b: 53.) (*Hunfalvy Pál kiemelése.*)

Hunfalvy kitér itt a magyar nyelvészetben uralkodó, szerinte káros hagyományra, amely egyrészt *A magyar nyelv rendszere* című akadémiai nyelvtanban (első kiadása 1834-ben, a második, bővített,

1846-ban jelent meg), másrészt a Fogarasi által bemutatott nagyszótári mutatóanyagokban jelentkezik, s melyet a Kassai-féle „szódrincselésre” vezet vissza. A készülő akadémiai szótár, melyet Lugossy üdvözölt, Hunfalvy szerint csak akkor töltheti be szerepét, ha elsősorban a rokon nyelvekre támaszkodik a nyelvhasználatban:

„Valamely nyelvnek szó-gyökeiről egyedül a rokon nyelvek vizsgálataival együtt lehet okosan beszélni; azok tudása nélkül nem találhatni alapot, melyre építeni lehet; s a magyar nyelvben annál kevésbé, minél különösebb azon sajátja, hogy majdnem minden mássalhangzóval egyesülő bármely hangzó, szót alkot.” (Hunfalvy 1852b: 54.)

Hunfalvy tehát nem rokonszenvezett a szócsaládosítással, még kevésbé a szógyökök tanával, ennek ellenére azért közölte Lugossy tanulmányát a *Magyar Nyelvészetben*.

Elméleti kérdéseket boncolgat Fábián István (1809–1871) *Nyelv, nyelvkülönbség és nyelvrokonság* című tanulmánya is (Fábián 1859). Fábián a különböző nyelvészeti irányzatok közötti polémiákat arra vezeti vissza, hogy a nyelvészek nem ismerik még teljesen a nyelv természetét, s a nyelvtudomány alapelvei nincsenek még tisztázva.

Ő is két irányzatot különböztet meg a nyelvtudományban, az elméleti, „bölcséleti alapon fejtegetett” nyelvészetet, illetve a történeti, hasonlító nyelvészeti irányt. Az „elméleti nyelvfejtegetés” szerinte a magyar nyelvet eredetinek és önállónak tekinti, ezért kizárólag saját magából, illetve a gondolkodás a priori törvényeiből próbálja megfejteni. Fábián szerint azonban a nyelv és a gondolkodás nem állítható párhuzamba egymással, a gondolkodás törvényeit szerinte nem lehet egyszerűen ráhúzni a nyelvre.

A másik irányzat, a történeti-hasonlító nyelvészet a rokon nyelvek körében vizsgálódik. Fábián István – Hunfalvy Pál nézeteihez csatlakozva – úgy tartja, hogy a rokon nyelvek köre már behatárolt a magyar nyelvtudomány számára: itt természetesen mindketten a finn-ugor nyelvekre gondolnak (Fábián 1859: 509). „Már országosan tudva van – írja Hunfalvy akadémiai székfoglalójában –, hogy az áltaji nyelvkört a finn, lapp, eszt, szürjän, votják, osztják, vogul, magyar, mordvin, cseremis, csuvasz, török-tatár, jakut, szamojéd, mongol, mandsu nyelvekből állónak mondom, mutatom; szóval nyelvészködésem ezen nyelvek körében forog” (Hunfalvy 1859a: 289).

Fábián is elsősorban a rokon nyelvek vizsgálatának fontosságát hangsúlyozza. Az eredeti szókincs megállapításához pedig a jövevényszavak körét kell behatárolni. Fábián sem ért egyet Lugossyval, nem fogadja el azt az elvet, hogy a jövevényszavak vizsgálatát a szócsaládosításnak kell megelőznie. Fábián szerint a Lugossy-féle szócsaládosítás félrevezető lehet, mert így jövevényszavak is könnyen kerülhetnek be a szócsaládokba (Fábián 1859: 511–512).

Fábián István tanulmánya végeredményben amellettt érvel, hogy helytelen a „filozofálás” (a bölcséleti nyelvészkedés), mielőtt a tényeket összegyűjtöttük volna. „De viszont szavaink ős jelentését mindek előtt a magyar nyelv szűk határain belül kizárólag felderíteni akarni oly törekvés, mely a legélesebb elmének sem ígér biztos sikert.” (Fábián 1859: 513.) Erről a kérdésről Hunfalvy is így vélekedik: „De a szokat megfejteti, azaz, alkotó hangjaik eredeti értékét meghatározni nem bírja; a magyar nyelvet mástul származtatnia nem is lehet, mert amazt sem bírja.” (Hunfalvy 1859a: 293.)

Érdekes lehet ebben a polémiában Budenz József véleménye, aki egyik korai tanulmányában (Budenz 1861) – igaz, csak mellékesen érintve az elméleti kérdéseket – a magyar hasonlító nyelvészet legfőbb problémáját a hangváltozások hiányos feltárásában látja. A magyar nyelvészet szerinte sokszor utólag állapít meg hangtani megfeleléseket, amelyeket már előzőleg ismernie kellett volna, és amelyek nem is minden esetben megfelelőek. A „tüzetes magyar hangtan” kidolgozása, vagyis a hangváltozások szisztematikus feltárása mindenképpen szükséges az összehasonlítás számára.

Látjuk tehát, hogy a korszak meghatározó nyelvészei számára is nyilvánvaló volt a kétféle nyelvészkedés szembenállása, bár ezt az elmentétet elméleti síkon általában igyekeztek kibékíteni. A fent idézett nyelvészek közül abban mindenki egyetértett, hogy két szemben álló irányzat létezik a magyar nyelvtudományban, de a megoldást már különbözőképpen látták. Ballagi szerint a „históriai nyelvhasználásnak” nem kellene kizárólag a finnugor nyelvekre korlátozódnia, Lugossy a szócsaládok, a „belső nyelvhasználás” folytatását látta elsődleges fontosságú feladatnak, Hunfalvy és Fábián István pedig a rokon nyelvekkel való összevetést tartotta a legfontosabbnak. Mátyás Flórián szintén a „külső nyelvhasználás” fontossága mellett érvelt, de nem fogadta el a finnugor rokonság tényét, ő a nyelvhasználás által kívánta meghatározni a rokon nyelvek körét.

Az összehasonlító nyelvészet elméleti kérdései Mátyásnál

Térjünk most vissza Mátyás Flórián székfoglalójához. Szerzőnk az általánosabb, elméleti kérdések tárgyalása után rátér a nyelvhasználat gyakorlati problémáira. A nyelvrokonság bizonyítására nézve három követelményt tart elengedhetetlennek. Először is a nyelvésznek mentesnek kell lennie mindenfajta előítéllettől. „Ki rokonságot keres, keresse azt; ne higye el, míg meg nem találja.”

Másodsorban előre meg kell határozni, mennyi és milyen jellegű szóegyeztetés szükséges ahhoz, hogy nyelvek között rokonsági viszonyt feltételezhessünk. A „nyelvhasználatok”, vagyis szóegyeztetések háromfélék lehetnek: 1. *használat és közeli rokonság* (például a sémi nyelvek, héber, káld, arab között), ezekben a nyelvekben számos szóegyeztetést találni, s ezek oka elsősorban a genetikai rokonság, mégpedig közeli; 2. *használat és távoli rokonság* (például a szanszkrit, görög és szláv között), a második típusnál szintén felfedezhetők megfeleltetések, és ezek oka is lehet rokonság, ám ez már jóval távolibb, és jóval alaposabb ismereteket kíván az összehasonlító részéről; illetve 3. *használat és semmi rokonság* (példaként Mátyás a magyar és az urál-altaji nyelvek viszonyát hozza fel).

Mivel Mátyás nem feltételez rokonságot a magyar és az urál-altaji nyelvek között, ez utóbbi csoport esetében feltehetően a jövevényszavakra gondol, hiszen azt ő is elismeri, hogy valóban létezhetnek érintkezésből adódó szóegyeztetések a magyar és az altaji nyelvek között. Mátyás azért támadja a „finneztetéseket” kizárólag közeli rokonság eredményének tulajdonítja, pedig ezek az ő véleménye szerint távolabbi rokonság vagy egyszerűen csak érintkezés (areális kapcsolat) következményei is lehetnek.

A rokonság bizonyításához harmadsorban azt is igen fontosnak tartja, hogy csak olyan szavakat érdemes kiválasztani az összehasonlításhoz, amelyekben legalább egy közös hang van. Ez a tétel mutatja, hogy Mátyás a hangváltozások szerepének nem tulajdonított túlzott jelentőséget, nem ismerte fel döntő szerepüket a nyelvhasználatban. Természetesen nem tagadja, hogy léteznek ilyen tendenciák, sőt ő maga is igyekszik időnként egy-egy szabályos változás rögzítésére, de fontosabbnak tartotta a hasonlítandó szavak-

ban meglévő közös hangokat, mint a szabályos hangmegfeleléseket. A szóegyeztetés közelebbi vagy távolabbi jellegét tehát a szóalakok hasonlóságának fokától teszi függővé. Saját egyeztetéseivel kapcsolatban elismeri, hogy azok sem mindig felelnek meg e követelményeknek, ám szerinte annyi bizonyítóerővel rendelkeznek, mint a finnből vett egyezések.

A szóegyeztetéseket ezek után négy csoportba próbálja besorolni. „Teljes hasonlatnak” nevezi azt az egyeztetést, melynél hangalak is és a jelentés is egyezik (például *bán, boza, ezer, papucs, parancs, sátor, tál, tárnokny*); „helyesnek”, melynél hangalak és jelentés összefüggése könnyen kimutatható (*akol, arany, árva, betyár, boszorkány, hét, kard*); „valószínűnek”, melyek bebizonyításához bővebb kutatás szükséges; s „csekélynek”, melynél bizonytalan, hogy az egyeztetés „kiállja-e a bírálatot”.

Mátyás székfoglaló előadása befejezéseként az elméleti munkákat sürgeti, amelyekről a hasonlító nyelvészet szabályozását várja:

„Végre jó volna, ha hasonlító nyelvészetünk szabályozására előkészítő kérdések tűztnének ki megfajtásul; mint például Mennyi és minő nyelvhasználat szükséges arra, hogy nyelvek közt rokonság állíthatassék föl? – Mely nyelvekre alkalmazható az ural-altaji nevezet? Létezik-e valóban rokonság ezen úgynevezett ural-altaji nyelvek közt; s ha igen, olyan-e az, melyből őstörténeti együttlétre következtethetni, vagy nem egyéb, mint rendszerítési phrasis? Csak ezek után kérdezhetnők: All-e a magyar nyelv származati rokonságban, és mely nyelvekkel?” (Mátyás 1859: 115.)

Ezen kérdések tárgyalását tartja a magyar nyelvtudomány legsürgetőbb feladatának, s e problémák megoldása vezetne el szerinte a magyar nyelv rokonságának feltárásához. Végezetül azonban elismeri a finnugor, illetve a török nyelvek vizsgálatának szükségességét, ám ezek kizárólagosságát továbbra is tagadja:

„Elismerjük mi az ural-altaji hasonlatok fontosságát nyelvtudományunkra, valamint az árja és sémi nyelvbőliségét is; csak mérséklettel adassanak elő, s óvatosan használtassanak. Hasonlíttassék bár nyelvünk a világ minden nyelveivel: elősegíti ez fejlesztését, könnyíti magas előnyei kitüntethetését. E célhoz annál nagyobb készséggel járulandók tanulmányim által, minél jobban meg vagyok győződve, hogy e nemzeti föladatot, magyar emberek közreműködése nélkül, Európa összes nyelvtudósai nem képesek kielégítőleg megoldani.” (Mátyás 1859: 115.)

Eddig tartanak tehát a „hasonlító nyelvészet” Mátyás által megfogalmazott elvei. 1859-ben még sokan képviseltek hasonló nézeteiket, akár az Akadémián belül is. Mátyást Flóriánt nyelvhasznító tanulmányai elismeréseképpen választották be az akadémikusok közé, tehát számos tudósunk részben egyetértett nézeteivel. Mátyás tulajdonképpen egy korábbi időszak, a bölcséleti nyelvtudomány „külső nyelvhasznításának” elveit összegzi, de ekkor már jelen van az Akadémián a Hunfalvy-féle történeti-összehasonlító nyelvészet is. Ez gyökeresen más alapokról indul, azt feltételezi, hogy a magyar nyelv rokonsági köre ismert, a magyar nyelv bizonyosan az urál-altaji nyelvek közé sorolható, s ezért számára nem kétséges, mely nyelvek körében kell szóegyezéseket keresnünk:

„A nyelvtudomány, úgy mint azt leirtuk, egybehasonlító nyelvtudomány. Nem hasonlítgat össze taláalomra mindenféle nyelvet, hanem tudományos eljárás szerint a rokonokat tanulgatja, s csak, ha valamelyik nyelvfajt kitanulta, s lehető biztosan nézhet el annak terjedelmében: akkor kezdi ezen nyelvfajt egy másikkal egybevetni, melyet hasonlókép széliben mélyiben már kitanult. Első tenni valója tehát ezen nyelvtanulásnak, kitudni, melyek a lényeges vonások valamelyik nyelven, s miféle nyelveken találja meg ugyan ezen vonásokat.” (Hunfalvy 1858c: 114–115.)

A bontakozó történeti-összehasonlító irány tehát adottnak veszi a rokon nyelvek körét, s ezek segítségével próbálja meghatározni a magyar szókincs eredetét, illetve a magyar nyelv legközelebbi rokonait. A Mátyás által képviselt filozófiai nyelvhasznítás viszont éppen ellenkező irányból közelít a problémához. A magyar nyelv rokonsági kérdését egyelőre megoldatlannak tartva a legkülönbözőbb (bár láttuk, nem teljesen önkényesen kiválasztott) nyelvekből vett szóegyeztetések („hasonlatok”) halmozásával próbálja behatárolni a magyar nyelv rokonsági körét.

Mást értett tehát összehasonlító nyelvészeten a bölcséleti nyelvtudomány és mást a Hunfalvy-féle új irányzat. Míg az előbbi a „klasszikus” nyelvhasznítást, tehát a szavak hangalakjának és jelentésének hasonlóságán alapuló egyeztetést, az utóbbi a rendszerszerű, szabályos hangváltozások segítségével feltárható összevetéseket tartotta az összehasonlító nyelvtudomány feladatának. „Az összehasonlító nyelvészet – írja Hunfalvy – nem az, minek úgy látszik nekem, sokan tartják. Azt hiszik, egyes szók, bár honnan kerülnek, s habár azok

fejtőgetéséhez nem tudhatnak is, külső alakuk szerinti hasonlítgatása: összehasonlító nyelvészet. Így jártak el nálunk kissé továbbacska is, mint sem Révai után illett.” (Hunfalvy 1857d: 4.)

Mátyás értekezésének legfőbb hibája mindazonáltal az, hogy a szabályos hangmegfeleléseknek nagyon kicsi, tulajdonképpen semmilyen szerepet nem tulajdonít. Igaz, hogy a módszeres összehasonlító hangtani kutatások csak az 1870-es évektől indultak meg hazánkban (vö. Zaicz 1991: 719), Hunfalvy azonban már 1859-ben, tehát Mátyás székfoglalójának évében megkísérelte összefoglalni a finnugor-altaji nyelvek hangváltozásait. Az osztják nyelvről tartott előadásában (Hunfalvy 1859d) szisztematikusan sorra vette a magyar, a finnugor és a török nyelvek mássalhangzóinak megfeleléseit, s kijelentette: „A rokonság pedig szükségkép következteti, hogy a rokon nyelvek hangjai törvényesen váltakozzanak.” (Hunfalvy 1859d: 399.)

Az ékírásos emlékek és a magyar nyelvészet

Mátyás Flórián székfoglaló előadásának második felében a magyar nyelv és az akkor még részben megfejtetlen ékírásos emlékek kapcsolatával foglalkozott. A 19. század első felében, főként az 1800 és 1830 közé eső időszakban számos ékírásos emlék került elő a Közel-Keleten. Ezek megfejtése csak lassan haladt előre, sok fejtörést okozva a tudósoknak. A megoldást azok a háromnyelvű feliratok hozták, melyeket Perszepoliszban, I. Dareiosz perzsa uralkodó királyi székhelyének romjainál fedeztek fel, illetve hasonló jelentőséggel bírt a szintén háromnyelvű úgynevezett behisztuni (biszutuni) felirat, amely I. Dareiosz perzsa uralkodó hadi dicsőségét örököltette meg. A tudósoknak elsőként az óperzsa nyelvű szövegeket sikerült elolvasniuk és értelmezniük; a legfontosabb lépések Georg Friedrich Grotefend, Carsten Niebuhr, illetve Henry Creswicke Rawlinson nevéhez fűződnek (Érdy 1974; Oppenheim 1982).

E fontos írástörténeti és nyelvészeti felfedezéseknek Magyarországon is nagy visszhangjuk volt. Az 1850-es években a külföldi tudósok nagy erőfeszítéseket tettek, hogy a még megfejtetlen szövegek nyelvét azonosítsák, vagy legalább valamely nyelvcsaládba besorolják. A magyarországi erős reakciót főként a behisztuni szikla

háromnyelvű feliratának második nyelve váltotta ki. Ez a nyelv – melyet ma neoeláminak neveznek, s a legtöbb tudós rokonalannak tartja – a magyarhoz, illetve az urál-altaji nyelvekhez hasonlóan agglutináló jellegű, s ezért megfejtéséhez a 19. század közepén a magyar, illetve a többi finnugor, illetve török nyelvet kívánták segítségül hívni, mivel azt feltételezték, hogy az ékírásos szövegek valamely, mind ez ideig ismeretlen urál-altaji nyelvet rejtik. A nyelvet ekkor médnek, illetve szkítának nevezték.

A magyar nyelvészek egy része – köztük Hunfalvy Pál – nagy örömmel fogadta ezeket a feltételezéseket, mivel úgy gondolták, végre előkerültek a bizonyítékok arra nézve, hogy az urál-altaji nyelvek is éppolyan dicsőséges és a régmúltba nyúló írásos emlékekkel rendelkeznek, mint az indoeurópai nyelvcsalád (vö. még Hegedűs 1999: 167, aki jóval visszafogottabbnak látja a magyarországi reakciókat).

Wenzel Gusztáv már 1853-ban beszámolt az Akadémián Rawlinson felfedezéseiről (AkÉrt. 1853: 42) és felhívta a figyelmet a magyar őstörténet és nyelvtudomány számára fontosnak ígérkező témára. 1856-ban Télfy János számolt be Norris kutatásairól a behisztuni felirattal kapcsolatban a *Magyar Nyelvészetben*, és ő már azt is megemlíti, hogy a titokzatos második nyelv Norris véleménye szerint nem más, mint a „szittya”, amely a „tatár- vagy ugurtörzshöz” tartozik (Télfy 1856: 334).

Hunfalvy 1857-ben közli a *Magyar Nyelvészetben* Podhorszky Lajos cikkét *Az új perzsa nyelv föltetsző idomai* címmel (Podhorszky 1857). Podhorszky altaji vonásokat keres az újperzsa nyelvben. Számos szerkezeti hasonlóságot sorol fel a két nyelv között, megemlíti például azt a tényt, hogy az újperzsában sincs a főneveknek nemük, a melléknevek sem számban, sem nemben nem egyeznek a főnevekkel, birtokos névmások helyett pedig birtokragok vannak. Podhorszky mindazonáltal nem akart állást foglalni a kérdésben, mindössze arra vállalkozott, hogy összegyűjtse a szerkezeti hasonlóságokat, melyek az „altaji nyelv faj” hatását bizonyítják.

Hunfalvy természetesen nem hagyta szó nélkül Podhorszky Lajos felvetését, és tételesen cáfolta szerkezeti hasonlításait (Hunfalvy 1859e). A kérdés azonban a levegőben volt, s az éppen kibontakozó magyar összehasonlító nyelvtudomány számára egyáltalán nem volt közömbös, hogy az ékírásos emlékek valóban az altaji nyelvcsalád korai emlékeit rejtik-e.

Hunfalvy Pál többször is foglalkozott a kérdéssel. Lelkes hangú cikket közölt a *Budapesti Szemlé*ben (Hunfalvy 1857a), melynek rövidebb változata a *Magyar Nyelvészet*ben is megjelent *Az ékírás és altaji nyelvészet* címmel (Hunfalvy 1857b). A *Budapesti Szemle* szerkesztője, Csengery Antal rövid bevezetésben vázolta az ékírási feliratok megfejtésének eddigi történetét, s ő is azon a véleményen volt, hogy az új felfedezések nemcsak a magyar nyelv, de az egész urál-altaji nyelvcsalád múltjára nézve fontos dokumentumok:

„Bennünket azonban, mint látni fogjuk, közelebből *nyelvészeti*nk meg *őstörténete*ink szempontjából is érdekeli e kérdés, mint tagjait azon nyelvcsaládnak, melynek egyik, és pedig velünk közel rokon tagja kebelében fejlődött ki először az emberiség amaz ősrégi írásmódja.” (BSzle. 1857: 425.)

Hunfalvy tanulmányában végigtekint az ékíratok megfejtésének lépcsőfokain, és arra a következtetésre jut, hogy: „Az áltaji nyelvtudomány sokkal nevezetesebb helyet készül foglalni az európai tudományban, mint magunk mertünk neki kitűzni.” (Hunfalvy 1857a: 443.)

Tanulmányában Oppert egyik cikkét ismerteti az úgynevezett borszippai feliratról. A cikk címe (*Bábel tornya*) arra a Borszippában (Birs-Nimrud) talált toronymaradványra utal, melyről sokáig azt hitték, hogy ez volt a Bibliában is emlegetett Bábel tornya. Itt találták meg azt az agyaghordócskát, melynek feliratával Oppert is foglalkozott. Hunfalvy még szóhasonlításokat is közölt az Oppert által megfejtett nyelvből. Óv ugyan attól, hogy az ékíratos emlékek felfedezése fölötti lelkesedés Horvát István-féle nyelvészkedéshez vezessen, de örömét ő is nehezen leplezi.

Többször megszólalt a kérdésben Csengery Antal is (Csengery 1858; 1859), aki a háromnyelvű feliratok második nyelvét szintén altajinak tartja, de nem ért egyet Rawlinson elméletével, mely szerint az árja és sémi nyelvek a turáni nyelvcsalád kezdetleges formájából alakultak ki, bár Rawlinson nem feltételez rokonságot e népek között.

Hunfalvy végül 1859-ben így foglalja össze az ékíratos emlékek kapcsolatát a magyar nyelvvel:

„Én csak annyit tudok: az ékíratokból ki akar súlni, hogy a parthusok, perzsák, és sémi uralkodók előtt a régi perzsa birodalom területén áltaji nyelvű népek nemcsak laktak, de műveltséget is fej-

tettek ki. De hogy ezen ott nyomokat hagyott áltaji népek és a két vagy másfél ezer évvel utóbb uralkodott parthusok közt akár rokonság akár származási viszony vagy-e? azt nem tudom, ki állította már, s mivel bizonyította be. Én legalább jelenlegi tudományom sem végével sem elejével nem férhetnék azon kérdés megítéléséhez: úgyde tudományos szegénységünknel fogva szinte nem is tudom, nálunk ki férhetne jobban hozzá. Mátyás Flórián úr lehetne az, ha legyőzné ellenszenvét az áltaji nyelvek iránt.” (Hunfalvy 1859a: 297.)

Mátyás Flórián azonban nem helyesli, hogy a külföldi tudósok a magyar nyelvet az ékírásos emlékek megfejtéséhez kívánják felhasználni: „Azon kitüntetés, hogy nyelvünk külföldiek által ékíratok fejtegetésére használtatik, bármily hizelgő legyen is hiúságunknak, nem igényelheti föltétlen helyeslésünket.” (Mátyás 1859: 108.) Oppert és Norris megfejtési kísérleteit elítéli, mert egyrészt ezek a tudósok nem tudnak annyira magyarul, hogy komolyan lehetne venni kísérleteiket, másrészt viszont azt sem nézi jó szemmel, hogy a magyar nyelvet gondolkodás nélkül az urál-altaji nyelvek közé sorolják. Részletesen cáfolja Norris szerkezeti és főként szóhasonlításait (Mátyás 1859: 112–113).

Mátyás azt is elismeri, hogy pár évvel ezelőtt ő is próbálkozott az ékírásos emlékek megfejtésével, és Jerney János biztatására – aki parthus nyelvet sejtett az iratokban – magyar hasonlításokat próbált végezni, de hamar felismerte, hogy ez nem lehetséges (Mátyás 1859: 113–114). Ezért óva inti a túlzottan lelkesedőket attól, hogy tényként fogadják el azt, amit a külföldi tudósok is csak feltételeznek. Mátyás legfőbb érve természetesen az, hogy mivel a magyar nyelv nem tartozik az urál-altaji nyelvek közé, ezért nem lehet az ékíratok megfejtéséhez segítségül hívni.

Az ékírásos emlékekről folyó korabeli vita több szempontból is tanulságos a magyar nyelvtudomány története szempontjából. Egyrészt paradoxonnak tűnhet, hogy Hunfalvy Pál, akit nyelvtudomány-történetünk a történeti-összehasonlító nyelvészet úttörőjének tekint, ennyire lelkesen üdvözölte egy teljesen ismeretlen és megfejtetlen nyelv, illetve a finnugor nyelvek rokonságának feltételezését, és írásaival közvetve maga is hozzájárult a napjainkban sem szűnő magyar–sumer rokonság elméletének elterjedéséhez. Fontos megjegyezni azonban, hogy az 1850-es években még nem merült fel a

sumer nyelv magyar (urál-altaji) rokonságának kérdése, de miután a többi ékírásos nyelv megfejtésének kezdeti próbálkozásai ebbe az irányba is kiterjedtek, ez a későbbiekben már természetszerűleg vonta maga után az ilyen irányú kísérleteket is. Mátyás Flórián, akit viszont a nyelvtudomány-történet, ha egyáltalán számon tart, akkor a finnugor rokonság megszállott ellenfeleként emleget, nem próbálta „hasonlításait” erre a szintén dicsőséges rokonsággal és nagy múlttal kecsegtető területre kiterjeszteni.

A 20. században kibontakozott sumer nyelvhasználat azonban utólag mindkettejüket megpróbálta saját előfutáraként feltüntetni. Érdy Miklós, a sumerkérdés történetéről írott, tudományos szempontból legalábbis vitatható könyvében (Érdy 1974) idézi egyrészt Hunfalvy ismeretterjesztő cikkeit az ékírásos emlékekről, s ami még megdöbbentőbb, nem létező idézeteket közöl Mátyás Flóriántól arra nézve, hogy ő az árja–magyar összevetések alkalmával sumer „hasonlatokat” is gyűjtött, sőt, az árja kifejezésbe nála a sumer is beletartozott (Érdy 1974: 139). A sumerológusok érdeklődését Mátyás esetében valószínűleg székfoglaló értekezésének címe (*A hasonlító nyelvészetről, tekintettel a magyar nyelv ékírási fontosságára*) keltette fel. Érdy mindössze egy bizonyos Szepessy Géza közlés előtt álló (s azóta sem publikált) cikkére s egy hozzá (Érdyhez) írott levelére tud hivatkozni a Mátyás-idézetek forrásaként. Ráadásul a közölt idézetek stílusa sem hasonlít Mátyáséhoz, aki ragaszkodott saját elméletéhez és az általa választott (indo)iráni nyelvekhez, amelyeknek a magyar nyelvvel való (nem feltétlenül rokon) kapcsolatai a történettudomány (őstörténet) számára nem voltak ismeretlenek.

Mátyás székfoglaló értekezésének fogadtatása

Mátyás Flórián székfoglalójáról beszámoló jelent meg a *Budapesti Szemlé*ben. A tudósítás írója – feltehetően Csengery Antal – szerint „ha nem az akademiában olvastatik vala föl ez előadás: számba se vennők”. Szerinte Mátyás Flórián szélmalomharcot folytat a tudomány ellen, mivel a „hasonlító nyelvtudományt” támadja. Csengery az összehasonlító nyelvészetet a finnugor nyelvhasználatával azonosítja, s Mátyás székfoglalóját támadásként értékeli. Érdemi bírálatot azonban nem közöl Mátyás előadásáról, inkább csak a szüntelenül

hangoztatott hazafias hevületet s a nemzeti becsület állandó felhántorgatását idézi, amely bizonyára elég szembetűnően nyilvánult meg a székfoglaló beszéd előadásakor is, és Mátyás korábbi munkáiban is néhol felszínre tört.

Mátyásnak az ékiratok és a magyar nyelv viszonyáról előadott nézeteit is kritikusan fogadta Csengery, főként azért, mert ő is lelkesen várta e kutatások eredményét: „Mátyás úr, észrevevén, hogy e felfedezésben a hasonlító nyelvészet némi diadala rejlenék, a nélkül, hogy ismerné az ékiratokat és azok nyelvét: nem tartja az érintett tekintélyek állítását elfogadhatónak.” (BSzle. 1859: 367.)

Hunfalvy (Hunfalvy 1863a) egész más stílusban ír a székfoglalóról, mint Csengery. Ő már sorra veszi Mátyás Flórián érveit, és vitába is száll velük. Felhívja Mátyás figyelmét arra, hogy a finn rokonításnak már Sajnovics előtt is voltak hívei, főként a külföldi tudósok körében. Megrója Mátyást azért is, hogy olyan szenvedélyesen kikel a „külföldi tudósok néposztályozása” (nyelvtipológiai felosztásai) ellen. Ezek egy része néprajzi, természettudományi vizsgálatokon alapul, melyeket Mátyás nem tud megcáfolni. Mátyás ezeket az osztályozásokat is a magyar nemzet nevében, hazafiságra hivatkozva utasítja vissza:

„Ne vegye hiába a nemzet nevét, de kutasson a tudomány kedvéért, s csak is a tudomány kedvéért; bátorkodjék még a finn és szamojéd nyelveket tanulni, a tudomány kedvéért, de világért se a nemzet gyalázatjára vagy dicsőségére. Tudja meg, ha képes reá, hogy míg azt nézendjük célnak, hogy patrioticus tudósok, patrioticus fűvészek, patrioticus *ászok-észek* legyünk: addig nem lesz tudományunk, mert addig az ászok-észek csak a nemzet sophistáji.” (Hunfalvy 1863a: 293.)

Ugyancsak visszautasítja Mátyásnak azt a kifakadását, hogy a finnezők, ha már rokonítani akarnak, válasszanak egyenjogú nyelvet, s ne a legnyomorúságosabbakat: „Tessék azután megmondani, mely nyelvek becsesebbek másoknál? s minélfogva becsesebbek?” (Hunfalvy 1863: 294.)

A hasonlító nyelvészet Mátyás által megfogalmazott feltételeit és elveit számba véve ismét legfőbb érvéhez érkezik, mely szerint Mátyás nem ismeri a finnugor nyelveket. Mátyás első követelménye azt mondja ki, hogy a nyelvész ismerje az általa hasonlított nyelveket. Ennek az értekezés szerzője szerint a „finnezők” nem felelnek meg,

mert az úgynevezett keleti nyelveket nem ismerik. Itt alapvető ellentét húzódik kettejük között: Hunfalvy szerint a finn nyelveket kelleni tanulni mindenkinek, aki magyar nyelvészettel foglalkozik, Mátyás szerint viszont nem szabad az összehasonlító nyelvészet jelen állása mellett ennyire megkötni a nyelvészek kezét. Tulajdonképpen Hunfalvy sem igazán érti a Mátyás-féle nyelvhasználat lényegét. Azzal vádolja Mátyást, hogy az árja szóegyeztetésekből rokonságra következtet, s bár elismeri bizonyos finnugor egyezések helyességét, ezek szerinte mégsem utalnak rokonságra:

„Kár összes működését az ellen fordítani, mit maga beismer, t.i. a nyelvhasználatosság ellen, holott csak azt kell bebizonyítani, hogy bár minden más nyelvek közt a világon, a nyelvhasználatosság nyelvrokonságot alapít: a magyar és áltaji nyelvek közti hasonlóság még sem alapít nyelvrokonságot.” (Hunfalvy 1863a: 296.)

A székfoglalóval végleg lezárult Mátyás Flórián nyelvhasználati korszaka. Nyelvészeti kutatásait ezután más területen folytatta.

Mátyás Flórián nyelvtörténeti adatgyűjtése és nyelvtörténeti szótárkísérlete

A magyar birtokviszony. „Nyelvszabályozási munkálat”

Az 1860-as évek új korszakot jelentenek Mátyás Flórián nyelvészeti tevékenységében. Érdeklődése már a nyelvhasználat tanulmányozására idején a régi nyelv felé fordult, tudatosan kezdte tanulmányozni a nyelvemlékeket. Ez a törekvés a hatvanas években felerősödött munkásságában, és ekkor született rövidebb értekezései, melyek nagyrészt *Magyar nyelvtudomány* című, három füzetben kiadott tanulmánygyűjteményében jelentek meg (Pécs, 1860–1871), már kizárólag konkrét nyelvtörténeti problémákkal foglalkoznak.

Mátyás a nyelvtörténeti kutatások terén a Révai-féle szemlélethez csatlakozik (Éder 1972b: 257–259). A nyelvi változást romlásnak tartja, s e romlás fő okát az idegen hatások elterjedésében jelöli meg. A tiszta magyarságot számára a régi nyelv, „az ősi sajátságok”, a „veneranda antiquitas” képviseli. A helyes nyelvhasználat példáit ő is a régiségből, a nyelvemlékek segítségével kívánja megállapítani.

Ahogy Révai az ikes ragozás visszaállításáért küzdött, úgy szeretné Mátyás az egyszerű genitívust jogaiba visszahelyezni. „A tiszteletes régiség, valamint egyebekben, úgy a nyelvben is, igen gyönyörködötő” – írta Révai. „El telünk édes örömmel, ha a távolabb való századokból hallhatjuk hazai nyelvünket. De nagy hasznunk is vagyunk belőle. Mert világosságot ad azokra; a miket meg homályosított, és kétségesekké, vagy szinte hibásokká tett az idő. Meg téríti sok szép igaz Magyar szavainkat, a mellyeket gondolatlanságunk már régtől fogva el hagyatott velünk, s helyettök, vagy el fájult származásúakat, vagy idegeneket vétetett fel.” (Révai 1805/1912: 81.) Mátyás is a magyar nyelv régi tulajdonságainak megőrzéséért emel szót: „Mert ha magyarosan hangzik ugyan, de nem magyar a mit *szólsz*; mivel nem magyar a mit *gondolsz*: megtörténhetik, hogy nem lesz magyar a mit *érzesz*.” (Mátyás 1860: 4.)

A magyar birtokviszony („nyelvszabályozási munkálat”) 1860-ban jelent meg. A tanulmányban Mátyás a *-nak/-nek* ragos, illetve a jelöllet-

len birtokviszonyt állítja szembe egymással nyelvtörténeti adatok segítségével. Erről a kérdésről már korábban is írt (Mátyás 1858: 27–30), most viszont egy kisebb monográfiát szentel a problémának. Mátyás a jelöletlen formát tartja eredetibbnek, s éppen ezért helyesnek, a *-nak/-nek* ragos birtokviszonyt későbbi, idegen hatásra elterjedt formának véli, s helytelennek, magyartalannak bélyegzi. Ezt a véleményét több szempontból is próbálja alátámasztani.

Elsőként sorra veszi a régi és a korabeli grammatikákat (Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina*. Sárvár, 1539; Pereszlényi Pál: *Grammatica linguae Ungaricae*. Nagyszombat, 1682; Révai Miklós: *Elaboratior grammatica Hungarica*. Pest, 1803–1806; *A magyar szókötés főbb szabályai*. Buda, 1843; *A magyar nyelv rendszere*. Buda, 1846. 2. kiad.: 1847), illetve a kérdést érintő nyelvtudományi pályamunkákat (Szilágyi István és Fábíán István: *A magyar szókötés*. Pest, 1846; Szvorényi József: *Magyar ékes szókötés*. Buda, 1846; Ihász Gábor: *Magyar nyelvtan*. Székesfehérvár, 1846), és ezek segítségével, illetve ezeket cáfolva próbálja bizonyítani a jelöletlen birtokviszony elsőbbségét.

A bizonyítás során Mátyás egyrészt a nyelvlogikát hozza fel, amely szerinte fölöslegessé teszi a kettős jelölést, másrészt pedig a magyar nyelvszellemre hivatkozik, amely eredendően csak a birtok jelölését sugallta. Mátyás szerint a birtokos jelölése a latin fordítások (kódexirodalom) hatására terjedt el – mivel ezek a művek képviselték az „irodalmi tekintélyt” (ma úgy mondanánk: a normát) –, s később innen a beszélt nyelvbe is átszivárgott, teljesen azonban nem tudta az eredeti formát kiszorítani. Természetesen példákkal is bizonyítja a jelöletlen birtokviszony elsőbbségét, ezek az eredeti, romlatlan formákat őrizték meg:

- A személyes névmások ragozott birtok előtt: *Mi Atyánk, ő egy fia*.
- Bizonyos növények, füvek régi magyar neve: *Boldogasszony csipkése, Csaba íre*.
- Bizonyos időelnevezések, hónapok, napok neve: *Mindszenthava, Szent Jakab hava, Vízkereszt napja*.
- Bizonyos helynevek: *Adrián-vára, Bán-falva, Kelemen-halma*.
- „A nép ajkán termett szólamok”: *szeme fénye, foga fehérje, Básta szekere, Luca széke, Deákné vászna, Érsek disznaja, ágya szalmája, tojás fehéré*.

A fenti példák elsősorban a régi beszélt nyelvből valók, ezért is lehet Mátyás szerint bizonyító erejük. Felsorakoztatja azonban régi

nyelvemlékeinket is, ahol természetesen számos ellenpélda található, de ezt, mint fent már utaltunk rá, a latin fordítások tekintélyének tudja be.

Elsőként a korban még hitelesnek tartott két, I. András korabeli imádságot vizsgálja ilyen szempontból. Az imádságokat Jerney János adta ki részletes magyarázatokkal 1854-ben (Jerney 1854), később azonban bebizonyosodott, hogy ezek, mint annyi más, Literáti Nemes Sámuel hamisítványai (Tóth 1907: 8–13). Az imádságokban – Mátyás megállapítása szerint – általában *-nektelen* alakok találhatók. Hasonlóképpen nagy bizonyító erőt tulajdonít Mátyás a *Halotti Beszédnek*, ahol 11 esetben talál jelöletlen, 4 esetben pedig *-nekes* birtokost.

A legkorábbi(nak tartott) nyelvemlékek vizsgálata után Mátyás néhány 15–16. századi nyelvemléket választ ki az összehasonlításához. A kódexek közül a Bécsi és a Münchener Kódexet vizsgálja, ezekről megállapítja, hogy általában a *-nekes* alakot használják. Összeveti azonban ezek bizonyos szöveghelyeit egyéb 16. századi bibliafordításokkal is (Pesti Gábor: *Újtestamentum*. Bécs, 1536; Károlyi Gáspár: *Szent Biblia*. Vizsoly, 1590), s egy adott szakasz tüzetes összehasonlítása után megállapítja, hogy a korábbi fordításban, Pestinél gyakoribb a jelöletlen forma, ami szerint az mutatja, hogy a fordítás inkább tükrözi a korabeli beszélt nyelv használatát. A Károlynál többségben levő *-nekes* birtokos eseteket pedig a „nyelvérzés” romlásának tulajdonítja, akárcsak a birtokos szerkezet szórendjének latinosa megfordítását. A nyelvemlékek vizsgálatából tehát Mátyás a következő „nyelvtörvényt” szűri le: „A magyar birtokos név *nek*-telen és megelőzi birtokát.” (Mátyás 1860: 60.)

A ragtalan birtokos szerkezet természetesen valóban ősibb a *-nak/-nek* ragos szerkezetnél, azonban a jelölt forma használata már a korai ómagyar korban meglehetősen gyakorivá vált. A *Halotti Beszéd*ben többségben vannak a jelöletlen alakok, ám a többi korai ómagyar kori szövegemlékünkben már általában fordított a helyzet: Königsbergi Töredék, Königsbergi Töredék Szalagjai: 2 ragtalan – 2 ragos; Ómagyar Mária-síralom: 4 ragtalan – 3 ragos; Gyulafehérvári Sorok: 3 ragtalan – 12 ragos (S. Hámosi 1991: 694–706).

A *-nak/-nek* ragos szerkezet később is gyakoribb volt a jelöletlen formánál, egyrészt a birtokviszony erőteljesebb hangsúlyozása, másrészt pedig – ahogy erre Mátyás Flórián is rámutatott – a latin geniti-

vusi szerkezet pontos fordítása miatt terjedt rohamosan (S. Hámosi 1995: 370). Mátyásnak tehát abban nincs igaza, hogy az ómagyar korban gyakoribb lett volna a jelöletlen birtokos szerkezet, tanulmánya azonban mégis figyelmet érdemel, mivel a keletkezés szempontjából valóban eredetibb, egyszerűen jelölt genitívusunk korai használatának számos példáját összegyűjtötte a források széles körű felhasználásával.

Mátyás Flórián szótári terve

Mátyás Flórián 1862-ben *Nyelvészetiünk jelene s az akadémiai Nagy Szótár kritikai méltánylata* című akadémiai felolvasásában említi először a nyelvtörténeti szótár tervét (Mátyás 1863: 3). Ekkor azonban még csak felveti, hogy szükség lenne egy ilyen jellegű szótárra, mert enélkül sem nyelvrokonsági, sem nyelvtörténeti kutatások nem végezhetők. Fontos állomásnak tartja a Czuczor–Fogarasi-féle szótár első füzetének megjelenését és nagyra tartja a szerkesztők munkáját, de mivel ez a szótár elsősorban értelmező, nem pótolhatja a nyelvtörténetit:

„Eddig megjelent füzetéből itélve, e mű, részletes tárgyalás, s tudományos megalapítás tekintetében meghaladja szakavatottak várakozását. A szerzők gyakorlott nyelvészek valának, mielőtt mi, ifjabb műkedvelő nemzedék, csak a szónyomozás és fűzés alapelvei fölött is tiszta belátásra juthatnánk. Nem szinlett alázat, mely beismeri, hogy szónyomozás, és hasonítás tekintetében, bizottságilag működő mai nyelvészink (Finály Henrik urat s csekélységemet is oda értve) fél annyit sem volnának képesek létesíteni, mennyit e műben méltán csodálunk.” (Mátyás 1863: 17.)

Finály Henrik, az Akadémia Kolozsvárott élő levelező tagja, neves filológus, a Czuczor–Fogarasi-szótár első kötetének megjelenése után kemény bírálatban részesítette a szerkesztőket a szerkesztésbeli hiányosságok miatt, s végső konklúzióként azt vonta le, hogy az Akadémiának meg kellene állíttatnia a szótár nyomtatását, és alapos revízió alá kellene venni magát a művet (Finály 1862a; 1862b). Mátyás túlzónak tartja Finály kritikáját, és inkább a mű összefoglaló és hiánypótló jellegére hívja fel a figyelmet.

Ugyanebben a felolvasásában kritikai megjegyzéseket fűz azonban Toldy Ferenc néhány nyelvemlékkiadásához, aki szerinte „emberi gyarlóság feltételezte ismeret-korlátoltságnál fogva többször tévede”. Mátyás kötelességének érzi e tévedések némelyikét most kiigazítani. Először a *veternye* szó jelentését magyarázza meg, melyet Toldy több helyen is a *vecsernye* szóval azonosított. Mátyás számos 16. századi adatot hoz a *veternye* ’matutitum; reggeli istentisztelet’ jelentésének igazolására, s kimutatja, hogy a Toldy által is közölt téves ’vecsernye’ jelentés Molnár Albert szótára nyomán terjedt el. A szó etimológiáját is helyesen magyarázza, elsőként mutat rá, hogy ez a szavunk a szláv *utro* ’reggel’ származéka. (Vö. TESz. *veternye*.)

Hasonlóképpen javítja a *siket péntek* kifejezés jelentését, melyet Toldy nagypénteknek értelmez. Ez a kifejezés valójában a nagyböjt ötödik hetének (a „siket” hétnek) péntekjét jelenti. Mátyás ismeri a böjti hetek Erdélyben még élő elnevezéseit, s a *siket hét* kifejezést a következőképpen magyarázza: „Nemcsak minden zajos mulatságnak vége, hanem a pásztor is elteszi furulyáját.” (Mátyás 1863: 14.)

Hasonlóképpen érdekes a *hiedelem* szó jelentésének magyarázata. Toldy ezt többször is ’bizalom’ jelentéssel magyarázza, Mátyás azonban kimutatja, hogy a szó eredendően ’refrigerium; enyhülés’ jelentésű, s ugyanabból a töből képzett még a *hűt*, *hül*, *hideg*, *hives* ~ *hűs* szó is. (Vö. Mészöly 1936; TESz. *hiedelem*.)

Végül a kódexirodalomban többször is előforduló *kégy* szavunk kiejtéséről száll vitába Toldyval. Toldy hol *kigynek*, hol *kégynek* írta át a szót, Mátyás azonban az Érsekújvári Kódex *keeg’ny* adata alapján a szó kiejtését *kégynek* határozza meg. (Vö. Hunfalvy 1863: 302–303; 1866: 252–253.)

E részletesebb szómagyarázatok után több oldalon keresztül közöl mutatványokat nyelvtörténeti adatgyűjtéséből a Czuczor–Fogarasi-szótár kiegészítéseképpen. Elsősorban olyan szavakat sorol fel a régi nyelvből, amelyek vagy kimaradtak a szótárból, vagy pedig jelentésüket a szerkesztők nem pontosan határozták meg: *abajg*, *addig*, *ajal*, *ajol*, *alakor*, *alább*, *aláz*, *alkolmas*, *aluszik*, *-and*, *-andó*, *arányoz*, *arányzik*, *armás*, *asztag*, *avagy*, *avas*, *az*, *azon*, *azutafogva*, *áldomás*, *álmod* ~ *álmodoz*, *általság*, *ámul* ~ *álmul*, *árbocz*, *árnyék*, *ázalék*, *bádog* ~ *bádok* ~ *bátok*, *balog*, *bámlani*, *barát*, *barom*, *bécs* ’fillér’, *becsites*, *becsü*, *becző*, *békél* ~ *békélget* ~ *békélkedik*, *-bel* ~ *-ben*, *bennette*, *beste* ~ *bestye*, *beszeshódás*,

beteglik, bizlal, bozfa, boka, bosszu, büntet, bünzik, büszhöt, büz, csapó, csat, csata, csatáz, czafa pohár, czejtház, czege, czolonk, czucza ~ szucza ~ szulcza, csodál, csuf, csüg, deli, denevér, délczeg, diadalm, dolgos, döglük, dörgölődik (Mátyás 1863: 18–31).

A jelentésre, illetve az alaki változatokra vonatkozó kiegészítéseit és helyesbítéseit Mátyás a legtöbb esetben a feldolgozott nyelvemlékekből származó idézetekkel támasztja alá. Mivel a forrást igyekszik pontosan megjelölni, ezért ebből a felolvasásból tájékozódhatunk arról, hogy mely nyelvemlékeinket használta adatgyűjtéshez.

A kódexek közül a következőkből hozott idézetet: Bécsi, Münchener, Guary-, Döbrentei-, Nádor-, Nagyszombati, Czech-, Jordánszky-, Domokos-, Debreceni Kódex, a Krisztina-legenda, illetve a Kazinczy-, Virginia-, Érsekújvári és Tihanyi Kódex. A 16. századi nyomtatott források közül hivatkozott Pesti Gábor *Újtestamentum*-fordítására, Sylvester *Grammaticájára* és *Újtestamentum*-fordítására, Tinódi Sebestyén históriás énekeire, Székely István és Verancsics Antal krónikájára (ez utóbbinak nem volt 16. századi kiadása, de akkor keletkezett), Heltai Gáspár krónikájára és Telegdi Miklós prédikációsköteteire. A 17. századból feldolgozta Pázmány Péter prédikációit és *Kalauzát* és Faludi Ferenc több írását is. Természetesen nemcsak az eredeti nyelvemlékeket használta, hanem a 19. században nagy lendülettel megindult nyelvemlékkiadás számos termékét is, így a *Régi magyar nyelvemlékeket*, Toldy irodalmi kézikönyveit és nyelvemlékkiadásait vagy Szalay Ágoston *Négyszáz magyar levél* című forrásmunkáját is. (A források pontos adatait lásd a Mátyás Flórián nyelvtörténeti szótárának forrásai című fejezetben.)

Ebben a részben is közöl érdekes adalékokat. Például a *békél* (*békélgem, békélkedik*) ige kapcsán megjegyzi, hogy 'csókol, csókolgat' jelentése is van, és ezt több kódexes adattal is alátámasztja (NádK., CzechK., ÉrsK.). Sőt az ige származékaiban is kimutatja ezt a jelentést (*békélkedik, békélés, békélkedés*) (Mátyás 1863: 25–26).

Csengery Antal a *Budapesti Szemlé*ben számol be erről az akadémiai ülésről, megemlítve Mátyás elméleti kérdésekben tanúsított szűklátókörűségét és téves felfogását, ám nyelvtörténeti adatközléséről szólva így ír: „Azonban értekező ugyancsak járatos a magyar nyelvemlékekben. Legtekintélyeseb nyelvészeink állításai ellen sok alapos észrevételt közöl vala, melyekre nézve mindenki elismeré, hogy igazsága van.” (BSzle. 1862. 16: 210.)

Az anyaggyűjtést tehát Mátyás Flórián valószínűleg nem 1862–1863-ban kezdte, hiszen ilyen rövid idő alatt nem tudott ennyi nyelvemléket átvizsgálni. Sokkal valószínűbb, hogy már az 1850-es évek második felében, az árja szóegyeztetések összeállításakor kezdte szisztematikusan gyűjteni a régi nyelvre vonatkozó adatokat is. Erre ő maga is utal:

„[A nyelvadatgyűjtemény] keletkeztét magyar–árja nyelvhasználatok egybeállítása okozá, magyar–finn–lapp rokonítás ellenében. Hogy némely, a conjecturák [önkéntes szóhasználatok] kietlenében csapongó ügyfeleim mellett, kételyt, és ellenvetést győzőleg kiállható eredménnyel haladhassak; szükség vala: 1) a hasonszók egykorúságát, 2) a gyökszók valódiságát, 3) az ősereményt lehetőleg meghatároznom. Megkísérlém nyelvemlékeink tüzetes és hasonító tanulását; betűsorba illesztém, könnyebb használhatóság végett, jegyzeteimet; s látám, hogy nyelvkérdések megvitatása, felállított elméletek igazolása, vagy czáfolása, nyelvtörténeti tények segélyével biztosabb, mint a nélkül.” (Mátyás 1863: 61–62.)

Hogy Mátyás 1862-ben már az összegyűjtött nyelvemlékbeli adatok rendszerezésével foglalkozik, arra bizonyítékul szolgál 1862 júliusában Szilágyi Sándorhoz írott levele: „»Nyelvtörténeti Magyar Szótár«-am másolása, bővítése, javítása, elég terjedt és fárasztó munka, melyben senki segélyére nem számíthatok, s naponként sürgetnem kell azt, mert »rövid az élet«.” (Mátyás Flórián levele Szilágyi Sándorhoz. Pécs, 1862. július 3. OSZK Kézirattár, Fond IX/413.)

Tudjuk azt is, hogy Mátyás Flórián még 1862-ben engedélyt kért az Akadémia elnökétől, hogy az akadémiai kódexmásolatokat otthonában (Pécsett) használhassa, tehát kikölcsönözhesse őket az Akadémiai Könyvtárból. Ezt Eötvös József elnök engedélyezi is Mátyásnak, a jó hírt Budenz József akadémiai alkönyvtárnok írja meg a pécsi tudósnak (Budenz József levele Mátyás Flóriánhoz. 1862. október 14. – Baranya Megyei Levéltár, Mátyás Flórián-gyűjtemény. VII/1). A kódexeket Mátyás munkája során az akadémiai másolatok segítségével tanulmányozhatta, amelyek pont e céllal készültek, többnyire a század harmincas–negyvenes éveiben (Abaffy 2002).

1863-ban, szintén egy akadémiai felolvasásban (*Magyar ősnyelvtanulmányok* – 1863. március 30.) a nyelvtudományi jutalomkérdések kapcsán fejti ki érveit a szótár szükségessége mellett (Mátyás 1863: 59). Ilyen jutalomkérdés volt például a magyar nyelvújítás története

és bírálata, a magyar szógyökök számbavétele vagy a magyar nyelv viszonya a világ többi nyelvéhez (vö. például ÚMM. 1850–1851. 2: VII). Kielégítő felelet ezekre a kérdésekre Mátyás szerint csak úgy születethet, ha elkészül egy történeti szótár és nyelvtan. Ebben szerinte nagy szerepe lehet az Akadémiának, mert a jutalomkérdések célszerűbb kitűzésével előmozdíthatná e két alapvető segédeszköz elkészültét. A Czuczor–Fogarasi-szótárral párhuzamosan szükségesnek tartja egy nyelvtörténeti szótár megjelentetését is, amelyet egyaránt használhatna diák és nyelvtudós:

„A jelen nyelvállapot meglehetősen tökélyvel van szakférfiak által tárgyalva; a régiség felületesen, és szakadékosan. Ezt tüzetesen kell tanulmányoznunk, mielőtt költséges szöveg – például bibliai – fordításokhoz, új nyelvtani kézi könyvek kiadásához, jutalomkérdések kidolgozásához, régi szövegek commentálásához, maradandó siker reményével kezdhethünk.” (Mátyás 1863: 36–37.)

A nyelvtörténeti kutatások szükségességét a legrégebbi magyar nyelvemlék, a *Halotti Beszéd* kommentálásával próbálja alátámasztani. Mátyás főként Toldy Ferenc értelmezési kísérletét és nyelvtani megjegyzéseit próbálja javítani. (Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1851. 1.: 80–103.) Kiválasztja a számára érdekes szavakat, szókapcsolatokat, és a régi adatok segítségével értelmezi őket.

A *Halotti Beszéd*ben szereplő *fél* szó kapcsán kitér ennek származékaira is, melyek között például a *felekezik* ~ *felekedik* 'házasul' igét már a Jordánszky-kódexből (1516–1519) kimutatja, míg a TESz. csak az Érdy-kódexből (1524–1527) hozza a *felekezet* alatt (Mátyás 1863: 39). A *tilt* (*tilut*) igével kapcsolatban – ismét Toldy elemzését kiigazítva – a csonka tövükben *t*-re végződő igéket két csoportra osztja a felszólító mód képzésének szempontjából: „*Ut, ot, ojt, it*, mint *tanut, szabadut, indut*, parancsolójók hajdan *h*-val, ma *cs*-vel; ellenben *at, et*-é ma is, mint régen *s*-sel van; mi igék közt osztálykülönbség.” (Mátyás 1863: 47.; vö. E. Abaffy 1991: 112.)

Hevesen szembeszáll mindazokkal, akik szerint a *Halotti Beszéd*ben szereplő *odutta vola* szerkezet egyfajta múlt idő kifejezését szolgálná. Véleménye szerint ez befejezett melléknévi igenév személyragos alakban + létige szerkezete („birtokragos múlt részes, létige előtt”). Sőt, Mátyás azt is tagadja, hogy a *-t* jeles múlt egyáltalán létezett volna a *Halotti Beszéd* korában. Oldalokon keresztül sorolja a

példákat a kódexekből annak igazolására, hogy ekkor még csupán participiumi értelemben használta nyelvünk ezt az alakot (Mátyás 1863: 41–46). Abban természetesen igaza van, hogy ez a múlt idejű igealak a *-t* jeles befejezett melléknévi igenévből jött létre a magyarban, ám ez a változás feltehetően már az ősmagyar korban végbe ment (E. Abaffy 1991: 109).

Kimutatja azt is, hogy a *Halotti Beszéd*ben szereplő *vize* szóalak, amelyet elődei – köztük Révai – az *íze* alakkal azonosítottak, valójában a *víz* szó, s ebben az esetben nedvességet, lét jelent (vö. TESz. *víz*).

Végezetül felhívja a figyelmet a pár évvel azelőtt még általa is lelkesen művelt nyelvhasználat veszélyeire. A nyelvhasználatához is szükség van a nyelvtörténeti vizsgálatokra, különösen a nyelvtörténeti adatok felsorakoztatására. „Nyelveredet fölötti határozatra, helyes gyökértelmezésre, nem biztos adat a mai hangzatu, viszonyu, s érteményü magyar szó összevetése az ugyan mai idegen szóval” – írja (Mátyás 1863: 57).

Csengery erről a felolvasásról is beszámol a *Budapesti Szemlé*ben: „Mátyás Flórián... nyelvtörténeti szótárából, melyhez – mint látszik – az anyagot gyűjti, azon szók egy részét közlé, melyek a halotti beszédben fordulnak elő. Oly téren mozgott Mátyás úr, melyen egészen otthonos. S minden szó értelmét nyelvemlékeinkből vett számom idézzel deríté föl.” (BSzle. 1863. 17: 218.)

A szótár tervezetének bemutatása

Magyar nyelvtudomány című művének második füzetében – ahol a fent említett két akadémiai felolvasás is megjelent – ismerteti készülő nyelvtörténeti szótárát. A szótár – írja – magánhasználatra készült, de „szaktudósok kívánata folytán” szívesen megjelentetné. Címe Magyar nyelvtörténeti szótár lenne, alcíme pedig: „Nyelvadat-gyűjtemény a codex, és 16. 17. századi irodalomból”. Mátyás Flórián iratai között (Baranya Megyei Levéltár Mátyás Flórián-gyűjtemény – I/1) 1865-ből utalást találtam egy bizonyos Régi Magyar Hasonlatos Szótárra, amelyről csupán annyit sikerült kideríteni, hogy ehhez Pápai Páriz szótárát, a Fejér György-féle *Codex Diplomaticus*t, a Bécsi, Müncheni és Döbrentei-kódexet fel is dolgozta. Elképzelhető, hogy eredendően

inkább etimológiai szótárnak szánta a művét, de később megváltoztatta szándékát. Több helyen utal arra, hogy szigorúan nyelvtörténeti szótárra van szükség. Az elkészült füzetek sem mutatják nyomát a rendszeres etimológiai vizsgálódásoknak.

A nyelvtudományi osztály ülésein az Akadémia tudósai lelkesedéssel fogadták a bemutatott részleteket, ezért Mátyás is úgy gondolta, ideje lenne megjelentetni szótárát: „...akadémiai szaküléseken jegyzeteimből olvasott mutatóanyagok méltányos fogadtatása hajlandóvá tőn, a bár beltartalomra csak kezdeményezett, s így tökéletlen, de külalakra nézve teljesen rendezett betűsoros nyelvadatgyűjteményt, melyet anyagi biztosításul elegendő számú aláíró jelentkezik, füzeteként az akadémia »Magyar Nyelv Szótára« alakjában sajtó alá bocsátanom.” (Mátyás 1863: 63.) Mátyás tehát ezúton is kéri az érdeklődőket, hogy 1863 júliusának végéig hozzá, Pécsre küldjék a megrendeléseket. Itt is közöl mutatóanyagokat mintegy 15 oldalon keresztül (Mátyás 1863: 64–80).

Mátyás e törekvéseire Hunfalvy Pál is igyekszik felhívni a figyelmet az általa szerkesztett *Nyelvtudományi Közleményekben*:

„Részemről olyannak találom a »Magyar Nyelvtörténeti Szótár« ügyét, hogy azt mindenkép elő kell mozdítani. Fel is szólítom a szerzőt, hogy ha, mitől tartani sem kellene, a fenforgó [!] mostoha körülményeknél fogva mégis kevés aláíró jelentkezne, ne hagyja abba a kiadást, hanem ennek más úton történhetése iránt velem se sajnálja közölni gondolatjait; én tőlem telhetőleg segíteni fogom.” (Hunfalvy 1863a: 296–297.)

1863-ban tehát már létezett egy betűrendes „nyelvadatgyűjtemény”, melyet Mátyás készséggel közrebocsátott volna kellő számú előfizető jelentkezése esetén. Közzé is tett egy aláírási felszólítást, melynek célja az volt, hogy felmérje a szótár iránti érdeklődést, amely sajnos nem volt túl jelentősnek mondható, mivel 1863-ban mindössze húsz előfizető jelentkezett. Mátyás iratai között fennmaradt egy általa írt lista az aláírók nevével, innen tudjuk, hogy előfizetőnek jelentkezett többek között Ballagi Mór, Budenz József, Fogarasi János, Gyulai Pál, Hunfalvy Pál, Rómer Flóris, Szász Károly, Szilády Áron, Toldy Ferenc és Vámbéry Ármin is (Baranya Megyei Levéltár, Mátyás Flórián-gyűjtemény – I/1). A névsor elárulja, hogy előfizetők inkább csak a legszűkebb akadémiai körből jelentkeztek, szélesebb közönséghez a szótár terve nem tudott eljutni, pedig Má-

tyás különösen a „tanuló ifjúság” számára szeretne volna biztosítani a szótár használatát.

Szerencsére ismerjük Mátyás Flórián kéziratos „nyelvadatgyűjteményét”. Szerzője élete végéig megőrizte, s halála után, 1904-ben a Széchényi Könyvtár Mátyás Rózától, Mátyás Flórián húgától megvásárolta. Jelenleg is az OSZK Kézirattára őrzi (Fol. Hung. 1274). A kézirat részletes ismertetésére később még visszatérünk, most csak annyit említünk meg, hogy ennek vizsgálata is azt igazolja, hogy legnagyobb része minden jel szerint 1862–1863-ban keletkezett. Ez azonban már egy betűrendbe állított, letisztázott adatgyűjtemény, későbbi kiegészítésekkel. Ahhoz, hogy 1863-ra ez a gyűjtemény ilyen formában elkészülhetett, ezt megelőzően sokéves anyaggyűjtésre volt szükség, tehát ez is azt mutatja, hogy az anyaggyűjtés már az „árja hasonlatok” írásának idején elkezdődhetett.

Az anyaggyűjtés során felhalmozódott adatok felhasználásával Mátyás két fontos cikket is megjelentetett a *Nyelvtudományi Közleményekben*. 1864-ben látott napvilágot *Régi magyar családi és időnevezetek* című tanulmánya (Mátyás 1864), amelyben egyrészt a magyar nyelv rokonsági elnevezéseit gyűjtötte össze, számtalan példával támasztva alá ezek használatát és jelentését a régi nyelvből, illetve az évszakok, hónapok, hetek, jeles napok és ünnepek különböző neveit sorolja fel, ugyancsak pontos adatok kíséretében. A következő évben megjelent *Magyar nyelvritkaságok* című tanulmányában (Mátyás 1865) a nyelvtörténeti elemzés problémáival foglalkozik (a nyelvmemlékek pontos datálása, a szóelemzés és a jelentések megállapításának kérdései), ugyancsak rengeteg nyelvmemlékes adat felsorakoztatásával.

A megjelentetés nehézségei

Kezdetektől fogva világos volt, hogy támogatás nélkül lehetetlen a szótár megjelentetése, ezért 1865 őszén Toldy Ferenc, aki ekkor vette át a Nyelvtudományi Bizottság elnöki tisztségét, pénzsegélyt javasolt a befejezéshez és sajtó alá rendezéshez, amelyet másodszori felterjesztésre végül az Akadémia igazgató tanácsa is megszavazott. Ennek összege évi 500 forint volt, így tehát megindulhatott a munka. A tervekről és az előkészületekről Mátyás Flórián 1867-ben számolt

be az Akadémián, ekkor ismertette a megjelenés előtt álló szótár részletes tervét (Mátyás 1867).

A Nyelvtörténeti szótár a tervezet szerint a kezdetektől a 18. századig dolgozta volna fel a Mátyás által kiválasztott nyelvemlékeket. Tartalmazta volna a szavak alakváltozatait, jelentéseit, illetve bemutatta volna használatukat idézetek segítségével. A kéziratok források tekintetében egyrészt vizsgálta volna a hozzáférhető eredeti okleveleket, illetve felhasználta volna a már kiadott okmánytárakat.

Mátyás a szótár tervét összekapcsolta azzal az elképzelésével, hogy a helyszínen tanulmányozza a magyar nyelvjárásokat, illetve összegyűjtse és megvizsgálja az Árpád-kori okmányokat Magyarországon köz- és magán levéltáraiban. Mátyás 1866-ban ajánlást kapott az Akadémiától, illetve a magyar királyi helytartótanáctól, hogy meglátogathassa a régi magyar vonatkozású okmányokat őrző hazai levéltárakat (OSZK Kézirattár, Analekta 4051). A szótár szerkesztésének emberfeletti munkája sajnos elvonta ettől a tervétől, de hogy komolyan gondolta a kutatást, azt bizonyítja Csecsinovics Ferenchez, a veszprémi püspökség titkárához írt levele (1866. szeptember 6.), melyben kéri, hogy a titkár eszközölje ki neki a megyei püspöknél, hogy a veszprémi káptalani levéltárban kutathasson (Baranya Megyei Levéltár, Mátyás Flórián-gyűjtemény – VII/1). Az engedélyt megkapta, és 1866 szeptemberében meglátogatta a veszprémi káptalani levéltárat, illetve a szent-mártoni (pannonhalmi) levéltárat, 1869 augusztusában pedig Esztergomban kutatott (AkÉrt. 1869: 171–173). A nyelvjárások szisztematikus tanulmányozásáról sajnos nem találtunk több adatot sem Mátyás hagyatékában, sem megjelent tanulmányaiban, de biztos, hogy foglalkoztatta a téma.

A szótár anyagának összegyűjtésekor is igen fontosnak tartotta, hogy az eredeti forrást használja abban az esetben, ha lehetősége nyílt rá. Sőt, az Akadémiához intézett beszámolójában azt írja, hogy az okleveles források közül egyelőre csak azokat fogja közölni, amelyek eredetijét személyesen is megvizsgálhatta (Mátyás 1867: 5). A kódexekről és a korai kéziratok nyelvemlékekről szólva megemlíti, hogy a *Halotti Beszéd*, a Königsbergi Töredék, a Bécsi, a Münchener és a Döbrentei-kódex anyagának feldolgozásával már elkészült, e nyelvemlékek minden szavát feldolgozta, azokat is, amelyeknek sem a hangalakja, sem a jelentése nem változott az azóta eltelt idő alatt.

A nyomtatott nyelvemlékekre nem tér ki részletesen, de korábbi előadásaiból láttuk, hogy ezek közül is jó párat tanulmányozott már.

A szótár felépítésével kapcsolatban még elárul néhány fontos tudnivalót. Az idézeteket betűhíven szándékozik közölni, de mivel szótárát nem csak szakembereknek szánta, azt tervezi, hogy a szavak feltételezett hangalakját a mai kiejtés szerint is feltünteti, hogy könnyebb legyen a szótár használata. Az értelmezést latin nyelven kívánja megadni, de ahol szükséges, más ismert nyelven is közölni fogja. A mű végére latin nyelvű tárgymutatót is tervez, hogy a szótár iskolai kézikönyvként is szolgálhasson.

Mátyás úgy gondolta, hogy megfelelő számú előfizető jelentkezése esetén a szótár nyomtatása már 1867-ben elkezdődhet. A költségek leszorítása végett alacsony példányszámban tervezte megjeleníteni a szótárt, ezért felhívja a figyelmet arra is, hogy könyvárusi forgalomba nemigen fog kerülni.

Az első füzet végül 1868-ban jelent meg (A–Az). A szócikkek nem túl nagy terjedelműek, de a tervezetben kijelölt feladatokat Mátyás tőle telhetően teljesítette. A következő évben azonban már arról panaszkodik, hogy a szótár kiadását nem segíyezi kellőképpen az Akadémia. A második füzet 1869-ben lát napvilágot (Ábécze–Bársony), és Mátyás ugyanebben az évben lemond a szótár többi részének megjelentetéséről, a Nyelvtudományi Bizottság pedig elfogadja a lemondást (AkÉrt. 1869: 33). A lemondás oka világosan kiderül Mátyás Flórián jelentéséből, melyet a második füzet megszerkesztése után írt:

„Midőn a Tudós Bizottságnak akadémiai megbízás folytán szerkesztett Ny[elvtörténeti]. Sz[ótáro].-m 2. füzetét bemutatom, kötelességemnek tartom, e munka jelen állapota és jövője felől jelentést tennem.

Öt év előtt tervet és felszólítást küldék a két testvérhon fő és algymnasiumai, s minden püspöki hivatalnak aláírás és megrendelés végett. Azt hívé, hogy közrészvét, szerkesztési és nyomtatási költségeimet fődözni fogja.

Csalódám, csak húsz aláíró jelentkezék. Három év múlva akadémiai pártfogást és némi segély[t] nyerék. Anyaggyűjtési tetemes költségek után, alkalmasnak vélém e segélypénzt vagyonom még rendelkezhető részével megtoldanom. Megkezdém szerződés-szerűleg a kiadást, s folyó év második felében 13 ív került ki sajtó

alól. A és Á betűt egészen, s B egyrészét tartalmazza. Nem tudom, hogy fog az megfelelni szakértő közönség várakozásának, engem sehogy sem elégít ki. Oly hiányos, hogy Szótár címet sem érdemel, legföllebb Nyelvadat-gyűjteménynek nevezhetném. A kimaradt, s már most pótolható anyagmennyiség a nyomott szöveget megközelíti. Oka nem szorgalom, hanem aránylagos költség-hiány.

A hézagok sajtó alá tisztázás közben mutatkoznak. Míg a szerkesztő ezek pótlásán fárad, a másolás szünetel. A nyomdász sürget, s nehogy a kiadás hosszabb időre fönnekadjon kellő számú másolók, s segédszerkesztő hiányában adnunk kell a mi épen kéznél van. Adnunk kell keveset és hiányost.” (Baranya Megyei Levéltár, Mátyás Flórián-gyűjtemény – I/2.)

A harmadik füzet előszavában, amelyet már saját költségén jelentet meg 1871-ben, leírja, hogy a szótár anyaga a zs betűig össze van gyűjtve, de egymaga nem győzi a sajtó alá rendezést, az akadémiai támogatás pedig nem elég segédek fizetésére és a megjelentetés finanszírozására. A második füzetből mindössze 50 példány kelt el, ami a nyomdaköltség felét sem fedezte. Ilyen mértékű támogatással egymaga havonta csupán egyívnyi anyagot tudott sajtó alá rendezni, így a szótár megjelenése évtizedekig nyúlt volna el. Felhagyott tehát a vállalkozással, és a szótár többi része kéziratban maradt.

A Mátyás által feldolgozott nyelvelmékes anyag a harmadik füzet végén található vázlatos forrásjegyzék szerint igen széles körű gyűjtésen alapul. A tervezethez képest annyi változás történt, hogy nyomtatott forrásai végül egészen a 19. századig terjednek. Mátyás szótárának utolsó füzete 1871-ben jelent meg, s tudjuk, hogy két évvel később már megkezdődött az anyaggyűjtés a Szarvas–Simonyi-féle nyelvtörténeti szótárhoz (Nyr. 1873: 335–336), Mátyás kísérlete tehát ekkorra végleg kudarcba fulladt, a továbbiakban nem vett részt szótári munkálatokban.

Mátyás szótárának előzményei

Mátyás szótára azért is érdemel kitüntetett figyelmet a tudománytörténet részéről, mert egyik első nyelvtörténeti szótárunknak (szótárkísérletünknek) tekinthető. Kiss Lajos *Nyelvtörténeti szótáraink tí-*

pusai című összefoglaló cikkében (Kiss 1994) csak Jerney János *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából* című történeti szótárát említi, amely megelőzte volna Mátyás próbálkozását.

Jerney műve elsősorban az Árpád-kor oklevelei és krónikái alapján összegyűjtött közszavakat és tulajdonneveket tartalmaz. A benne közölt és részletesen elemzett I. András korabeli imádságok később hamisítványnak bizonyultak, ezeket – mint már említettük – Literáti Nemes Sámuel erdélyi régiségkereskedő és gyűjtő gyártotta. Az általa hamisított, 1301-re datált képes krónikát Mátray Gábor 1854-ben be is mutatta az Akadémián (AkÉrt. 1854: 178–190).

A szótár az adatok mellett közli az évszámot, de pontos forrást helytakarékossági okokból nem ad. Mátyás Flórián minden tekintetben nagyra becsülte Jerneyt, őstörténeti kutatásait és szótárírói törekvéseit egyaránt. Szótárához bizonyíthatóan felhasználta a *Magyar nyelvkincseket*, ebben a műben egyik legfontosabb ösztönzőjét kell látnunk.

Voltak azonban egyéb olyan szótári művek is, melyek szintén segíthették Mátyást az anyaggyűjtésben, illetve szótára felépítésének megtervezésében. Ilyennek kell tekintenünk Sándor István tudós bibliográfus 1808-ban megjelentetett szótárát: *Toldalék a magyar-deák szókönyvhez, a mint végsőször jöttki* [!] 1767-ben és 1801-ben. A mintegy 15 ezer címszót tartalmazó szótár pótléklul kívánt szolgálni Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*ához, ehhez Sándor többek között Baróti Szabó Dávid *Kisdéd szótárát* is felhasználta (Melich 1907: 194). Idegen eredetű szavakat is felvett szótárába, s meg is indokolja ezt a döntését az előszóban azzal, hogy ha majd sikerül helyettesítenünk az idegen szavakat magyar szavakkal, akkor is szükségünk lesz egy olyan szótárra, amelynek segítségével a régi szövegeket olvasni tudjuk.

A *Toldalék* Sándor bevallása szerint mintegy harminc évig készült. A szótár a régi szavak összegyűjtése mellett a korszak – a 18–19. század – köz- és irodalmi nyelvét is megpróbálta feldolgozni, sőt nyelvjárási szavakat is tartalmaz (Gáldi 1957: 245). Szempontunkból igen fontos kezdeményezésnek tekinthető, mivel a *Toldalék* – nyelvtörténeti adatokat is tartalmazó gyűjtemény lévén – bizonyos régi szavak felsorolására és esetenként felélesztésére törekedett. Sándor István néhány nyelvemléket is feldolgozott hozzá, például a *Halotti Beszédet*, a Margit-legendát vagy az általa „Bátori Bibliának” nevezett

Bécsi Kódexet, illetve Heltai Gáspár, Komjáti Benedek, Pesti Gábor, Sylvester János, Tinódi Sebestyén, Pázmány Péter és Gyöngyösi István bizonyos műveit (Gáldi 1957: 245–248). Gáldi László kutatásai többek között azt is megerősítik, hogy Sándor alapos munkát végzett a nyelvemlékek feldolgozásakor, s adatai a Szarvas–Simonyi-féle *Magyar nyelvtörténeti szótár* segítségével legtöbbször visszakereshetőek.

Ugyancsak haszonnal forgathatta Mátyás Flórián Sándor István *Sokféle* című „enciklopédikus folyóiratának” köteteit (1791–1808), különösen a XII. kötetben közölt *Az idegen szavakkal egyező szavaink* című szójegyzéket (1808: 1–185), amelyet feltehetően már nyelvhasonlításaihoz is használt. Mátyás a *Sokfélé*t meg is említi szótárának forrásjegyzékében.

Hasonló okból tartom fontosnak megemlíteni Gyarmathi Sámuel *Vocabularium*-át, amely 1816-ban jelent meg Bécsben, s amelyet nagyrészt Sándor István munkája inspirált. Gyarmathi szótára – mai kategóriáink szerint – leginkább etimológiai szótár, melyben elsősorban jövevényszavaink eredetét kívánta meghatározni. Előszavában rá is mutat ezekre a törekvéseire, felsorolja azokat a nyelveket, amelyekből jövevényszavak kerülhettek a magyar nyelvbe, s megpróbálja meghatározni a főbb átvételeket. Szótárához függelékül egy székelij tájszógyűjteményt csatolt, amely pedig az akadémiai tájszótár egyik előzménye lehetett.

Nincs konkrét adatunk arra vonatkozóan, hogy Mátyás Flórián használta volna Gyarmathi *Vocabularium*-át, de minden bizonnyal kezébe vette nyelvhasonlításaihoz, mivel nyelvhasonlító törekvései főként azt célozták, hogy elkülöníthetők legyenek a különböző jövevényszavak a magyar nyelvben, és a tájszógyűjtemény is felhívhatta figyelmét a nyelvjárások tanulmányozásának fontosságára, amelyet később ő maga is szorgalmazott. Gyarmathiról Mátyás egyébként nem volt túl jó véleménynel, *A magyar nyelv finnútési törekvések ellenében* című munkájában nem túl hízelgő szavakkal említi nevét (Mátyás 1857b: x–xvi), ám ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy szótárát is mellőzte volna munkája során.

Mátyás sokat forgatta gyökszótárainkat is, elsősorban Kresznerics Ferenc szótárát (*Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. 1–2. Buda, 1831–1832), s adatokat is átvett belőle saját gyűjteményébe. Kresznerics a szerkesztés során hasznosabbnak tartotta a gyökérrendet a

betűrendnél, ezért szótára bizonyos értelemben a nyelvtörténeti szótárak elődjének is tekinthető. Kresznerics kéziratos (okleveles) anyagot és régi nyomtatványokat is felhasznált szótárához, és forgatta – többek között – Sándor István *Toldalékát* is. Tervszerűen nem dolgozta fel a forrásokat, csak a neki fontos szavakat jegyezte ki belőlük, de anyaga – Gáldi László szerint – így is sok esetben gazdagabb, mint Szarvas Gábor és Simonyi József *Nyelvtörténeti szótáráé* (Gáldi 1957: 387).

Másik fontos gyökszótárunk Kassai József *Származtató, gyökerésző magyar-diák szó-könyve* (1833–1838). Kresznericshez hasonlóan Kassai is a gyökérrendet tartotta a természetes szótári rendnek, szótára részben etimológiai célzattal keletkezett. Kassai csak az általa „törzskösnek” tartott magyar szavakat vette fel szótárába, a jövevényszavakat nem szerepeltette (Gáldi 1957: 434). Meglehetősen gazdag anyagot gyűjtött össze, külön figyelmet fordított a nyelvjárások szókincsére, sőt szólásokat, közmondásokat is közölt (Halász 1903: 11).

Mátyás Flórián szótárának előzményeiről szólva nem hagyhatjuk említés nélkül Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárát. Az akadémiai szótár szerkesztési munkálatai részben Mátyás szótárának keletkezése idején zajlottak, a két szótár szerkesztői kölcsönösen felhasználták egymás munkáját. Nem célunk a Czuczor–Fogarasi-féle szótár történetének bemutatása, elvégezték ezt már előttünk jóval avatottabbak is (Sági 1942; Kelemen 1978: 77–84; Balázs 1987: 638–656). Ezzel kapcsolatban azonban meg kell említenünk azt a tényt, hogy a szótárhoz folytatott gyűjtés miatt rendelte el az Akadémia a régi kéziratok, nyelvmlékek gyűjtését és kiadását, melynek eredményeként többek között megjelent Döbrentei Gábor (majd Toldy) szerkesztésében a *Régi magyar nyelvmlékek gyűjteménye* (1–4. 1838–1846; 5. 1888) (Viszota 1909: 50), amely Mátyás Flóriánnak is hasznos forrásul szolgált.

Mátyás szótárának részletes ismertetése

A szótár célja

Mátyás Flórián nemcsak a nyelvtudósoknak, hanem a diákságnak is szánta szótárát. Elsősorban azonban az volt a célja, hogy az önkényes nyelvhasználatot, gyökerészést megakadályozza, hiszen úgy gon-

dolta, amíg nincs feldolgozva a magyar nyelv szókinccse történeti szempontból – tehát amíg nem ismerjük szavaink eredeti alakját és jelentését –, addig teljesen fölösleges dolog etimológiákat vagy „haszonlatokat” gyártanunk, mert ezek félrevezetőek. A diákok, illetve a magyarul tanuló külföldiek számára is hasznosnak tartotta egy ilyenfajta szótár megalkotását, főként abból a szempontból, hogy nyelvhelyességi kérdések eldöntéséhez legyen hova fordulni. Mátyás ilyen kérdésekben Révaihoz hasonlóan a régiségben fellelhető formákat tartotta mérvadónak, gondoljunk csak a birtokviszonyról írt értekezésére. A szótár tehát – amelynek tökéletlenségét, hiányait maga is elismerte – egy lépéssel közelebb vitt volna a régi nyelv megismeréséhez és feldolgozásához.

Nem törekedett teljességre, szótára viszonylag kis terjedelmű lett volna, mintegy tíz füzet, ahogy ő számolta kézírata alapján. Az első füzet az utaló szócikkekkel együtt 91, a második 112, a harmadik a pótlásokban szereplő új szavakkal együtt 129 címszót tartalmazott. A teljes szótárban tehát mindössze pár ezer címszó szerepelt volna, de azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a szócsaládosítás miatt ennél jóval több szóadatot dolgozott volna fel. Mátyás hosszadalmas gyűjtőmunka helyett inkább azt tartotta fontosnak, hogy minél előbb használni lehessen egy olyan nyelvtörténeti szótárt, amely bemutatja a legfontosabb magyar szavak történetét. Természetesen a munka egyszemélyes jellege korlátokat szabott a feldolgozott anyag mennyiségének, de az eredmény még így is figyelemre méltó. „Mátyás Flórián méltatlanul elfeledett nyelvtörténeti szótártervezőjét a kezdetektől a XIX. századig terjeszkedő, jelentéselemzést és forrásjelölést is nyújtó, szócsaládonként rendezett közép méretű adatközlő történeti szótárkísérletnek kell tekintenünk” – írja Kiss Lajos (Kiss L. 1994: 394).

A címszavak kiválasztása

Mivel Mátyás viszonylag kis terjedelmű szótárt tervezett, az anyag kiválasztásánál szűkre kellett szabnia a határokat. A címszavak vizsgálatakor először a szótár megjelent füzeiteiben szereplő *ba-/bá-* kezdetű címszavakat vetettük össze Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond *Magyar nyelvtörténeti szótárának* megfelelő címszavaival. Természe-

sen figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a NySz. szerkesztői ismerték és fel is használták Mátyás szótárát a szerkesztés során, tehát ez az összevetés csak azt mutathatja meg, melyek voltak azok a szócikkek, amelyek Mátyásnál nem szerepeltek. A homonimákat, amelyeket Mátyás egy szócikkben közölt, a NySz. viszont kettőben, most nem választottam külön.

Mindkét szótárban szerepelnek a következő címszavak: *bab, baba, babér, babona, babrál* (a NySz.-ban *babirkál* alatt), *babuk, bagazia, bagdácsol, bagoly, bagoz* (a NySz.-ban *bak* a.), *baj, bajnok* (MátyFl.-ban *baj* a.), *bajusz, bak, baka, bakacsin, bakancs, bakó, bakolcza, bakos* (= *dákos*, valójában téves olvasat eredménye, de a NySz. is átveszi), *bal, ballag, balta, banka, bankó, banya, baraboly, barack, barát, barbél* (a NySz.-ban *borbély* a.), *barázda, barcag* ~ *barcog*, *barka, barkó, barkócza, barlang, barna, barom, basa, batka, báb, bába, bacsó* (a NySz.-ban *bács* címszó alatt), *bádog, bágyad, báj, bál, bálvány, bám(ul)* (a NySz.-ban külön címszót kap a *bámáskodik, bámít, bámul* és *bámol*), *bán, bánya, bár, bárány, bárd, bárka, bársony, bátor, bátya*.

Ezek után lássuk, melyek azok a szavak, amelyek csak a NySz.-ban szerepelnek: *babosgat, babug, babukkol, babutizál, bagaria, bagázsia, bajált, bajnoc, bakáz, baksa, baktat, baktër, baldácsi, balin, balita, balzsam, bambó, banda, bandér, bandsal, bank, bankrot, baralintos, barbarizál, barbáros, barilla, barjám, barkács, bartos, batalion, bató, batyko~batykoság, baziliskus, bazsalikom, bácsádom, bácsi, bálmos, bárdumentum, báró, bástya*. Egypár kivételtől eltekintve ezek a szavak régi, már kihalt vagy nyelvjárási elemek, tehát állíthatjuk, hogy Mátyás céljának megfelelően választotta ki a címszavakat, mivel arra törekedett, hogy főként a gyakran használt, köznyelvi szavakat dolgozza fel.

A közszavakon kívül Mátyásnál személynevek (kizárólag keresztnévek) és kis számban bizonyos földrajzi nevek is szerepelnek (például *Aladár, Alpár, Andoriás, Antal, Ágnes, Bakony, Balaton, Baranya, Benedek, Bertalan, Bécs, Béla* stb.). A tulajdonnevek később a történeti jellegű szótárakból kiszorultak, a NySz. utasításaiban például már az szerepelt, hogy csak azokat a tulajdonneveket kell felvenni a szótárba, amelyek köznévként is használatban voltak, illetve abban az esetben indokolt a szerepeltetésük, ha valamely szó első előfordulása, illetve jelentése miatt fontosak (Volf 1881: 546–548). Mátyás azonban gyakran hosszabb fejtegetésekbe is bocsátkozik, sokszor történeti adalékokkal is szolgál egy-egy tulajdonnév kap-

csán. Így tesz például az *aszó* címszó alatt szereplő *Keveháza* ~ *Kajászó* tulajdonnév esetében, amelyről bebizonyítja, hogy eredetileg *Keve-aszó* alakban élt; az *aszó* ebben az összetételben – s más földrajzi nevekben is – völgyet jelent. Ezt a szófejtését egyébként a *Nyelvtudományi Közleményekben* 1865-ben megjelent *Magyar nyelvrítkaságok* című cikkében is megírta (Mátyás 1865: 189–193). A tulajdonnevek szerepeltetését feltehetően az is ösztönözte, hogy a Mátyás által feldolgozott korai okleveles anyag számos ilyen jellegű adatot tartalmazott.

Néhány esetben tájszavak vagy nyelvjárási alakok is előfordulnak a címszavak, illetve a származékok között (például *bászli*, *berbencze*, *berbécs*, *bik*, *bobályka*, *boér*, *bonta*). Tudjuk, hogy Mátyást élénken foglalkoztatta a tájszavak összegyűjtésének és feldolgozásának gondolata. Ez kiderül már említett tervéből, amelyet az Akadémiának nyújtott be a magyar nyelv különböző „tájszólamainak” felderítésére. Saját környezetéből is gyűjtött tájszavakat. A Baranya Megyei Levéltárban őrzött jegyzetei között találhatunk olyan szóadatot, amelyet édesanyjától hallott, s pontosan feljegyezte a szó jelentését, és azt is, mikor és kitől hallotta: *ponk* 'halom' „erdélyi szójárás, anyámtól hallám ápr. 30-án 1859. Pécssett” (Baranya Megyei Levéltár, Mátyás Flórián-gyűjtemény – IX/1). E szó kapcsán érdekes lehet megemlíteni, hogy Mátyás szótárának kéziratában nem szerepel, feltehetően nem talált rá adatot forrásaiban. A *ponk* szó megtalálható azonban a Czuczor–Fogarasi-szótárban (5. köt. 1870) 'kis halom, dombocska' jelentéssel székelly tájszóként, illetve a NySz.-ban is, jelentését itt Pápai Páriz szótárának Bod-féle kiadása (PPB. 1767) alapján adják meg a szótárírók.

A szótár jellegéből fakadóan Mátyás régi, már nem használatos szavakat is szerepeltet. Lássunk ezek közül egypárat, melyek a későbbi történeti, etimológiai szótárakból már kiszorultak:

- *akcsa* 'quadrans, minutum' (csak a Müncheneri Kódexben szerepel, vö. CzF.: *akcsa* 'fillér, kispénz'; NySz. 'quadrans, heller' – a NySz. Mátyás adatát veszi át);
- *bamol* 'operit, obruit, cicumdat' (a NySz. is felveszi);
- *barcag* 'barrit' (vö. CzF. 'elefánt, bivaly stb. mély hangot ad'; a NySz. is átveszi Mátyás adatát);
- *bílság* 'carnes ad epulas paratae' (csak Heltainál fordul elő, a NySz. is átveszi Mátyás adatát 'praeda' jelentéssel);

– *bofinta* 'simplex, candidus' (Mátyás Pataki Füsüs Jánostól idézi: *Királyoknak tüköre*. 1626. A NySz. átveszi Mátyás adatát és egy másikat is idéz).

Fontos megemlítenünk azt a tényt is, hogy Mátyás számos nyelv-újítási szót is bevett a szótárba (például *ábra*, *ádáz*, *alagya*, *alak*, *alap*, *alkalom*, *alkony*, *alkotmány*, *andalog*, *anyag*, *apály*, *arány*, *árbóc*, *ásvány*, *baj*, *báj*, *barangol*, *bókol* stb.). Ez teljesen érthető, hiszen feldolgozott forrásai egészen a 19. századig terjednek, és megtalálhatók köztük például Barczafalvi Szabó Dávid *Szigvártja*, Baróti Szabó Dávid költeményei, *Paraszi majorság* című fordítása vagy *Kisdéd szótára*, Dugonics András és Kazinczy számos műve is.

A címszavak Mátyásnál alaki szempontból – a szótár jellegéből adódóan – alapszavak. A szócsaládosítás miatt a származékokat, illetve összetételeket az alapszócikk további részében sorolja fel. A szócikkekben alcímszóként néhány esetben ragok is szerepelnek. A nyomtatásban megjelent három füzetben mindössze két toldalékcsalád szerepel a *bel* („*bél*, *bal*, *be* hangváltozattal”), illetve a *ben* címszó alatt. Ezek a szócikkek tulajdonképpen a gyökszótárak szerkesztésmódját követik; főszóelemek és formánsok egyaránt előfordulnak egy szócikkben, ha a szótáríró szerint etimológiailag összefüggnek. Például a *bel* címszó alatt a szó első jelentésének Mátyás a 'bél' ('pars interior, viscera') jelentést adta meg, de meglepő módon ugyanebbe a szócikkbe sorolta a *bal* 'sinister' jelentésű szavunkat is. Harmadik jelentésként pedig a *be*- igekötőt, illetve a *-ba/-be*, *-ból/-ből* ragot, valamint a személyes névmás ragos alakjait (*bennünket* stb.) sorolja egybe.

A *ben* címszónál hasonló eljárást tapasztalunk. A NySz. is hasonlóképpen kezeli ezeket a szavakat, itt a *belé* (*bele*, *be*) címszó alatt szerepel a Mátyás által különválasztott *bel* és *ben*. Viszont a *bél* szó, mint önálló szóelem, a NySz.-ban külön címszót kap.

A címszavak kiválasztásának tekintetében Mátyásnál nem beszélhetünk tudatos válogatásról, a feldolgozott anyag teljes mértékben meghatározta a címszavak körét, ezért hiányozhatnak belőle helyenként igen fontos, gyakran használt szavak, illetőleg emiatt találunk néhány nagyon ritka, a régi nyelvből is csak esetlegesen adatolható címszót. Hiányosságainak Mátyás is tudatában volt, s a megjelenés után is folyamatosan bővítette szótárának anyagát, a harmadik füzet végén közölte az első két füzetben szereplő címszavakhoz utólag gyűjtött kiegészítéseit Pótlék cím alatt.

Az anyag elrendezése

A 19. században született szótárakat az anyag elrendezése szempontjából két típusba sorolhatjuk. A szigorú betűrendet követte például a Czuczor–Fogarasi-szótár, a *Magyar oklevél-szótár* (OklSz.) vagy a Szily Kálmán-féle *A magyar nyelvújítás szótára* (NyÚSz.), de kisebb-nagyobb különbségek e szótárak esetében is jellemzik az anyag elrendezését. Ilyen probléma volt például az igekötős igék elhelyezése, amelyeket vagy az alapige címszavánál, vagy az igekötő szerinti rendes betűrendi helyüknél helyeztek el. A másik fontos kérdés az összetett szavak helye, ezek a betűrendes szótárakban általában az előtag alatt szerepeltek, de gyakran felsorolták őket az utótagjuk alatt is.

Ezeket a problémákat próbálta kiküszöbölni a szócsaládosítás, ahol a meghatározott alapszó köré csoportosították a származékokat és az összetételeket, s az alapszavakat közölték betűrendben. Ezt a módszert követte Mátyás szótára s később a NySz. is, természetesen nem véletlenül. A szócsaládosítás megkönnyítette az etimológiai, illetve szótörténeti kutatást, s a szócsalád tagjai közötti egyéb kapcsolatok feltárását és magyarázatát is. Ezt az elvet követte már Kresznerics Ferenc is, aki szótára bevezetőjében így fogalmaz:

„Végre el készült az én Magyar Szó-tárom is, melyet akár Oktatónak is el nevezhettem volna, mivel természeti renddel vagyonn elő adva, és mivel ez a rend leg alkalmasab az oktatásra, mert a kik eddig Magyar Szó-tárokat írtak, csupa bötü-rendet követtek, alkatlan magoknak az írásra... alkatlan másoknak az olvasásra... Ideje volt már egyszer ezen alkatlanságokat ki kerülni, a természeti rendet elő venni; ki keresni, mi való előbb, mi miből, és hogyan ered, mint nevedik, mint szaporodik, mint ágozik el, szóval előbb kellett meg ismertetni a gyökér-szavakat, és a mik ugyan azon egy gyökérből származnak, azon egy gyökér alatt elő adni, nem szanaszét, nem el szórva.” (Kresznerics 1831. 1.: I.)

Hátránya azonban a szócsaládosításnak, hogy az egyes szavak csak nehezen találhatók meg benne, a szótár használója, főleg ha ő maga nem nyelvész, sokszor nem tudja, hol is keressen bizonyos szavakat. A NySz.-hoz ezért szómutatót is kellett készíteni, s Mátyás is tervezett valami hasonlót szótára végére, de ez – mivel a szerkesztési

munkák nem fejeződtek be – nem készült el. Azonban a megjelent füzetek alapján az a benyomásunk, hogy mivel Mátyás szótára viszonylag kis terjedelmű, ezért a használó aránylag könnyen tájékozódhat benne mutató nélkül is.

Az etimológia bevonása azonban minden esetben megnehezíti a keresést. Kassai például az etimológiai elrendezést azzal próbálta el-
lensúlyozni, hogy a szavakat az ábécérendi helyükön is beiktatta, így azonban felduzzasztotta az utaló szócikkek számát (Volf 1881: 460). Mátyás csak igen ritkán használ utaló szócikkeket, a szótár használójának ezért mindig el kell döntenie, hogy melyik címszó alatt keresse az illető szót. (Például *állás*, *állít*, *állat*, *állapot* az *áll* címszó alatt található.) Ez a kérdés minden történeti szótár szerkesztésénél alapos megfontolást igényel. Már 1840-ben megfogalmazódott az akadémiai nagyszótárhoz készített utasításokban, hogy a származékokat betűrendben kell felsorolni a „gyökök” után magyarázataikkal együtt, de ennek ellensúlyozására minden szónak a betűrendi helyén is szerepelni kell (Volf 1881: 461–462).

A betűrendnek azonban a szócsaládosítás elvén alapuló szótárakban is nagy szerepe van, s bizonyos esetekben különbözhetnek is az ábécérendbe sorolás elvei. Az egyik ilyen kérdés a magánhangzók időtartamának figyelembevétele, illetve figyelmen kívül hagyása (Kelemen 1978: 92–93). Kresznerics és az őt követő Czuczor–Fogarasi-szótár következetesen megkülönbözteti a rövid és hosszú magánhangzókat, s így tesz Mátyás is, ez a megjelent füzetekből világosan kiderül. Külön címbetű nála az *A* és az *Á*, s ezt a megkülönböztetést természetesen nem csak szókezdő helyzetben alkalmazza (vö. *barangol*, *barát*, *barázda*, *barbél*, *barczag*, *barcsa*, *barka*, *Barkó*, *barkócza*, *barlang*, *barna*, *barom*, *basa*, *batka*, *báb*, *bába*).

A NySz. már nem tett különbséget a rövid és hosszú magánhangzók között, az 1881-es utasítás világosan ki is mondja, hogy a rövid és hosszú magánhangzók között nem kell különbséget tenni a betűrend szempontjából, mivel a régi helyesírás sem különböztette meg őket. Későbbi szótáraink is ezt a gyakorlatot követik.

Szintén eltérések mutatkoznak a kétjegyű mássalhangzók besorolásában (Kelemen 1978: 93–94). A NySz. külön betűnek vette a kétjegyű mássalhangzókat, és ezek ott a mai gyakorlatnak megfelelően egyjegyű párjuk után következnek. A Czuczor–Fogarasi-féle szótár azonban megtartotta a *cz* betűt, ezért itt a sorrend *cs* – *cz*. Má-

tyás szintén külön betűnek veszi a kétjegyű mássalhangzókat. Eltérhet a gyakorlat szó belsejében is a rövidítve írt kettőzött mássalhangzók esetében. A Czuczor–Fogarasi-szótár egy egyjegyű és egy kétjegyű mássalhangzó kapcsolatának fogta fel ezeket, Mátyás és a NySz. azonban úgy tekinti a három jegyet, mintha rövidítés nélkül szerepelne a hosszú kétjegyű mássalhangzó: *asz, aszag, aszó, asszony, asztag*.

Meg kell azonban említenünk, hogy Mátyás sok esetben követketlen a címszavak sorrendjében, a betűrend gyakran csak hozzávetőleges, tehát a használónak nagyon figyelmesen kell átvizsgálnia a szó feltételezett helyét a szótárban (például *akad, akaszt, akana, akar vagy al, alattság, Aladár*). Ezt valószínűleg a szerkesztés feszített tempója és a segítség hiánya okozta; a nyomdába leadott kéziratot – úgy látszik – ebből a szempontból már nem ellenőrizte senki.

A címszó szótári alakja és az alakváltozatok

A címszavak szótári alakjának hagyománya a 19. század közepére már kialakultnak mondható a magyar szótárírásban. A főnevek ragtalan alakjukban szerepelnek, egyes szám alanyesetben, e tekintetben a hagyomány egységes. Az igék általában az alanyi ragozás kijelentő módjának jelen idejében, egyes szám harmadik személyben állnak. Itt már eltérések mutatkoztak a gyakorlatban, Ballagi Mór például szótáraiban infinitívusban szerepeltette az igéket. Teleki József azonban már a nagyszótár tervezetében a harmadik személyű formát javasolja, s ezt alkalmazta Kresznerics és Kassai is (Volf 1881: 508). Mátyás is csatlakozik ehhez a hagyományhoz, ettől csak annyiban tér el, hogy az ikes igék *-ik* ragját nem szerepelteti a címszóban (*aluszon, asz-, av-, bíz-*), sőt egyes esetekben bizonyos képzőket is elhagy (*andal-, bám-*), és így számos esetben fiktív töveket szerepeltet.

A nyelvtörténeti szótárakban címszóként általában a szó köznyelvi alakváltozata szerepel, modern helyesírással. Ezt az elvet írják elő a NySz. előutasításai is:

„A belső berendezésről szólva, mindjárt a helyesírás követel figyelmet. Erre vonatkozólag már a gyűjtők azt az utasítást kapták, hogy a mutató szók mai orthographiával írandók, az idézetek pedig híven úgy hagyandók, hogy az illető forrásokban előfordúl-

nak. Ez a szerkesztőknek is megszabja az utat, de meg különben is igen helyes eljárás, mely már Mátyás Flórián töredékszótárában megállotta a próbát.” (Volf 1881: 458–459.)

Mátyás tehát az alakváltozatok közül igyekezett a korának megfelelő köznyelvi szóalakot felvenni címszóként, s felsorolta utána a többi változatot is például *bolha* (*balha* változattal). Időnként azonban mégis előfordul, hogy tájnyelvi alak lesz a címszó (például *baglya*, *bagdácsol*). (Vö. NySz. *boglya*, *bukdácsol*.) Ennek oka feltehetően az, hogy a forrásokban is ilyen formában szerepelt gyakrabban, és annak ellenére, hogy a korabeli köznyelvi alak inkább a *boglya*, *bogdácsol* lehetett, Mátyás mégis a források szóalakját vette fel címszóként.

Az is előfordul a szótárban, hogy egy régies helyesírású szó válik címszóvá (például *beeg* ’bég’). A *béget* igére Mátyás az első adatot Heltai *Fabuláinak* 1566-os kiadásában találta meg (*A ketskek felelmnek miatta beegni kezdenek*), és feltehetően azért választotta a *bég* (*beeg*) alakot címszónak, mert így szerepelt az első előfordulást tartalmazó nyomtatványban. A *béget* alakra csak a 17. századból talált adatot, Szőnyi Nagy János *Mártírok koronája* című művéből, 1675-ből (*Bárány módon kezd szájával bégetni*), ezért ezt a *bég* származékai között sorolja fel. A *Magyar nyelvtörténeti szótár* szintén a *bég* alatt szerepelteti az igét, de már a mai helyesírás szerint idézi a szóalakot. A TESz. címszónak a *béget* alakot veszi fel a Calepinus-féle szótár 1585-ös, lyoni kiadása alapján. A szócikkben utal a *bég* alakra (első hiteles adatnak szintén Heltait tartva). Az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng.) című, legújabb etimológiai szótárunkban azonban szintén *bég* a címszó és ez alatt szerepel származékként a *béget* ige. Egyébként gyakran a NySz. szerkesztői sem tudtak kiválasztani egy bizonyos szóalakot címszónak, ebben az esetben több formában is szerepelt a címszó a szócikk élén, például *birka*, *birke*; *gyanó*, *gyanú*; *gyép*, *gyépü*, *gyöp*, *gyöpü* stb.

Mátyás valószínűleg nem fogalmazott meg a maga számára szerkesztési elveket, általában intuíciója alapján dolgozott, ami a címszavak alakjából is kiderül. Mivel minden munkát (anyaggyűjtés, adatok rendezése, szerkesztés) maga végzett, nem volt szükség arra, hogy írásba fektesse a szerkesztés szabályait, ezért kerülhettek bele a szótárba időnként a szerkesztés logikájának ellentmondó adatok, s ezért nem egységes minden esetben az elrendezés. A következetlen-

ségeket tehát elsősorban a szerkesztési elvek kiforratlansága, illetve a már említett időhiány okozhatta. A címszavak többsége azonban köznyelvi formát tükröz, tehát általános elvként feltételezhetjük, hogy Mátyás ehhez próbált ragaszkodni.

A szócikkek felépítése

A szótárban önálló szócikkek, illetve utaló szócikkek (mindössze öt) szerepelnek. A címszavak kövérrel vannak szedve, nagyobb betűfokozattal, a címszót az alakváltozatok követik – ha vannak –, a Mátyás által kikövetkeztetett kiejtés szerint. Ezután rövid szöveges megjegyzés következik a szó elterjedésének idejére utalva, melyet többnyire egy példa követ a szó első előfordulására a forrás megjelölésével:

„**angyal** *Angyel* változattal, 11-ik század óta a 16-ik végéig. Attól fogva *angyal*. *Loth Patriarchatis meg tarta es kihoza Angely által negyed magaval Sodoma es Gomorrha varosabol*. Francovith. 44-a.”

Többjelentésű szavak esetében az első példa általában elmarad, és a címszó után csak az alakváltozatokra és az elterjedés kezdetére vonatkozó megjegyzés olvasható. Például *apró* a.: „*Aprou, opró* hangváltozattal 12-ik század óta.”

A szócikkek anyagát Mátyás a különböző jelentések köré csoportosítja, csakúgy, mint a NySz., amelyre feltehetőleg hatással volt Mátyás szótárának szerkesztésmódja. A szavak történetét Mátyás gyakorlatilag a jelentéstörténettel azonosította, a különböző alakváltozatokra csekély figyelmet fordított. Általában megelégedett a címszó után közölt egy-két fontosabb változat felsorolásával, ezek később már nem kaptak szerepet a szócikkben.

Az alakváltozatok után új bekezdésben sorakoznak a szó jelentései („érteményei”), arab számmal elkülönítve. Minden jelentés új sorba kerül. Néhány esetben az értelmezés elé kerül a szófaj megjelölése (ige, személynév stb.), de ez csak bizonyos esetekben fordul elő, főként akkor, ha homonimákról vagy nomenverbumokról van szó. Mivel a szavakat latinul értelmezi, s ez implicite a szófajiságot is magában foglalja, Mátyás nem tartotta szükségesnek a szófajok feltüntetését.

A NySz.-ban sem szerepel a szófajok meghatározása a szócikkben, bár Volf György 1881-ben Előterjesztésében még ragaszkodott

ahhoz, hogy a szófajt minden esetben jelöljék, s ezt azzal indokolta, hogy a magyarban sok a homonim szó, és a szófajok külső alakjukról csak ritkán ismerhetők fel. Hivatkozik Teleki pályaművére, amelyben Teleki már ezt a gyakorlatot szorgalmazta, ám Kassainál és Kresznericsnél mégsem találhatók szófaj-meghatározások. Volf szerint a szófaj-meghatározás csak a NySz. szerkesztésének idején kezdett általánossá válni Magyarországon, s szerinte ragaszkodni kellene ehhez a szokáshoz (Volf 1881, 417). Azonban ez mégsem vált gyakorlattá a történeti szótárak esetében.

Mátyás Flórián a jelentéseket latinul adja meg, ezeket magából a forrásból következteti ki. Szisztematikusan egyetlen régi szótárt sem használ az értelmezéshez, sem a Calepinust, sem Molnár Albert szótárát, sem a Pápai Páriz-féle szótárt. A latin értelmezések szintén követéssel vannak szedve. A kódexekből vett idézeteknél a latin eredetit is közli, ezekben az esetekben általában az idézetet szedték kurzívval, a latin megfelelőt pedig antikvával. A szócikkek felépítésének további részleteit külön mutatjuk be az igék és külön a főnevek esetében.

Az igéknél a jelentések felsorolása és elkülönítése után az adott szó vonzatai következnek, ezek a szótár első és harmadik füzetében a jelentések után sorakoznak, a második füzetben azonban a „használat” megjegyzés vezeti be őket. A vonzatok után néhány esetben megjegyzés következik, ahol a szerző a legkülönfélébb érdekességekre tér ki az adott szóval kapcsolatban. Az *ad* címszó alatt a vonzatok után például azért iktat be jegyzetet, hogy az *adja magát vmibe* szókapcsolat apropóján megjegyezze: használatára mindössze egy példát talált, s ennek hovatartozása is kétes, valószínűbb, hogy az *ártja (átja) magát vmibe* a helyes olvasat.

Ezek után a Mátyásnál származéknak nevezett formák következnek, tehát az összetételek, illetve a képzett alakok. Mátyás itt is felsorolja az esetlegesen létező alakváltozatokat – akárcsak a címszavak esetében –, bár a jelentést itt már nem minden esetben szerepelteti. Sőt, néhány helyen az is előfordul, hogy a jelentést magyarul adja meg (például *adta* ’káromlás’, *adtáz* ’káromkodik’).

A származékok után az igekötős igealakok (nála: „viszonyszókkal” vagy „viszonyítva”), illetve az ezekből képzett főnevek vagy igenevek következnek. Ezek sorrendje a második füzetben megfordul, tehát itt az igekötős alakok megelőzik a származékokat. Mátyás valószínű-

leg új struktúrát szeretett volna bevezetni, de a harmadik füzetben visszatért az elsőnél már bevált módszerhez.

Mindennek illusztrálásaképpen tekintsük át a *bír* szócikket. A cím-szó után következik a szó első előfordulására vonatkozó megjegyzés: „15-ik század óta”. Ezek után a Mátyás által meghatározott hat jelentés („értemény”) olvasható példákkal. A jelentések mellett zárójelben megadom a Mátyás által idézett első előfordulás helyét és idejét, a példákat most nem idézem:

1. 'habet, possidet' (Bécsi Kódex: 1416u/1450k);
2. 'iudicat' (Heltai: A Bibliának első része: 1551);
3. 'vincit, subdit' (Peer-kódex: 1518k);
4. 'praeest, regit, gubernat, dominatur' (Bécsi Kódex: 1416u/1450k);
5. 'sustinet, potest ferre' (Gyöngyösi: Murányi Vénusz: 1664);
6. 'vincit, domat' (Zrínyi: 1651).

Az első jelentéshez kiegészítésül Mátyás hozzáfűzi a *bír vmivel* vonzatos alakot, erre utaló példával (Gyöngyösi: *Chariclia*. 1700). A negyedik jelentéshez is fűz még kiegészítést: szintén a *bír vmivel* vonzatos formát (Weszprémi Kódex. 1512k), illetve az *alá bír* 'subdit' (Vajda: *Krisztus élete*. 1772) kifejezést.

A NySz. a *bír* ige esetében tíz jelentést különít el, ezek egy része megfeleltethető a Mátyás-féle jelentéscsoportoknak, bár némely jelentést a NySz. szétbontott apróbb mozzanatokra.

Mátyás Flórián a jelentések felsorolása után még a következő öt kifejezést sorolja fel:

<i>birja magát</i>	(1529–1531) – 'potens, validus est'
<i>bir magával</i>	(1770–1771) – 'sui compos'
<i>birja magát valamire</i>	(1589) – 'pronus est, se accommodat, incipit'
<i>bir vkit vmire</i>	(1750) – 'persuadet'
<i>birtatik</i>	(1518k) – 'regitur'

Ezek a NySz.-ban a *birtatik* kivételével a megfelelő jelentések alá vannak besorolva, nincsenek külön kiemelve.

A jelentések felsorolása és példákkal való igazolása után Mátyásnál a *bír* ige származékai következnek. Ismét csak magukat a származékokat sorolom fel az első előfordulás évszámával, illetve a latin jelentéssel:

<i>biró</i>	1. (1514–1519) 'possessor' 2. (1416u/1450k) 'iudex' 3. (1416u/1466) 'praetor, tribunus'
<i>biró marha</i>	(1533) – 'facultas'
<i>magabiró</i>	(1554) – 'dives potens'
<i>főbiró</i>	(1554) – [Mátyás itt nem ad meg jelentést]
<i>Gál biró</i>	(1561) – [nincs jelentés]
<i>kisbiró</i>	(1609) – 'conscientia'
<i>Simon biró</i>	(1594) – [nincs jelentés]
<i>udvarbiró</i>	(1492–1495) – [nincs jelentés]
<i>világbiró</i>	(1529–1531) – 'potentissimus, eroberer'
<i>birandóvá teszen</i>	(1416u/1450k) – 'possidere facit'
<i>birás</i>	(1772) – 'possessio'
<i>birság, barság</i>	1. (1192–1195) – 'iudicium' 2. (1370) – 'mulcta, pecuniaria, exactio'
<i>pénzbirság</i>	(1626) – [nincs jelentés]
<i>vérbirság</i>	(1772) – 'poena homicidii'
<i>biróság</i>	1. (1526–1527) – 'fundus, res possessionaria' 2. (1621) – 'officium, munus iudicis'
<i>birságol</i>	(1628) – 'plectit'
<i>birságoló, birságló, biró</i>	(1628) – 'censor'
<i>birságoltatik</i>	(1628) – 'mulctatur'
<i>birságlás</i>	1. (1628) – 'mulcta' 2. (1628) – 'expilatio'
<i>birodalm</i>	1. (1416u/1450k) – 'possessio, sors facultas' 2. (1571) – 'potestas' 3. (1522) – 'regimen, imperium, rector'
<i>birodalmu</i>	(1571) – 'possessor, possessionatus'
<i>birodalmas</i>	(1533) – 'rex'
<i>birtok</i>	1. (1571) – 'potestas' 2. (1571) – 'possessio'
<i>magabirhatatlan</i>	(1538) – 'impotens'
<i>magabíratlanság</i>	(1530–1540) – 'debilitas, impotentia'
<i>megbírá, bíró</i>	(1613) – 'iudicem patitur, iudicem constituit'

<i>bírólkodik, bírálkodik</i>	(1416u/1466) – 'procurat, iudicat'
<i>bírákodik, birkodik, birkozik</i>	1. (1588) 'dominatur, regnat'
	2. (1651) 'luctatur, aemulatur'

Ezek tehát a *bír* ige származékai Mátyás szótárában. A NySz.-ban a fent felsoroltakon kívül még a következő adatok szerepelnek: egyrészt jóval több összetétel a *bíró* szóval: *akasztó-bíró, bor-bíró(ság), csal-bíró, csalfa-bíró, csűr-bíró, eggyeztető-bíró, erdő-bíró, exequáló-bíró, fa-bíró, falusi-bíró, fej-bíró, fogadott-bíró, fogott-bíró, futósó-bíró, hadi-bíró, hajó-bíró, ház-bíró, ítélő-bíró, megítélő-bíró, király-bíró, köz-bíró, másképbéli-bíró, ország-bíró, öreg-bíró, paraszt-bíró, përitélő-bíró, rév-bíró, szék-bíró, szemét-bíró, széna-bíró, szolga-bíró, tőke-bíró, vár-bíró, város-bírája ~ városi-bíró, vásár-bíró, vice-bíró; illetve a *bír* igéből képzett szavak összetételei: *udvarbírótság, udvarbíráskodik, udvarbíráskodás, ház-bírás, béke-bírság, parázna-bírság, meg-bírságol, bírdogál, bírósít, megbírósít, bírósokodik, bírodalomtság, bírólkodás, bírólkodat, birakozik, meg-birkózik*.*

Most pedig lássuk a *bír* ige igekötős alakjait és az ezekből képzett származékokat Mátyásnál:

<i>elbír</i>	1. (1516–1519) – 'vincit, subdit'
	2. (1516–1519) – 'possidet, capit'
	3. (1510) – 'ferre, tollere potest'
<i>elbíratik</i>	(1628) – 'possidetur'
<i>elbírást</i>	(1628) – 'occupandi actus, subiectio'
<i>megbír</i>	(1529–1531) – 'vincit, domat, expugnat, subiugat'
<i>megbírságol</i>	(1596) – 'mulctat, punit'
<i>megbirkózik vkivel</i>	(1700) – 'contendit, luctatur'

A NySz.-ban ezeken felül szerepel még: *ëgybe-bír, ëggyüvé-bír, lë-bír, meg-bírást, öszve-bír, rëá-bír*. Ezek tehát az igekötős alakok, amelyek – mint már említettük – a főige szócikkében találhatók. Az összehasonlításból kitűnik, hogy Mátyás a NySz.-ban szereplő legtöbb jelentést, származékot és összetételt ismeri, és felveszi a szótárba.

Lássuk most részletesebben a főneveket. Ez esetben a jelentések után elsőként a származékok állnak. Ezt követik a viszonyszókkal képzett formák, ezek általában az adott főnévből képzett igealakok, illetve igeelvek igekötős alakjait jelentik. A második füzet a főnevek

esetében is megcseréli a sorrendet. Mátyás a jelentések után az igékhez hasonlóan itt is beiktat egy „használata” rovatot, ahol az adott főnévvel alkotott kifejezéseket sorolja fel.

A főnevekre nézzük meg példaként a *baj* címszót. A címszó után a következő szöveges megjegyzés olvasható: „*Baj* hangváltozattal 13-ik század óta.” Ezek után a Mátyás által meghatározott három jelentés következik példákkal (zárójelben megadom az adatok pontos lelőhelyét, a példákat most sem idézem):

1. 'duellum, pugna, certamen' (Codex Diplomaticus: 1231);

2. 'cura, sollicitudo' (Szentmártoni Bodó János: Az tékozló fiúnak históriája: 1636);

3. 'malum, molestia' (Kazinczy Ferenc Munkáji: 1814–1816).

A jelentések tehát ebben az esetben időrendben követik egymást. A jelentések megállapítása után a „használata” címmel ellátott rovat következik, ahol a *baj* szóval alkotott kifejezések sorakoznak, ismét csak az első előfordulás évszámát és a latin jelentésmeghatározásokat idézem:

<i>bajt fel veszen</i>	1. (1529–1531) – 'pugnam, certamen acceptat'
	2. (1595) – 'curam, litem assumit'
<i>bajt küld vkire, és vkinek</i>	(1569) – 'ad duellum provocat'
<i>bajra hí</i>	(1628) – 'provocat'
<i>bajt indít</i>	(1561) – 'pugnam ciet'
<i>bajt tart</i>	(1693) – 'pugnat, luctatur'
<i>bajt ví</i>	(1554) – 'pugnat'
<i>bajba keveredik vkivel</i>	(1777) – 'in agonem descendit'
<i>bajt kerül</i>	(1777) – 'pugnam vitat'
<i>bajra ki megyen</i>	(1779–1780) – 'in certamen descendit'
<i>bajt ad</i>	(1779–1780) – 'molestiam parit'
<i>aj-baj</i>	(1772) – 'labor, molestia'

Mátyás tehát a fent felsorolt állandósult szókapcsolatok mindegyikére (illetve az *aj-baj* összetételre) példákat idéz, helyenként többet is. Ha a szócikk felépítését a NySz. *baj* szócikkével vetjük össze, láthatjuk, hogy ott is szerepelnek ezek a kifejezések, rögtön a jelentések felsorolása után, a „szólások” című részben.

A kifejezések után következnek a *baj* szóval alkotott összetételek és a szó származékai:

<i>bajrahívás</i>	(1628) – 'provocatio'
<i>bajvívás</i>	(1518k) – 'pugna'
<i>páros bajvívás</i>	(1778) – 'duellum'
<i>bajviadal</i>	(1554) – 'duellum'
<i>bajfűfa</i>	(1578) – 'laurus'
<i>bajtárs</i>	(1794) – 'secundans'
<i>bajos</i>	(1619) – 'molestus, difficilis'
<i>bajos dolog</i>	(1628) – 'negotium, grande certamen'
<i>bajol</i>	(1628) – 'laborat'
<i>bajlódik</i>	(1525–1531) – 'luctatur, fatigatur, molestia afficitur'
<i>bajlódás</i>	(1578) – 'cura, negotium'
<i>bajmolódik</i>	(1685) – 'fatigatur, laborat'
<i>bajmolódás</i>	(1664) – 'occupatio, cultura'
<i>bajnok, bajnak, bojnuk</i>	(1215/1550) – 'pugil, gladiator'
<i>bajnokoskodik</i>	(1685) – 'luctatur'
<i>bajnoki</i>	(1591) – '[nincs jelentés]
<i>bajoskodik</i>	(1772) – 'laborat'

A legfontosabb különbség a NySz. és Mátyás szótárának *baj* szócikke között az, hogy a NySz. a *bajnok* szót nem sorolta be a *baj* szócsaládjába, hanem önálló címszóként szerepeltette, s a *baj* szónak jóval több származékát közölte, mint Mátyás.

Az összetett szavak

Már említettük, hogy az összetett szavak besorolásának gyakorlata nem egységes a korszakban. Mátyás ezt a problémát a megjelent füzetek tanúsága szerint úgy oldotta meg, hogy az egyes címszavaknál azokat az összetételeket is szerepelteti (adatokkal), amelyekben a címszó előtagként szerepel, s azokat is, amelyekben utótagként. Ez azt jelenti, hogy az összetett szavak nála két helyen szerepelnek, ami, főleg egy kis terjedelműre tervezett szótár esetében, nem a legjobb megoldás.

Volf György Előterjesztésében úgy vélekedik, hogy az összetett szavakat helyesebb az utótagjuknál beiktatni a szótárba, mindazonáltal hasznosnak tartja Mátyás eljárását, melyet már Kresznerics is alkalmazott. Volf azonban rámutat Mátyás szerkesztésének gyengeségére. Példának hozza Mátyás *asszonyanya* szavát, amely egyszer az *anya*, egyszer pedig az *asszony* címszó alatt is szerepel, ahol a szerző fölöslegesen ismétli meg ugyanazt. Volf véleménye tehát az, hogy elég egyszer szerepeltetni a szót (az utótagnál), másodszor (az előtagnál) elég csak felsorolni, viszont az előszóban pontosan meg kell határozni a kezelés módját (Volf 1881: 463). *Asszony* címszó alatt egyébként Mátyásnál a következő összetételek szerepelnek: *asszonyanya*, *asszonyállat*, *asszonyángy*, *asszonybarát*, *asszonyember*, *asszonyfeleség*, *asszonyhölgy*, *asszonyleány*, *asszonyisten*, *asszony nép*, *asszonytárs*, *Boldogasszony*, *fejedelemasszony*, *gazdaasszony*, *istenasszony*, *kisasszony*, *koma asszony*, *menyasszony*, *szolgálóasszony*, *szüzaasszony*, *urasszony*, *asszonyfa*. A megjelent részben azonban az összetett szavak sem az *állat*, sem az *ángy* címszó alatt nem szerepelnek, az *anya* és a *barát* alatt viszont igen.

Berrár Jolán és Károly Sándor 1967-es cikkükben, amelyben egy új nyelvtörténeti szótár, a későbbi *Régi magyar glosszárium* (Gl.) szerkesztési elveit vázolták fel (Berrár–Károly 1967: 263–274; 381–394), bőven szólnak az összetett szavak lexikológiai problémáiról, és leszögezik, hogy történeti szótárakban nem helyes gyakorlat az összetételek egyetlen egységként való kezelése:

„...az összetétel nem egyenlő az elhomályosult összetétellel, azaz mindkét (esetleg több) morfémajának számottevő jelentéspulzusa van (...); s az összetétel legfőbb, alárendelő típusában az összetétel két tagja közül a második helyen álló az összetétel fontosabb eleme. Nyelvtörténeti jellegű szótárban az összetétel részelemeinek a viszonylag önálló kezelése még fontosabb, mint pusztán egyidejű adatok szótárában (...). Így érthető a NySz. eljárása, hogy az összetételeket a *második tagnál* alcímszóként közli.” (Berrár–Károly 1967: 271–272.)

A megjelent füzetek tanúsága szerint Mátyás sem akart lemondani arról, hogy az összetett szavak második elemét is a megfelelő címszó alatt közölje a szótárban. Viszont ugyanilyen fontosnak érezte, hogy az összetétel első eleme is szerepeljen a maga betűrendi helyén.

Az igekötős igék azonban ebből a szempontból kivételt képeznek Mátyásnál, ezek csak a főige címszavában szerepelnek alcímszóként, viszont valószínűleg szándékában állt az igekötőket külön is közölni, a ragokhoz hasonlóan (vö. *be-*).

Mivel nem ismerjük Mátyás szótárának szerkesztési eleveit, túlzottan részletes elemzésbe az összetett szavak terén sem bocsátkozhatunk. Annál is kevésbé, mert a szerkesztett rész az anyagnak csak egy töredékét teszi ki. A kéziratban szereplő összetett szavak helye pedig nem igazíthat el a szótárban elfoglalandó végső helyüket illetően, Mátyás ezek elhelyezésén bizonyára változtatott volna. Végeredményben elmondhatjuk, hogy Mátyás sem veszi egyetlen egységnek az összetett szavakat (igekötős igéket, egyéb lazább összetételeket), mivel így az összetétel mindkét (esetenként több) tagját fel tudja használni a megfelelő címszónál.

A jelentések meghatározása, az értelmezések

A jelentések meghatározása, a különböző jelentésárnyalatok elkülönítése a nyelvtörténeti szótárak esetében is alapvető feladat. Rendkívül nehéz egy szó pontos jelentését megállapítani, bár a szövegkörnyezet sokszor segítségére van a szótárszerkesztőnek. Még nehezebb a helyzet a régi szótárak, szójegyzékek feldolgozásakor, ahol a német vagy latin megfelelő gyakran többjelentésű. Előfordulhat az is, hogy a szerkesztőnek találgatnia kell a jelentést illetően, vagy esetleg egyáltalán nem sikerül meghatároznia egy szó jelentését. Mátyás Flórián is leggyakrabban magából a szövegből következteti ki a jelentéseket, időnként szótárak segítségével.

A jelentésárnyalatok elkülönítése gyakran okozott gondot Mátyásnak. Egy kisebb terjedelmű szótár értelemszerűen nem törekedhet a jelentésárnyalatok finom elhatárolására, mégis sokszor olyan jelentéseket is külön adatolt, amelyeknek egy jelentésárnyalat alatt kellett volna szerepelniük, más esetben viszont egy kalap alá vett olyan jelentéseket, amelyek külön jelentésárnyalatként értelmezhetők. Jó példa erre az *alkalmas* melléknév (lásd *alkalm* alatt) 12 különböző jelentése: 1. 'opportunus'; 2. 'conveniens'; 3. 'aptus, idoneus'; 4. 'habilis'; 5. 'decet, decens'; 6. 'licet'; 7. 'notabilis'; 8. 'capax'; 9. 'expedit'; 10. 'fas est'; 11. 'peculiaris, singularis, sonderbar'; 12. 'sufficiens'.

Ebben az esetben Mátyás túlzásba vitte a jelentésárnyalatok elkülönítését; ha végigolvassuk a példákat, láthatjuk, hogy gyakorlatilag ugyanazt az egy jelentést képviselik, amelyet például a TESz. is felvez: 'illő, szabad'. Ráadásul az *alkalmas* melléknév Mátyásnál is csak származék *alkalm* (*alkalom*) alatt, tehát semmi nem indokolja a jelentések ilyen aprólékos elválasztását. Valószínűleg nem akarta kihagyni az összegyűjtött adatokat, ezért vett fel ennyi különálló jelentést. A NySz. e szónál három jelentést állapít meg – mindhármát már a kódexek korából kimutatja –, ami ebben az esetben ideálisabb megoldás.

Fordított eset is előfordul. A *begy* szó esetében a TESz. négy különböző jelentést vesz fel: 1. 'madár nyelőcsővének kiöblösödő része'; Kropf; 2. 'gyomor; Magen'; 3. 'gömbölyű, húsos rész <az ujjvég belső oldalán>; Fingerkuppe'; 4. 'női mell; weibliche Brust'. Mátyás azonban csak egy jelentést vesz fel: 'ingluvies, ventriculus animalium, stomachus', bár megjegyzi, hogy átvitt értelemben 'belső rész, erszény' jelentésben is használatos.

Mátyás szótárával kapcsolatban már említettük, hogy címszóanyaga mennyire esetleges, azok a szavak szerepelnek benne, amelyekre a tudós szerző kutatómunkája alatt rábukkant. Ugyanezt mondhatjuk el a jelentések számbavételéről is. Ha valamely szó valamely jelentésére Mátyás nem talált példát, akkor az adott jelentés kimaradt a szótárból. Arra sajnos nem volt lehetőség, hogy szisztematikus gyűjtést folytathasson, ezt egymaga semmiképpen nem tudta volna véghezvinni, ezért a pótlások is inkább esetlegesek.

A feladat tehát Mátyás számára az összegyűjtött anyag rendezése volt. Szerkesztési elvek hiányában a jelentések elrendezése sem mutat egységes képet a szótár három füzetében. A címszó után – mint már említettük – arab számmal megkülönböztetve sorakoznak a jelentések általában latin megfelelőikkel. Mátyás Flórián az etimológiának semmilyen teret nem engedett szótárában, kivéve természetesen azt az eljárást, hogy az általa etimológiailag összetartozó szavakat sorolta egy szócsaládba s így egy szócikkbe. Mátyás a homonim alakokat is egy szócikkben tárgyalja úgy, mintha egy szónak csupán különböző jelentései lennének, tehát nem tesz különbséget homonimák és poliszémák között. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy etimológiailag is azonos eredetűnek tartotta volna ezeket a szavakat, némely megjegyzéséből kiderül, hogy ez nem így van. A nomen-

verbumok esetében azzal különbözteti meg a szavakat, hogy jelzi a szófajt, amit egyébként nem szokott.

Jó példát mutat erre a kissé eklektikus szerkesztési gyakorlatra a *bán* szócikk, ahol egy szócikkben szerepel szófaji tekintet nélkül minden *bán* hangalakú szó. Mátyás jelentései: 1. 'végvidéki parancsnok különösen Horvát, Tót és Dalmát országban, II-ik Gyécza korától fogva'; 2. 'magyar végházak parancsnokai'; 3. 'taedet, piget, aegre fert'; 4. 'dolet, condolet'; 5. 'poenitet, compungitur'. Egy szócikkbe kerül tehát az egymással semmilyen összefüggésben nem lévő főnévi és igei jelentés.

Lássuk egy kicsit részletesebben a jelentések rendszerezését egy viszonylag problémásabb szócikknél, a (*bátor*) *bár* címszó esetében. Mátyás adatait ismét a NySz. adataival vetettük össze. A *bátor* 'bátran, nyugodtan' jelentésű ráhagyó jelentésű határozószóból alakult ki a *bátor* (*bár*) kötőszó, amely megengedést fejez ki, illetve határozószóként is kialakultak további jelentései: legalább, illetve bárcsak. A történeti jelentések pontos meghatározásához a TESz., illetve az EWUng. értelmezéseit használtam. A *bátor*² címszó alatt mindkét szótár a következő jelentéseket adja meg: *Bátor*² 1. kötőszó 'ámbár, obwohl'; 2. határozószó A) 'ám, wohlan'; B) 'legalább, wenigstens'; C) 'bárcsak, wenn nur'. Ugyanezek a jelentések szerepelnek a *bár* címszó alatt is, amelyet mindkét szótár önállóan szerepeltet. Ezt a négy jelentést tekintettem alapnak a nyelvtörténeti szótárak vizsgálatánál. (Az idézetek forrásait ebben az esetben a TESz., illetve a NySz. alapján rövidítettük.)

A NySz. két *bátor* szócikket tartalmaz, mivel külön tárgyalja a *bátor* melléknevet (*bátor* 1). Minket most elsősorban a második szócikk érdekel, itt a *bátor* mellett már a *bár* is szerepel mint alakváltozat. A szótár négy különböző jelentést sorol fel, ezek megegyeznek a TESz. és az EWUng. jelentéseivel. Nem különíti el a kötőszói és a határozószói használatot, a jelentéseket az első előfordulás időrendjében hozza. Mátyás Flórián egy szócikkbe sorolja a névszói jelentésű *bátort*, főnévi és melléknévi jelentést is feltüntetve: 1. személy és helynév; 2. 'audax, fortis', 'vitéz'; 3. 'securus, tutus'. Ezután következnek a határozószói, illetve kötőszói jelentések, majd az összetételek: *ámbátor*, *ha bátor*, *bátor csak*, illetve ugyanebben a szócikkben, de külön felsorolva a *bár* jelentései és összetételei: *ámbár*, *nohabár*, *bárugyan*, *bárcsak*. Mátyásnál a sorrend teljesen esetleges,

és ő sem határozza meg az egyes jelentésekben szereplő szavak szó-faját.

Vizsgáljuk meg először a kötőszói jelentést, mivel ez az a használat, amely szófajilag is elválik a többitől. A NySz. a kódexek korából több példát is idéz: „*Bator* ordoyczon...” (JordK. 94.) „De azert valamyt neky megenny adnak vala, *bator* az ev természetnek ellen valok valanak, nagy hala adással ezi vala meg.” (DomK. 222.) A kötőszó a második tagmondatban is előfordulhat: „Nem kell embernek remenseget vetnye garlo emberbe, *bator* meg haznalatos legen es.” (DebrK. 285.) 17. századi példák: „*Bátor* tudósok legyenek mindazáltal azokban gyakorta vétkeznek.” (Illy. Préd. I. 62.) A *bár* alakra is hoz példát ebben a jelentésben, a legkorábbi adata 1613-ból való: „Akárki menyí jót cselekedgyék és *bár* ugyan halált szenvedgyen is az Christus nevéjért, de az anyaszentegyház kívül soha az üdvösségre nem juthat.” (Pázm. Kal. 533.)

Mátyás az első előfordulásra a NySz.-nál korábbi adatot hoz, amely feltehetően elkerülte a NySz. szerkesztőinek figyelmét, pedig az irodalomjegyzék szerint felhasználták Mátyás szótárát: „Az ol' embornec, ki a yocat zereci *bator* ielos binos leg'on, ennec ol' mel' ang'ali ziue vag'on.” (GuaryK. 22.) „Neky kelly az wechernyet mondany, *bathor* az negyed vasarnapnak zombathyan essekys.” (LányiK. 30.) Mátyásnál is található példa a második tagmondatban előforduló kötőszóra: „Im megh mongyuk *bathor* bannyad, my ees keresztyenek waagyunk.” (ÉrsK. 514b.) S ő is talált példát a *bár*ra ebben a jelentésben: „Kik őket *bar* edes szoual intenekis hogy meg ternenec, auagy *bár* ne őket, hanem czacmost tanyiczanakis az igassagra.” (Born. Pred. 76b.)

A legnépesebb csoport mindkét szótárban a *bátor* ráhagyó határozószói jelentése. A NySz.-ban több példa is illusztrálja a *bátor* mondatszói használatát: „Monda Varius: no mayd meg laatom, ha segel; monda Hyrena: *baator*.” (SándK. 29.) „Tanításodat a sz. írásnak tulajdon s' igaz értelméből tetted; *bátor*.” (Veresm. Lev. 97.) Mátyásnál is szerepelnek hasonló jellegű példák, de itt inkább az ellentétes jelentés dominál: „De vallyon a te akaraton áll-e? De *bátor*! Hát osztán tovább?” (Szönyi. Márt. kov. 288.) „Némelyek ezt a változást természet szerint való történetnek tartják lenni, mint ha csak az emberi képzelésben esett volna a változás. *Bátor*! de vallyon ezt az emberi elmének és képzelésnek megmásoltatását

nem nagy csudának tartod-e jámbor?” (Moln. Régi jel. épül. III. 6. 150.)

Feltehetően a mondatszói használatból alakult ki a *bátor* módosító határozószói 'bátran' jelentése, itt a határozószó már szervesen a mondatba illeszkedik. Ilyen például a NySz.-ban: „Menniönk el *bátor* zerelmes leaniom.” (DebrK. 26.) „Byza keg. *bátor* Apaffy istuan vramra.” (RMNy. II. 11.) Mátyásnál is van példa erre a használatra, elsőként 1536-ból: „Ne vess *bátor*, bízván mielhated.” (Pesti 8. Fab.) „Felele az eb: *Bátor* jöy be, nyugodjál itt.” (Helt. 9. Fab.)

Szintén külön csoportot alkot a NySz.-ban az a típusú használat, amikor a *bátor* az *úgy legyen* kifejezés mellett fordul elő, feltehetően megerősítve ennek jelentését: „Az miképpen mondottátoc, *bátor* úgy légyen.” (MA. Bibl. I. 42.) „Legyen úgy *bátor*.” (Czegl. Japh. 147.) „*Bátor* bár úgy légyen, mint hozza szerencse, megnyugodtam rajta.” (Thaly. Vé. I. 430.)

Még egy csoportot érdemes közelebbről megvizsgálni, amelynek a jelentése kissé eltér a többitől, a jelentés itt körülbelül annyi mint 'bizony, bizonyos, bátran állítani, hogy'. Erre a következő példákat hozza a NySz.: „*Bátor*, hogy Jacob neue, mert immár két izben nyomodotle engemet.” (N.) Mátyásnál: „*Bátor* az Istenektől semmi segedelmet ne remély fiam!” (Pesti 8. Fab.) „Kérdi a fejedelem, ha kell-e valamit félni azoktól az árulóktól? Kegyelmes felséges uram, semmit ne azoktól *bátor*!” (Erd. t. a. I. 32.) A ráhagyó jelentésű csoportban a különböző jelentésárnyalatokat egyik szótár sem különítette el, ami nem is lett volna egyszerű feladat, mivel számos esetben a példák nem sorolhatók be egyértelműen egyik vagy másik alcsoportba, mivel sok az átfedés a jelentések közt. A különböző jelentések kialakulásának pontos meghatározásához jóval részletesebb vizsgálatra lett volna szükség, ami nem lehetett a célja egy múlt századi nyelvtörténeti szótárnak, mivel ezek a mozzanatok sok esetben még ma sem tisztáztak. (Juhász 1991: 484.)

Egyszerűbb a helyzet a 'bárcsak, wenn nur' jelentés esetében, mert ez jól körülhatárolható. Ezt a jelentést mindkét szótár önállóan kezeli. A NySz. az első adatot 1575-ből hozza (vö. TESz. 1532 TihK.110.): „*Bátor* én holtam volna meg.” (Helt. Krón. 41.) További példák: „*Bátor* wram Samson ne láttalac volna, hogy világra se szülhettelek volna.” (Kák. Sams. B3) „Bolondnak téged nem ok nélkül hilak. *Am* bár ne volnál, de annak talállak.” (KTör. Szján. 23.)

Mátyásnál a legkorábbi adat 1588-ból való: „Nemel ember azt akarná, hogy ha Isten effele tudomant neki nem adot, *bator* masnak se adta vona.” (Frankov. 9b.) Ez a csoport Mátyásnál is egyértelmű, a további példák is minden kétséget kizáróan idetartoznak. „*Bátor* az Isten ennyit ne adott volna, mert ugyan nem is tudjuk hova tenni.” (Erd. t. a. III. 171.) „Gyakorta azt is látjuk, (s *bár* ne látnók), hogy ha valami nagy ünnep következik...” (Prág. 351.) „*Bár csak* eggiet tuggion ezer ioszági közzülis az Istennek.” (Job. 33. 19. Mel.)

A NySz.-ban szerepel egy harmadik határozószói jelentés is: 'weningstens, legalább'. Erre aránylag kevés példa van: „Hogy az ydöket *bator* ne eerye.” (ÉrdyK. 32.) „Hadd legyen velünk egy néhan napokon, *bátor* czac tiz napig.” (MA. Bibl. I. 21.) „Mutass *bátor* csak eggyet.” (Pethő. Krón. 134.) Mátyásnál nem szerepel ez a jelentés, valószínűleg nem talált ilyen példát.

A NySz. a jelentések tekintetében ugyanazokat a csoportokat különítette el, mint a TESz. vagy az EWUng. Mátyásnál ugyan hiányzik az egyik jelentés, amely alaposabb kutatómunkával talán kimutatható lett volna, de a két legfontosabb csoport (a kötőszói, illetve a ráhagyó jelentésű határozószó) világosan elkülönül a szócikkben, és az általa felhozott példák is helytállóak, nem is beszélve arról a tényről, hogy az egyik esetben a NySz. adatánál korábbi példát talált az első előfordulásra. Általában tehát elmondhatjuk, hogy Mátyás szócikkei a jelentések szempontjából is informatívak. Az esetek többségében jól különíti el a jelentésárnyalatokat, legfőbb erényének azonban a jól kiválasztott példák tekinthetők.

A jelentések sorrendje

A jelentések sorrendjének eldöntése is különösen alapos megfontolást igényel a történeti szótárak esetében. Volf György 1881-es Előterjesztésében erre a problémára is kitér. Jól vázolja az alapproblémát, miszerint ha történeti rendbe soroljuk a jelentéseket, akkor előfordulhat, hogy átvitt vagy elvont értelmű jelentés kerül az első helyre, mert arra van a legrégebből adatolható alak. Ha pedig a logikai sorrendet vesszük alapul, akkor is előállhat hasonlóan furcsa helyzet, elképzelhető ugyanis, hogy az alapjelentésre csak jóval későbbi adatot találunk, mint a többi, származtatott jelentésre. Volf

erre a problémára azt az elméleti javaslatot adta, hogy a kettő kombinálásakor – ami mindenképp szükséges a történeti szótárakban – az idézeteket a logikai rend alkotta jelentéscsoportok mindegyikében történeti rendben közöljük. Mindazonáltal azt írja, hogy a készülő nyelvtörténeti szótár számára a történeti rend talán megfelelőbb lenne (Volf 1881: 511–512). A NySz. utasításaiba már ez az elv került be, tehát az a jelentés írandó előbbre, amely régebbi.

Mátyás Flórián is valószínűleg a történeti sorrendet igyekezett betartani szótárában, de nem ragaszkodott túl szigorúan ehhez az elvhez. Az *ablak* címszó esetében például első jelentésnek a 'fenestra' értelmezést adja, ezt az adatot a Bécsi, illetve a Döbrentei-kódexből mutatja ki. S rögtön utána az *üvegablak* összetételre is példát hoz az Érsekújvári Kódexből mint e jelentéshez tartozó összetételre. A második jelentésnél veszi fel a Jókai-kódexből kimutatható 'pseudo fenestra, cavitas in pariete' jelentésű szót, amely adat pedig időben megelőzi a többi kódexbeli adatot.

Hasonló gyakorlat figyelhető meg az *ágy* címszónál, ahol Mátyás hét különböző jelentést állapít meg: 1. 'lectus' (Bécsi Kódex), 2. 'stratum' (Döbrentei-kódex), 3. 'cubile' (Bécsi Kódex), 4. 'thalamus' (Döbrentei-kódex), 5. 'pedamentum ligneum tormenti bellici' (Tinódi), 6. 'folyadék alja' (Mélius: Herbárium) és 7. 'area in horto' (Pécsi: Szüzek). Az első négy jelentésre csak kódexbeli adatokat hoz, ezek nem pontos időrendben követik egymást, de a köztük lévő időkülönbség csak elenyésző. Itt Mátyás inkább egyfajta jelentésbővülést mutat be – ha jól értelmezzük meghatározásait: 'ágy' > 'ágyne-mű' > 'fekvőhely' > 'hálószoba'. A másik három jelentés már időrendben szerepel.

Általánosságban is elmondhatjuk tehát, hogy Mátyás a történeti rendhez ragaszkodott a jelentések felsorolásakor, s ettől csak közel egykorú (kódexbeli) adatok esetén tért el, abban az esetben, ha a jelentések logikája így kívánta. S mivel a legtöbb adata a kódexekből, illetve 16. századi nyomtatványokból származott, az egyes csoportok között nem tartotta be a szigorú időrendet, de a kódexes adatok általában megelőzték a nyomtatott forrásból származó adatokat.

Mátyás Flórián nyelvtörténeti szótárának kézirata

Eddigi elemzésünk csupán Mátyás Flórián szótárának megjelent füzetekre szorítkozott. Említettük azonban, hogy létezik egy kéziratos szóadatgyűjtemény is, ebből szerkesztette meg Mátyás a nyomtatásban is olvasható három füzetet. A továbbiakban ezt a kéziratos gyűjteményt vizsgáljuk meg részletesebben.

A kézirat leírása

A kéziratot 1904 óta az Országos Széchényi Könyvtár őrzi újkori kötetes kéziratai között. Jelzete Fol. Hung. 1274. Kötése – 20. századi félbőr – feltehetően a könyvtárba kerülés után készült, a belső kötéslábra Leszik Károly budapesti könyvkötő névjegye van beragasztva. Amíg a kézirat Mátyás Flórián tulajdonában volt, valószínűleg nem volt bekötve, ezt mutatja a lapszélek egy részének sérülése, ami gyakran a szöveget is olvashatatlaná teszi. Az első néhány levélen és még egy-két helyen restaurálták a lapszéleket, valószínűleg a bekötéssel egy időben. Az egyes betűk kezdő oldalánál a lap széléhez kis papírfülecskéket ragasztottak, rajtuk az adott betű a használat megkönnyítése érdekében. Ezeket még Mátyás Flórián ragasztotta be, a fülecskék elkészítéséhez saját jegyzeteit hasogatta fel, ezt mutatják a hátoldalon olvasható szövegfoszlányok, melyek valószínűsíthetően Mátyás Flórián kezétől származnak. A kézirat elé kötött borítólevélen, ami elég megviselt – lehet, hogy már Mátyás idejében ez védte a lapokat –, ceruzával a következő könyvtárosi bejegyzés olvasható: *1274/Fol. Hung. 1/2 bör. Mátyás Flórián Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Mss. hung. autogr. saec. XIX. fol. in 2°.* (A levelek számának megjelölése hiányzik.)

A kézirat teljes terjedelme 566 (+1 üres) levél. Három különböző lap-, illetve levélszámozást is találhatunk a kéziratban. Egyrészt a Szé-

chényi Könyvtár géppel nyomott levélszámozását (566 levél), egy piros írónnal a lapok tetejére írt lapszámozást (1056 lap) és egy szintén Mátyástól származó tollal írt lapszámozást, amely azonban csak bizonyos oldalakon jelenik meg (430 lap).

A lapszámozási jellegzetességek a kézirat összetett jellegéből adódnak. A Mátyás számozásával ellátott 430 oldal kiadja a nyelvadatgyűjtemény eredeti formáját. Ezeken az oldalakon a lap szélétől 6-7 cm-re ceruzával húzott margó látható, a margón kívül már a későbbi kiegészítések olvashatók, a margón belüli rész volt az a betűrendes szólista, melyet Mátyás 1862–1863 folyamán állított össze. Ez a kéziratban néhány helyen jelen lévő dátumokból is kiderül. Az eredeti lista végén a következő záró megjegyzés olvasható: *Pécsett 1863 évi Május 22én. D. I. N. örökön örökig Ámen.* A 247. levél rektóján a jobb felső sarokban *Septemb. 3. 1862.*, ugyanezen az oldalon a H-betűs szavak után pedig: *October 30. 1862.* található. Az eredeti lista tehát 1863 májusában készült el. Ekkortól erősödnek Mátyásban azok a törekvések, melyek a kézirat kiadását célozzák. A kéziratot folyamatosan bővíti és javítgatja 1863-tól 1871-ig, addig az évig, amíg be nem szünteti szótára szerkesztését.

A kézirat nagyobbik részét a pótlapok teszik ki, melyeken az 1863 után született pótlások olvashatók. A további források feldolgozása újabb és újabb adatokat eredményezett. Az ezeken az oldalakon szereplő adatok nem betűrendben szerepelnek, csak hozzávetőleg vannak a megfelelő helyen. Ekkor keletkeztek az eredeti lista margóján megjelenő kiegészítések is.

A megjelent szótári füzetek tanúsága szerint Mátyás a kéziratban szereplő eredeti szólistát a kiegészítésekkel együtt beszerkesztette nyelvtörténeti szótárába. De a megjelenés után is folytatta a kiegészítéseket. Mátyás kéziratos nyelvadatgyűjteményével egy időben került be az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába a megjelent szótári mű első két füzete (Oct. Hung. 632/1–2), amely szintén Mátyás tulajdona volt. Ez lehetett a munkapéldány, mivel a szótáríró ebbe a kötetbe vezette be a kiegészítéseket a megjelent változathoz képest. Mint már idézett jelentésében olvasható, a szerkesztés közben számos új adat bukkant fel, maga Mátyás is azt írta, hogy a pótlékok közé sorolt adatok száma már meghaladja a megjelent mű terjedelmét. Ebben a példányban a lapok közé vannak bekötve a kéziratos kiegészítések. A második kötet esetében már valószínű-

leg Mátyás köttette úgy a füzetet, hogy minden levél után egy üres levelet tétetett, erre írta kiegészítéseit. Ezek a kiegészítések megjelentek a III. füzet végén közölt, Pótlék című részben.

A kézirat anyaga

A kéziratos nyelvadatgyűjtemény anyagának vizsgálatát csak szűrő-próbaszerűen végezhettem el. Első megközelítésként kiválasztottam a *va-/vá-* kezdetű címszavakat, és az ezekre vonatkozó összes adatot betűrendbe, majd szócsaládokba rendeztem. Ezzel a módszerrel tulajdonképpen a szócikket próbáltam rekonstruálni, bár sajnos a kéziratból nem minden esetben állapítható meg a címszó pontos alakja, mivel egy szó sokszor több formában is szerepel. Ugyanennyire kétséges sok esetben az adott szó jelentéseinek elrendezése, mivel maguk a jelentések még csak kikövetkeztethetők az idézetekből, de arra nézve semmi támpontom nem volt, hogyan rendezte volna őket jelentéscsoportokba Mátyás Flórián. A szóadatokat ezért a jobb összehasonlíthatóság céljából a TESz. gyakorlata szerint rendeztem csoportokba; ezzel egyrészt sikerült rendet teremtenem a szavakat messze nem betűrendben közlő kézirat adatai közt, másrészt össze tudtam hasonlítani Mátyás kéziratának és a TESz.-nek címszavait és adatait.

Lássuk tehát, melyek azok a szócikkek, melyek Mátyásnál és a TESz.-ben egyaránt szerepelnek. (A képzett, illetve összetett alakok a TESz. gyakorlata szerint alkotnak külön címszót, vagy soroltattak valamely címszó alá.) A közös címszavak tehát a következők: *vacsora*, *vad*, *vádol*, *vadon*, *vág*, *vagy* (köötőszó), *vagy* ('vagyon' lásd *vagyon* a.), *vágyik*, *vagyon*, *vaj* ('Butter'), *vaj* (indulatszó), *váj* (Mátyásnál csak *vájás*, illetve *vájattat* alakban), *vajda*, *vajon*, *vajúdik*, *vakar*, *vakmerő* (*vakmerőség*), *vala-*, *valag*, *valál*, *válasz*, *választ*, *válik*, *vall*, *vállal*, *való*, *vált*, *váltig*, *vályú*, *van* (létige), *vándorol*, *vánkos*, *vánszorog*, *vápa*, *var*, *vár* ('warten'), *vár* (csak helynévben: *Biharvárad* és összetételekben *vármegye*, *várnagy*), *varázs* (*varázsol* alakban), *varga*, *varjú*, *város* (csak összetételben *várasfél*, *várasegyik* 'polgár'), *varsa*, *várta*, *vas*, *vásár*, *vasárnap*, *vásik*, *vastag*, *vászon*, *váz*.

Ez a lista természetesen konstruált, hiszen Mátyás Flórián nem állította össze a címszavak jegyzékét a kéziratos adatokkal kapcsol-

latban. Arra azonban megfelelő lehet, hogy megállapítsuk, melyek azok a TESZ.-ben szereplő szavak, amelyekre Mátyásnál nincs adat:

1. Bizonyos összetett szavak: *vadonatúj, vágóhíd, vagyis, vakparádé, vakvarjú, válaszút, valószínű, válfaj, vargabetű, vármegye, vásárfia, vasderes, vasgyűrő, vaskalapos, vasmacska, vasút.*
2. 18. században adatolt nyelvújítási szavak: *vacog, vágat, vakáció, valcer, vámpír, vanília, varangyos, vaskó, vaskos, vatyog, váza, vazallus.*
3. A 19. században vagy később adatolt szavak: *vacak, vádli, vágány, vagon, vajákos, vágdling, vákáncsos, válság, váltó, valuta, vándli, varkocs, vartapiszli, vászonceléd, vatarász, vatelin, vatta.*
4. Bizonyos vándorszavak, nemzetközi mesterségsszavak: *vacillál, vakol, vallon, vandál, vanna, vazelin.*
5. Bizonyos nyelvjárási szavak: *vajtó* 'kisebb kosár' (Oklsz. 1594), *varádics* 'egy fajta virág' (1395 k.); *vaszara* 'nemi szerv' (1570–1580); *vaszarkodik* 'erőlködik'; *vatalé* 'fából készült folyadékartató edény'; *vázsú* 'bab, paszuly'.
6. Hangutánzó, hangfestő szavak: *vahákol, vakkant, ványad, ványol, vartyog.*
7. Egyéb, Mátyásnál nem szereplő szavak: *vackor* (1664); *vacok* (1680); *vak* (Oklsz. 1336); *váll* (1372 u./1448 k.); *vályog* (1693); *vám* (Oklsz. 1264/1270); *vargánya* (1585 k.); *varr* (1380 k.).

A 18. századi források a korábbi századok nyelvemlékeihez képest jóval kisebb számban szerepeltek Mátyásnál, a 19. század pedig jórészt már kívül esett a gyűjtőkörén, forrásaiban nemigen szerepeltek ilyen kései művek. S mivel a szótárban szereplő szavak körét a feldolgozott források határozták meg, ezért természetesen mindennapi használatú köznyelvi szavak is hiányozhattak a gyűjteményből.

Miután a fent vázolt módon megállapítottam a *va-/vá-* kezdetű címszavak feltételezett körét, érdemes lehet ezek közül egy kiválasztott szócsalád adatait részletesebben is megvizsgálni. Tekintsük át most közelebbről a *vad* szócsaládot. A szótár megjelent füzetek alapján megpróbáltam rekonstruálni Mátyás munkamódszerét, és az összegyűjtött példákat az ő gyakorlata szerint egy szócikkbe rendeztem. Lássuk, hogy festett volna a *vad* szócikk Mátyás szótárában. (A forrásokat ebben a fejezetben Mátyás rövidítései szerint jelöltem meg, s valamennyit visszakérem.)

Vad.

Vod, vagy hangváltozattal a 16. század óta.

Érteménye:

fera, bestia. „Mikoron eg' unicornis newo vad előtt futna.” BodC. 406.
 „E nyugoznac ö közepettec nemzetec minden vagyinac csordayi.” (greges omnes bestiae gentium) Soph. 2.14. BécsiC.

Összetételek:

Vadkan.

Érteménye: aper. „A vadkanról és számárról.” Pesti. Fab. VIII. 32.

Vadkert. „Qui se in uodkert propriam terram habere dixissent.” 1255. Magyar Sion I. 534. „Azután neki tért (ment fordult) és az vad-kertben volt egynehány száz német – azoktól is megvöttek az vad-kertet.” 1620. Bors. I. Mikó II. 268.

Származékok:

Vadász. „Meglelettetec Salamon kyralnac vadasitul.” Teleki-kódex. 234.
 „Beda uarnog, Igeben hadnog, Isac centurio et uodasa de castro. Olus.” VR. 157. „Bela et uadasa impecierunt quosdam ioubagiones.” VR. 254.

Vadászik „Mi lelkönk kiragattatec mikent vereb vadasonak haloiaból, halo megtörek...” 123. Zsolt. Döbr. K. 192.

Kivadász „Az gonosz, hamis firfiut kiudaszszá az hanát homloc esesre.” 140 (139) Székely I. Zsolt. 147.

Vadóc „Micsoda hát a Pápastaságnak e' vadócz keresztyénségnek gyümölcse.” Szőnyi. Mart. 122.

Vadon értelménye: desertus. „Mert sem napkeletről, sem napnyugotról sem vadon hegyekről, mert Isten bíró.” 74. Zsolt. Döbr.K. 127. „Mykoron egy vadon erdőre került vona fogaak megh eutet az tolwayok.” ÉrdyK. 253a. „Kelj szárnyakra, járd meg a' vadon Lybiát. Mindenütt ott látod erőss kezem úját.” Zrínyi. A vadász 3. „Ha szavát fogadom, vezet ő bellyebb is A vadon erdőbe.” Gyöngyösi. Cupidó I. 577.

Vadonság „Kyt bodoghsagus zent Maria Magdolna asszonywnk es eedes anyank megleelt vala az nagy pusztanak vadonságában.” ÉrdyK. 426b.

Mátyás Flórián a *vad* címszó esetében nem választja külön a főnévi és a melléknévi jelentést, csak egy jelentést ad (a főnévit), erre hoz két kódexes adatot. A NySz. különválasztja a két jelentést a régi szó-

tárak segítségével (Calepinus, Molnár Albert, PPB.). A főnévi jelentésre a NySz. a legkorábbi példát Heltai bibliafordításából hozza (1551), ennél azonban korábbiak Mátyás kódexes adatai: a Bécsi, illetve a Bod-kódexből. (A TESz. természetesen már korábbi okleveles adatokat is említ, és a Jókai-kódexből is kimutatja a szót.)

Az összetételekből a NySz. többet is felsorol: *dám-vad*, *félig-vad*, *fe-ne-vad*, *földi-vad*, *mezei-vad*, *vadon-vad*, illetve a Mátyásnál is szereplő *vadkan* és *vadkert* (a NySz.-ban lásd *kan*, illetve *kert* címszó alatt).

A *vadkan* esetében a NySz. első példája az Érsekújvári Kódexből való, ennél csak egypár évvel későbbi Mátyásé (Pesti: Fab. 1538). A TESz. adata a legkorábbi: 1405 k. a Schlägli Szójegyzékből származik, ezt a nyelvemlékünket azonban csak 1890-ben fedezték fel, tehát Mátyás nem ismerhette.

A *vadkert* esetében hasonló a helyzet, a NySz. első adata egy oklevélből származik (1227), pontos lelőhely nélkül, Mátyásé 1255-ből, a *Magyar Sion* című folyóiratban megjelent oklevélközlésből. A TESz. nem veszi fel a NySz. korai adatát, feltehetően a pontatlan forrás-megjelölés miatt, itt az első adat 1283-ból való az OklSz. alapján.

A származékok közül a *vadász* szóra Mátyás a Teleki-kódexből és a Várad Regestrumból hoz adatot, a NySz. Heltai bibliafordításából, illetve a Hálóból hozza a legkorábbi adatot. A TESz. természetesen jóval korábbi, 13–14. századi adatot is hoz. A *vadász(ik)* igealakra Mátyás legkorábbi példája a Döbrentei-kódexből való (*vasaszo*), a NySz. csak Bornemisza prédikációiból mutatja ki, viszont két jelentést is megkülönböztet (1. 'venor'; 2. 'indago'). A TESz. már a Schlägli Szójegyzékből, illetve a Bécsi Kódexből kimutatja. A *kivadász* alakra Mátyás Székely *Zsoltárkönyvéből* hozza a legkorábbi adatot (1548), a NySz. csak Heltai *Krónikájából* (1575). Ez az alak a TESz.-ben nem szerepel.

A további származékok közül a *vadóc* Mátyásnál Szőnyi *Mártírok koszorúja* című munkájából szerepel (1675), a NySz. azonban már a Calepinusból is idézi. A TESz. az OklSz. segítségével már 1567-es adatot is hoz.

A *vadon* szóra Mátyás két kódexes adatot is említ (Döbrentei- és Érdy-kódex), a NySz. a Döbrentei-kódexbeli adatot nem hozza, pedig ez a korábbi. A TESz.-ben a *vadon* külön címszó, kérdőjellel szerepel alatta egy 1342-es személynévi adat (OklSz.), illetve az Érdy-kódex egy adata. A Döbrentei-kódex adatát a TESz. sem hozza, pe-

dig ez abból a szempontból is érdekes lehet, hogy a *vadon* szó a korai nyelvemlékekben leginkább a *vadon erdő* 'sűrű, elhagyatott erdő' összetételben szerepel, a Döbrentei-kódex idézett helyén pedig *vadon hegyek* olvasható, ami azt bizonyítja, hogy a *vadont* jelzőként más főnevekre vonatkoztatva is használták.

Szerepel még Mátyásnál a származékok között a *vadonság* főnév, amely sem a NySz.-ban, sem a TESz.-ben nem szerepel. Mátyás az Érdy-kódexből adatolja, jelentése a példa szerint megegyezik a *vadon* szó főnévi jelentésével.

A Mátyás kéziratában szereplő adatok természetesen hiányosak mind a NySz.-hoz, mind a TESz.-hez képest. Nem szerepelnek nála például a *vadászat*, *vadít*, *vadság*, *vadul* származékok. Viszont figyelembe véve, hogy csak egy szerkesztetlen szógyűjtemény adataiból próbáltam szócikket rekonstruálni, feltételezhetjük, hogy Mátyás bizonyos hiányokat pótoltnak találta a munka során.

Sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítok viszont annak a ténynek, hogy e találomra kiválasztott szócsalád adatai közül nem egy időben megelőzi a NySz. adatait, főként a kódexes adatok tekintetében. Mátyás példáinak nagy része a 15–16. századi nyelvemlékekből származik, ezeket alaposan és nagy mennyiségben kijegyzetelte, ezért sok esetben előfordulhat, hogy korábbi adatai vannak, mint a NySz.-nak, ahol – tudjuk – sokszor gondot okozott a gyűjtők hanyagsága.

Érdemes lehet további vizsgálatokat végezni a kézirat adatgyűjtemény anyagában. A z, illetve zs betűk anyagát is alaposabban szemügyre vettem.

A z betű alatt szereplő szavak: *zabál*, *zabla*, *zaj* 'lárma', *zaj* 'jégzajlás', *zajvány* (?), *zákány* 'egyfajta madár', *zaklat*, *zakog* 'zörög', *zálog*, *zápfog*, *zápor*, *zár*, *zarándok*, *zászló*, *zátony*, *zavar*, *zeng*, *zendül*, *zenebona*, *zivatar*, *zerete* 'lárma', *zokkan* 'zökken', *zokog*, *Zoltán*, *zománc*, *zomak* 'kígyófajta', *(s)zomak* 'török csésze', *zorm* (?) 'gázló', *zöld(ell)*, *zörög*, *zuboly*, *zubbony*, *zúdul*, *zúg*, *zugoly*, *zuhog*, *zurbol* 'kever', *zúz*, *zúzmaráz*, *zűr**zavar*.

Zs betű alatt a következő szavak találhatók a kéziratban: *zsák(csó)*, *zsákmány*, *zseb*, *zseccell(szék)* 'szeccel', *zsellér*, *zselye* 'zsöllye', *zsendül*, *zsenge*, *zsibbad*, *zsibong*, *zsib(vásár)*, *zsid* 'sitt; vakolat és cseréphulladék', *Zsidóság* 'Jeruzsálem', *zsilip*, *zsinat*, *zszindely*, *zsinár* 'fösvény', *zsinór*, *zsr*, *zsizsik*, *zsobrák*, *zsold*, *zsombék*, *zsubica*, *zsgugorodik*.

Úgy gondolom, érdemes lehet néhány érdekesebb adatot, illetve korai előfordulást megvizsgálni e szavak köréből:

zabálódás – Mátyás Flórián adata a *zabál* ige e származékára 1536-ból, Pesti *Fabuláiból* (1536: 38) származik. A NySz. csak 1578-ból hozza az első adatot erre a szóalakra (Melius Herbáriuma, illetve Bornemisza Prédikációi). A TESz.-ben ez az alak nem szerepel.

zabla – A *zabla* szó esetében Mátyás Flórián adata szintén Pesti *Fabuláiból* származik (1536), a NySz. legkorábbi adata pedig 1548-ból, Székely István *Zsoltárkönyvéből*. A TESz. már jóval korábbi adatot hoz a Besztercei Szójegyzékből (1395 k.), ez a nyelvemlékünk azonban Mátyás idejében még nem volt ismert.

zajvány – Ezt a régi, már kihalt szavunkat Mátyás is csak egyetlen egy helyről idézi, Borsos Tamásnak Bethlen Istvánhoz írott leveléből (*Erdélyi történelmi adatok* II. 82.), 1618-ból: „Az cserge-sátort is mikor felvonták vala, csak egy *zajvánnyal* vonták vala fel...” A szó jelentését sem neki, sem a később ugyanezt az adatot idéző NySz.-nak nem sikerült megállapítania. A TESz.-ben a szó nem szerepel.

zákány – Hasonló a *zákány* szó esete is. Mátyásnál és a NySz.-ban is 'egyfajta madár' jelentéssel szerepel. Mindkét szótár csupán Heltai *Krónikájából* idézi (1575), más előfordulását nem adja meg. A TESz.-ben nem szerepel.

zaklat – A *zaklat* szó esetében a TESz. az általa ismeretlen eredetűnek tartott igét már 1592-ből idézi, Mátyás azonban csak jóval későbből, 1760-ból adatolja, viszont egy érdekes etimológiai megjegyzést is odailleszt az adat mellé – ami egyébként nem volt szokása. Ő tehát a szlovák *zakladati* [?] 'vulnare, premere, vexare' igéből eredezteti a magyar szót. Az EWUng. a *zaklat* igét már nem ismeretlen eredetűnek tünteti föl, hanem a *zakatol* szócsaládjába vonja.

zakog – Mátyás Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* (1626) című munkájából idézi a következő adatot: „Ezt az *zakogó* kocsit, két ba-

bos ökrök vonszák” – ’zörög’ jelentéssel. A hangutánzó ige a *zaka-tol* családjába tartozik, melynek első adatát a TESz. 1762-ből idézi. A NySz.-ban sem a *zakog*, sem a *zakatol* nem szerepel.

zálog – A *zálog* szó esetében a jelentések megkülönböztetése érde-mel figyelmet Mátyásnál, aki elkülöníti a ’túsz’ jelentést is. Erre legkorábbi példája Tinódi *Krónikájából* származik (1554). A TESz. a *zálog* szó első előfordulását a Bécsi Kódexből hozza, de ez az adat nem személyre vonatkozik, és nem is különít el ilyen jelentést, bár idézi a román *zalog* ’túsz’ adatot, amely szintén szláv eredetű, akár-csak a *zálog* szó a magyarban. A ’túsz’ jelentést a NySz. sem különíti el, de példát hoz rá 1568-ból: RMNye. III. 78.

zárol – A *zár* főnév származékaként nyilvántartott *zárol* igét a TESz. a Debreceni Kódexből idézi (1519 k.), míg Mátyás Flórián már a Nádor Kódexben megtalálta (1508). A NySz. legkoráb-bi adata szintén a Debreceni Kódexből származik, ezt vette át a TESz. is.

zátony – Mátyás a *zátony* szót egy 1254. évi oklevélből idézi. A NySz. csak egy későbbi adatot talált (1386. Nyr. VI. 169). A TESz. szintén az 1254-es adatot tünteti föl legkorábbiként az OklSz. alapján.

zavar – Mátyás Flórián legkorábbi adata 1508-ból (Döbrentei-kódex) származik: *zavarul*. A NySz. csak 1566-ból idézi (Heltai: *Fabulák*). A TESz. az OklSz. alapján azonban már 1240-ből adatolja.

zendít – A *zendít* alakot a TESz. 1559-ből, Székely István *Krónikájából* idézi. Mátyás adata néhány évvel korábbi, ő Sztárai Mihály, 16. századi reformátor énekét idézi a Lipcsei Kódexből, s az ének keletkezési idejét 1554–1555-ben állapítja meg. A NySz. a szóalakat 1605-ből idézi elsőként.

zerete – Sem a NySz.-ban, sem a TESz.-ben nem szerepel. Mátyás Flórián ’lárma’ jelentéssel magyarázza, s egyetlen példát hoz rá, Bethlen Miklós önéletírásából (1708–1710). Szinnyei József *Magyar tájszótárának* (MTsz.) adata szerint ’összezörrenés’ jelentésű (Brassó m. Hosszúfalu: Nyr. VI. 457).

zseb – Mátyás Tinódi *Krónikájából* idézi: Tinódi Szulimán császár Kazul basával viadaljáról: „Az zsebből egy szelencét... ki vonja.” A NySz. csak 1562-ből idézi, és ezt az adatot veszi át a TESz. is.

zselye (zsöllye) – Mátyás Flóriánnál *zselye*, *zsélye* alakban szerepel (illetve az S betű alatt is található egy adat *selye* formában ugyanezzel a jelentéssel), jelentését ’koporsó, halottágy, nyújtóztató koporsó’ szavakkal magyarázza. Első előfordulását a Debreceni Kódexből hozza (1519 k.), *selie* alakban. A NySz.-ban a szó *zséllye*, *séllye* címszó alatt szerepel ’szék, karosszék’ jelentéssel (’sella; sessel’). Szerepel azonban a NySz.-ban egy *sellye*, *séllye* címszó is ’sarcophagus; trag- bahre, sarg’ jelentéssel. Itt az első előfordulást a Debreceni Kódex Mátyás által is közölt adata jelenti. A TESz.-ben csak a *zsöllye* címszó szerepel ’kényelmes karosszék’ jelentéssel 1510 k.-ról adatolva az OklSz. alapján. (Az OklSz.-ban is csak a ’szék’ jelentés szerepel.) A Czuczor–Fogarasi-féle szótárban is két külön címszó szerepel. Az V. kötetben (1870) *sélye* a. ’koporsó, halottaskocsi, sír, sírbolt’ jelentés szerepel, s a szerkesztők szerint ugyanehhez a szócsaládhoz tartozik a Heltainál szereplő *zséllye* alak is. Idevonják továbbá a *zselle* v. *zsölle* *szék* adatot is, mely nagyobb méretű karosszéket jelent, amely méreténél fogva heverészszerűre is alkalmas. A szót a latin *sella* szóból származtatják, ami eredetileg feltehetően karos gyászpado vagy zselleszékhez hasonló alkotmányt jelentett, ahová a halottat fektették vagy ültették. A szerkesztők innen vezetik le a többi jelentést is: a halottaskocsit, amivel a testet a sírhoz viszik, illetve a koporsót, és végül magát a sírgödröt is. A VI. kötetben (1874) szerepel a *zselle*, *zsélle*, *zséllye* címszó, amely kényelmes karosszéket jelent, s egyéb alakváltozatait is felsorolják: *séllye*, *zsélye*, *zséllye*, *zsölle* és *selyeszék*. Idevonják még a Kriza által közölt székely *zséje* ’három, négy darab deszkából vagy tutajgerendából készült híd’ jelentésű szóalakot, illetve ugyanennek a formának az ugyancsak Kriza által gyűjtött ’kisgyermek számára készített koporsó’ jelentését. A CzF. is megemlíti a Debreceni Kódex adatát, ahol szerintük a *zselle* (*selie*) és *koporsó* szó nem ugyanazt jelenti. Szerepel még e szó a Szinnyi-féle tájszótárban, szintén két különböző alakban *sélye* alatt ’ládaszerű lapos koporsó’ meghatározással, illetve *zséje* alatt a CzF.-ban is idézett Kriza-féle ’híd’ jelentéssel.

zsendül – Mátyás Pesti *Fabulái*ból adatolja (1536), a NySz. azonban csak Bornemisza Péter *Énekeskönyvé*ből (1582). A TESz. legkorábbi adata 1551-es, Heltai bibliafordításából származik.

zsubicza – Mátyás Heltai *Krónikáj*ából idézi (1575), jelentését nem adja meg, s ez a szöveggörnyezetből sem derül ki egyértelműen, csak annyi, hogy valamilyen ruhafélét jelent. A Szinnyi-féle tájszótárban *zsubika* címszó alatt szereplő 'női ruhadarab'-bal lehet összefüggésben, amely adatot a szótár pont Mátyás szülőföldjéről, Torda-Aranyos megyéből adatolja.

Az itt felsorolt szavak egy része esetében Mátyás első adata korábbi, mint a TESz. (v. az EWUng.) első adata (*zakog*, *zárol*, *zendít*, *zseb*, *zsendül*). Számos esetben a TESz. jóval korábbi előfordulást állapít meg, ami az időközben eltelt száz év alatt feldolgozott jelentős mennyiségű korai okleveles és egyéb forrásanyagának köszönhető. Igen sok esetben azonban Mátyásnak sikerült korábbi adatot találnia egy-egy szó első előfordulására, mint a NySz.-nak, amely lényegesen hosszabb idő alatt és több gyűjtővel készült (*zabálódás*, *zabla*, *zátony*, *zavar*). Néhány esetben pedig a jelentések pontosabb megállapítása vagy indokoltabb részletezése írható Mátyás javára (*zálog*, *zerete*, *zselye*).

Több olyan régi szót is szerepeltet, amelynek a jelentését ma már igen nehéz kinyomozni, a TESz.-ben sem szerepelnek, de ő fontosnak tartotta ezek összegyűjtését (*zajvány*, *zákány*, *zsubicza*). Látjuk tehát, hogy viszonylag kis terjedelmű részek vizsgálata (z és zs betű) is jelentős számú érdekes adat előbukkanását hozza, és ugyanezt tapasztalhattuk a *-va/-vá* kezdetű szavak esetében is.

A kéziratot vizsgálva tehát az a véleményünk erősödött, hogy a magyar nyelvtörténeti kutatás számára mindenképpen nagy veszteségként kell elkönyvelnünk Mátyás Flórián szótárának kiadatlanágát, hiszen a NySz. gyűjtői és szerkesztői számára feneketlen kincsésbányát jelenthetett volna. Nem is beszélve arról, hogy Mátyás adatai – erről meggyőződünk – az esetek túlnyomó többségében pontosak, visszakereshetők, a problémákat számára inkább a megszerkesztés mikéntje jelentette, tehát egy ilyen alpműre támaszkodva talán a NySz. sokat szidott megbízhatatlansága is kiküszöbölhető lett volna.

Mátyás Flórián nyelvtörténeti szótárának forrásai

Még a kéziratnál maradva ejtsünk egypár szót a források megoszlásáról is. A *va-/vá-* kezdetű szavak vizsgálata során azt is feltérképeztük, mely forrásokból származik a legtöbb példa. Később még részletesen számba vesszük Mátyás forrásait, most inkább csak a kézirat felépítésének módját vegyük szemügyre.

Az eredeti listán szereplő szavak – tehát az 1862–1863-ban gyűjtött anyag – a következő nyelvemlékekből származik: A vizsgált részletben a kézírtos nyelvemlékek közül a legtöbb példa a Döbrentei- (20), illetve az Érsekújvári Kódexből (8) származik. A 16. századi nyomtatványok közül Heltai *Krónikája* (7), illetve Telegdi Miklós *Prédikációi* (9) említetnek leggyakrabban. A 17. századi idézetek egyértelműen Pázmány Péter műveinek túlsúlyát hozzák: *Prédikációi* (22), illetve *Kalauza* (6) egyaránt gyakran fordulnak elő. 18. századi idézeteket itt csak hébe-hóba találunk (Mikes [2], Faludi [4] – Faludi 4 adata három különböző műből származik). 19. századi forrásokra ebben a részletben nem bukkantam.

A későbbi pótlások – a kézirat 1863 és 1871 között készült kiegészítései – viszont más művek túlsúlyát mutatják. A kódexek közül a legtöbb idézet az Érdy-kódexből (18) származik, de megemlíthetjük még a Teleki- (7), a Cornides- (7) és a Bod-kódexet (6) is. A kiegészítések nagy számban tartalmaznak okleveles anyagot, a legtöbb idézet a Mikó-féle okmánygyűjteményből származik (*Erdélyi történelmi adatok*) (26). Mátyás tehát nemcsak elméletben tartotta fontosnak az okleveles anyag beolvasztását, hanem gondosan ki is jegyeztelte ezeket a gyűjteményeket. A 16. századi források közül sok idézetet találunk Tinódi *Krónikájából* (24), Bornemisza *Prédikációiból* (19), Pesti Gábor *Fabuláiból* (13), illetve Werbőczy *Hármaskönyvéből* (5). Itt említhetjük meg a *Várad Regestrumot* is (10), szerzőnk ezt szintén alaposan kiaknáztta. A 17. századból pedig Gyöngyösi István műveiből találhatunk több idézetet is (8). A 18. századból megemlíthetjük Kalmár

György *Prodromus*át (2) vagy Beniczky Péter *Magyar rhythmusait* (3). A 19. századból csak elvéve találunk adatot: Sándor István: *Sokféle* (2), *Magyar Sion* című folyóirat (1), ám ezek is inkább régi adatok újraközlése miatt kerültek a listára.

Az adatok zöme tehát a 16. századból származik, egyrészt a kódexekből, másrészt pedig a korai magyar nyelvű nyomtatványokból. Ez a kis statisztika nem lehet mérvadó a szótár egészére nézve, de nagy vonalakban azért képes érzékeltetni a különböző forrásokból származó adatok arányát Mátyás Flórián „nyelvatadatgyűjteményében”.

Forráskiadás a 19. században

Mátyás Flórián nyelvtörténeti szótára abban az időszakban készült, amikor a nyelvemlék-, illetve a történeti forráskiadás igen fontos helyet foglalt el a tudományos tevékenységek sorában. A 19. század első felében számos olyan kiadvány látott napvilágot, amely segítségével lehetett az anyaggyűjtésben. (A magyar nyelvemlékkiadásról lásd: Papp 1991.)

Az egyik legfontosabb kiadvány e téren a Döbrentei által szerkesztett *Régi magyar nyelvemlékek* (RMNye.) című gyűjtemény. Ennek köteteit Mátyás is használta, erre többször hivatkozik is; a kódexes és okleveles adatok egy részét innen gyűjtötte össze, hiszen Döbrentei betűhív átiratban közölte a szövegeket, hasonmásokat is adott, és külön figyelmet fordított az elavult szók magyarázatára is. Az első kötetben (1838) jelent meg a *Halotti Beszéd*, illetve a Bécsi Kódex; a másodikban (1840) a Czech-kódex és számos vegyes tárgyú irat; a harmadik (1842) a Münchener Kódexet tartalmazza további vegyes iratok kíséretében; a negyedik kötet első fele (1846) pedig a Guary-kódexet. A negyedik kötet második fele, amely a Winkler-kódexet tartalmazza, csak 1888-ban láthatott napvilágot, bár Döbrentei 1846-ra már kész volt a sajtó alá rendezéssel. Az ötödik kötet a Jordánszky-kódexet tartalmazta, de ez is csak 1888-ban jelent meg. Ez utóbbi két kötet tehát még nem állt Mátyás Flórián rendelkezésére.

A kódexekkel kapcsolatban feltétlenül meg kell említenünk az Akadémiai Könyvtár kódexmásolatait, amelyek az 1830–1840-es

években készültek, elsősorban szövegkiadás céljára (Abaffy 2002). Már említettük, hogy Mátyás engedélyt kapott bizonyos kódexmásolatok otthoni használatára, tehát tudjuk, hogy ezekből is gyűjtött anyagot. A felsorolt nyelvelmélekből egyébként is arra következtünk, hogy Mátyás elsősorban az Akadémiai Könyvtár anyagát használta a gyűjtés során. Nem véletlen, hogy könyvtárosnak is szerették volna kinevezni 1865-ben, hiszen ekkortájt valószínűleg sok időt töltött a könyvtárban.

Szintén haszonnal forgatta Mátyás Toldy Ferenc számos nyelvemlék- és történeti forráskiadását, bár ezek egy része nem a tudományos vizsgálódás céljait szolgálta, inkább az érdeklődő nagyközönséghez szólt. Toldy forráskiadói tevékenysége azonban igen jelentős volt az 1850–1860-as években, több kódexből és régi nyomtatványból is adott ki részleteket tematikus csoportokban. 1855: *Alexandriai Szent Katalin verses legendája* (benne részletek az Érsekújvári, Debreceni, Érdy-kódexből, valamint Telegdi Miklós prédikációiból); *Immaculata. A régi magyar szentegyház hét beszédével* (a Tihanyi, Debreceni, Érdy-kódexből, illetve Telegdi prédikációiból); 1856: *Régi magyar passió rajzokkal* (a Döbrentei-, Érsekújvári, Debreceni Kódexből); 1857: *Szent Erzsébet régi legendája, Nádor-Codex*; 1858: *Régi magyar legendák tára V.* (Debreceni Kódex, Krisztina-legenda), *Magyar prózairók a XVI. és XVII. századból I.*; 1859: *Magyar szentek legendái a Carthausi Névtelentől* (Érdy-kódex). Ezenkívül számos történeti kútfontket is kiadta: *Chronicon Hungarorum Posoniense*. 1852; *Sárospataki magyar krónika*. 1857; *G. Pray: Series Chronologica Palatinorum Ungariae*. 1863; *Brutus János Mihály Magyar históriája I–II*. 1863–1867; *Memoria ins. Ordinis S. Stephani secularis*. 1864; *Baronyai Decsi János Magyar históriája*. 1866; *Marci Chronica de gestis Hungarorum*. 1867.

Toldy ezen kiadásainak nagy része elsősorban az érdeklődő nagyközönség számára készült, népszerűsíteni kívánta ezzel a magyar történelem és irodalom emlékeit (Papp 1991: 513). Ahogy a *Katalin-legenda* kiadásának bevezetőjében a jegyzetekkel kapcsolatban írja:

„A nyelvjegyzetek célja részben az érthetőséget könnyíteni..., részben az eltérő sajtóságokra kívántam figyelmeztetni; s ha ezeket tudományosan nem fejtegetve itt-ott csak útmutatásokra szorítkoztam, azért tettem azt, mert nem nyelvvizsgálóknak, hanem egyedül nyelvünk felvilágosodott barátjainak írtam, későbbre

hagyva mindezeknek összefüggő, oknyomozó s bebizonyító tárgyalását, midőn, egyebek után, mikkel a közönségnek még tartozom, Ómagyar Nyelvtanom és Szótáram kidolgozásához foghatok.” (Toldy 1855: XXXV–XXXVI.)

Ezek szerint tehát Toldy is tervezte egy nyelvtörténeti szótár elkészítését, ami az általa feldolgozott nyelvemlékek nagy számát tekintve nem is meglepő. Nyelvészeti szempontból jelentős még a régi magyar grammatikai művek kiadása: *Corpus grammaticorum* (1863), s meg kell említenünk Toldy irodalomtörténeti kézikönyveinek kiadásait (*A magyar nemzeti irodalom története, A magyar költészet története*). Az 1851-es kiadásban példatár is található, amely nyelvemlékeket, illetve ezek részleteit közölte. Toldy külön sorozatokat is indított a klasszikus magyar írók munkáinak megjelentetésére (Újabb Nemzeti Könyvtár [1852–1854], Magyar Remekírók Gyémántkiadásai [1858–1863], A Magyar Nemzet Classicus Írói [1859–1865]).

Szólnunk kell még a kor történeti forráskiadásairól is, ami részben független volt a nyelvemlékkiadástól. A régi krónikák, oklevelek, magánlevelek és egyéb történeti iratok szintén érdekesek a nyelvtörténet számára. Mátyás Flórián érdeklődése már szótára anyaggyűjtésekor a történeti emlékek felé fordult, s később maga is történeti forráskiadásba fogott. 1855-ben indította el az Akadémia Történettudományi Bizottsága a *Magyar Történelmi Tár* című forrásközlő szakfolyóiratot. 1857-ben indult el a Magyar Történelmi Emlékek (Monumenta Hungariae Historica) kiadása két sorozatban: I. Okmánytárak (Diplomataria – MHHD) és II. Írók (Scriptores – MHHS). Ettől függetlenül indított el az Akadémia 1863-ban egy olyan sorozatot, amely a török hódítás korából fennmaradt források közzétételére vállalkozott. 1861-ben indult a Magyar Leveles Tár című sorozat, amelyből végül is csak egy kötet látott napvilágot Szalay Ágoston szerkesztésében.

Mátyás forrásai

E közel sem teljes felsorolással csupán érzékeltetni szeretnénk volna, milyen mértékben gyorsult fel a forráskiadás az 1850–1860-as években, s melyek voltak azok a kiadványok, amelyek – az eredeti nyelvemlékeken kívül – Mátyásnak is rendelkezésére állhattak.

Mátyás Flórián nyomtatásban is megjelent szótára harmadik füzetének végén felsorolja ugyan az általa feldolgozott nyelvelmékeket és egyéb kiadványokat, de sajnos ez a lista nem teljes, és még kevésbé pontos. Erre ő maga ad magyarázatot: „Nem adhatom e jegyzéket oly teljesen, mint akarom vala: mert nincs kezemnél nagyobb szótári művem összes kézírata. Csak emlékezetből jegyzem e keveset, s történhetett tévedéseimért engedelmet kérek.” (Mátyás 1871: LXIX.)

E jegyzék azonban hiányos állapotában is sokat elárul Mátyás forrásairól és munkamódszeréről. Ez alapján próbáltuk tehát rekonstruálni az általa feldolgozott művek listáját. Azt gondolom, nem lehet haszontalan részletesebben is megvizsgálni Mátyás Flórián forrásjegyzékét. A fent idézett adatok összegyűjtése során elsőként természetesen a forrásokat kellett pontosan meghatároznom ahhoz, hogy egy-egy szóadat konkrét forrását kiderítsem. Azért döntöttem a lista kiegészítése és közlése mellett, mert – mint láttuk – Mátyásnál igen sok korai előfordulást sikerült kimutatni, viszonylag kis részek átvizsgálása során. A teljes kézirat kiadása ma már nem lehet aktuális, mivel számos történeti szótárunk jelent meg az azóta eltelt idő alatt, s ezek a források jóval szélesebb körét dolgozzák fel, mint Mátyás kísérlete. Ráadásul a kézirat szerkesztetlen, kiegészítéseiben nem követi a betűrendet, ezért az egy szóra vonatkozó adatok összekeresgélése időnként hosszadalmas lehet. Mégis hasznosnak gondolom a kéziratot egy-egy szó történetének részletesebb feldolgozásához, ahol esetleg érdekes adalékokat találhat a szótörténész vagy etimológus kutató. Ez a lista jelentősen megkönnyítheti munkájukat.

Az alábbiakban tehát közöljük Mátyás Flórián forrásjegyzékét, mégpedig a következő módon. Először kövérral szedve a Mátyás által megadott rövid címet, illetve egyéb adatokat közöljük, majd az egyenlőségjel után következnek az általam pontosított adatok és magyarázatok. Elsősorban a felhasznált művek meghatározása volt a cél, a konkrét kiadások megállapítása nem minden esetben volt lehetséges.

Mátyás a feldolgozott műveket csoportosította, elsőként a kéziratok jegyzékét adja, utána a 16. századi művek következnek, majd a 17., 18., illetve a 19. századi munkák, valamint az általa vegyesnek nevezett csoport zárja a sort.

Kéziratok

Lássuk elsőként a kéziratokat. Nem célunk itt a kódexek és egyéb kéziratok részletes bemutatása, erről bőven olvashatni máshol (Zolnai 1894; Molnár–Simon 1980). A lista célja elsősorban az, hogy rámutassunk arra, a 19. század közepén mely kéziratoknak volt másolatuk, szövegkiadásuk vagy egyéb olyan példányuk, amelyhez Mátyás hozzáférhetett.

Sirbeszéd (SB.) 13-ik század = *Halotti Beszéd és Könyörgés* (1192–1195 között). Mátyás már nyelvtörténeti tanulmányaiban is sok teret szentelt a *Halotti Beszéd*nek, néhány szavát részletesen is magyarázta (Mátyás 1863: 36–60). Ez a nyelvemlékünk az ő korában már széles körű figyelmet kapott. Pray György ismertette 1770-ben, és Sajnovics János közölte először *Demonstratiójának* 1771-es nagyszombati kiadásában Faludi Ferenc értelmezésében, a Könyörgés nélkül (A. Molnár 1987: 159). Révai Miklós is foglalkozott ezzel a nyelvemlékünkkel, *Antiquitates literaturae Hungaricae* (1803) című művében betűhű eredeti szöveggel, latin fordítással közli (A. Molnár 1987: 160). Mátyás minden bizonnyal ismerte ezeket a közléseket. A *Halotti Beszédet* tartalmazó Pray-kódexet 1813 óta a Nemzeti Múzeum könyvtárában őrizték, de ő valószínűleg a korábbi kiadások mellett főként a Döbrentei- (RMNye. I/1. 1838: 5–9), illetve a Toldy-féle (Toldy 1851: 80–83) kiadásra támaszkodott.

Königsbergi töredék 14-ik század = Königsbergi Töredék (1350 k.). A nyelvemlék egy 14. századi latin kódex kötéséből került elő. Toldy Ferenc ismertette 1863-ban (BSzle. 1863: 129–130), és a töredék szövegét is közölte. Mátyás valószínűleg az itt megjelent szöveget dolgozta fel. A Königsbergi Töredék szalagjait csak mintegy harminc évvel később fedezték fel, ezeket tehát nem állt módjában használni.

Apostolok méltóságáról = Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról (1521). A kódex annak az öt darabból álló kolligátumnak a tagja, amelyet az Egyetemi Könyvtárban 1848-ban Toldy Ferenc öt részre bontott szét (Cornides-kolligátum). Ő adott nevet az így létrejövő öt különálló kódexnek. Ezek a következők: Cornides-kódex, Bod-kódex, Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, Példák Könyve, Sándor-kódex. A kódexkolligátumot feltehetően Winkler

Mihály pécsi kanonok ajándékozta az Egyetemi Könyvtárnak a 19. század elején. 1841-ben – még a megbontás előtt – akadémiai másolat készült róla.

Battyáni codex. = Batthyány-kódex (1541–1563). Toldy Ferenc ismertette irodalomtörténetében 1862-ben. A kódexet már a 19. század közepén a Gyulafehérvári Batthyány Könyvtár őrizte, most is itt található. 1835–1836-ban másolat készült róla az Akadémia számára.

Bécsi (Révai) c. = Bécsi Kódex (1416 u./1450 k.). E kódexünket a 19. század közepén még a bécsi császári udvari könyvtárban őrizték, csak 1932-ben került a Széchényi Könyvtárba. Először Révai Miklós adott hírt róla, aki szeretne volna megjelentetni, és elő is készítette a szöveget kiadásra. Révai számára több másolat is készült a kódexről, 1834-ben pedig az Akadémia számára is lemásolták. Elsőként Döbrentei közölte a szövegét (RMNye. I. 1838).

Bod c. = Bod-kódex (1520 k.) Része az Egyetemi Könyvtárban 1848-ban megbontott kézirat-kolligátumnak. Lásd Apostolok méltóságáról.

Cornides codex. = Cornides-kódex (1514–1519). Része az Egyetemi Könyvtárban 1848-ban megbontott kézirat-kolligátumnak. Toldy Ferenc nevezte el Cornides Dániel tiszteletére. Lásd Apostolok méltóságáról.

Czech c. = Czech-kódex (1513). Czech János fedezte fel az érsekújvári Ferenc-rendi kolostor könyvtárában 1833-ban az Érsekújvári Kódexszel együtt. 1851-től az Akadémiai Könyvtárban őrzik, de Czech már 1833-ban lemásolta, és a következő évben a másolatot elküldte az Akadémiának. Döbrentei is kiadta (RMNye. II. 1840).

Debreczeni c. = Debreceni Kódex (1519 k.). A kódex 1753-ban került a Debreceni Református Kollégium Könyvtárába, ma is ott őrzik. Több másolata is van. Kölcsey még 1824 előtt lemásoltatta Kazinczy számára, aki a másolatot később Horvát Istvánnak ajándékozta – ez Horvát hagyatékával az Országos Széchényi Könyvtárba került. 1835-ben az Akadémia részére is készült róla egy másolat.

Sz. Domokos codex. = Domonkos-kódex (1517). Horvát István már 1835-ben ismertette a *Tudományos Gyűjteményben*, tehát ekkor már a Nemzeti Múzeum könyvtárában volt. 1841-ben erről a kódexről is másolat készült az Akadémia számára.

Döbrentei c. = Döbrentei-kódex (1508). A 18. század vége óta a Gyulafehérvári Batthyány Könyvtár őrzi. Elsőként Kazinczy tudósított létezéséről 1817-ben. Döbrentei Gábor 1833-ban lemásoltatta az Akadémia részére.

Érdi c. = Érdy-kódex (1524–1527). 1814-ben a nagyszombati papnevelde ajándékozta a Nemzeti Múzeum könyvtárának. Toldy nevezte el első ismertetőjéről, Érdy Jánosról. Az 1850-es években akadémiai másolat is készült róla.

Érsekújvári c. = Érsekújvári Kódex (1529–1531). Czech János fedezte fel 1833-ban (vö. CzechK.), 1851-ben került az Akadémia tulajdonába. 1835-ben akadémiai másolat készült róla.

Fesztetics codex. = Fesztetics-kódex (1493 k.). Az 1860-as években a keszthelyi Fesztetich-könyvtár tulajdona volt. 1947-ben került az Országos Széchényi Könyvtárba. 1861-ben akadémiai másolat készült róla.

Sz. Ferencz c. = Jókai-kódex (1372 u./1448 k.). Ehrenfeld Adolf bukkant a kódexre a nyitrai gimnáziumban 1851-ben. Toldy 1862-ben lemásoltatta, és bemutatta az Akadémiának. 1925-ben a magyar állam megvásárolta. Azóta az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.

Góry c. = Guary-kódex (1495 e.). A kódexet Guary Miklós ajándékozta az Akadémiának 1835-ben. Nincs akadémiai másolata, hiszen felfedezése után rögtön oda is került. Döbrentei kiadta (RMNye. IV. 1846).

Gömöri c. = Gömör-kódex (1516). Gömör Károly pesti gyógyszerész ajándékozta 1821-ben a Nemzeti Múzeumnak. 1854-ben akadémiai másolat készült róla.

Jordánszki c. = Jordánszky-kódex (1516–1519). A kódexet az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi. Akadémiai másolata 1834-ben készült.

Kazinczi c. = Kazinczy-kódex (1526–1541). Vitkovics Mihály fedezte fel Egerben 1803-ban a Vitkovics-kódexszel együtt. Jankovich Miklós második gyűjteményével került a Széchényi Könyvtárba 1852-ben. Akadémiai másolata 1854-ben készült.

Keszthelyi c. = Keszthelyi Kódex (1522). A keszthelyi Fesztetich Könyvtár tulajdona volt. 1847-ben akadémiai másolat készült róla. 1947 óta a Széchényi Könyvtár őrzi.

Kriza c. = Kriza-kódex (1532). Először Toldy ismertette 1853-ban, amikor az Akadémia megvásárolta. Akadémiai másolata 1854-ben készült.

Krisztina legenda. = Krisztina-legenda (Szent Krisztina legendája, 1510 k.). Toldy Ferenc kiadta a szövegét 1858-ban (*Régi magyar legendák tára* V.), de már Révai Miklós ismertette az *Antiquitates*-ban, akinek számára a 19. század legelején egy másolat is készült (OSZK Kt. Quart. Hung. 462). Jankovich Miklós gyűjteményével került a Széchényi Könyvtárba (1836). 1853-ban akadémiai másolat készült róla.

Landorfejevár m. = Landorfejerwar el wezesse (1530–1540). Szerzője valószínűleg Zay Ferenc. Jankovich Miklós gyűjteményéből került a Széchényi Könyvtárba (1852). Akadémiai másolata 1853-ban készült. Kiadta Szalay László is 1857-ben: *Magyar történelmi emlékek*. III. köt. 121–186.

Lányi codex. = Lányi-kódex (1519). 1855-ben Lányi Károly ajándékozta az Akadémiának.

Lipcsei c. = Lipcsei Kódex (1615). Vegyes tartalmú kézirat, a lipcsei városi könyvtár őrzi. Létezése 1850-ben jutott a magyar nyelvészek tudomására, Toldy Ferenc 1851-ben ismertette az Akadémián (ItK. 1916: 305–343). Ekkor az Akadémia számára le is másoltatták.

Margit legenda. = Szent Margit élete (1510). Az eredeti kódex Pray György birtokában volt, aki 1770-ben régi helyesírással ki is adta a szöveget. Vajda Sámuel tihanyi apát 1782-ben Pray nyomán modernizált helyesírással újra kiadta. Később Jankovich Miklós szerezte meg a kódexet gyűjteménye számára, innen került a Széchényi Könyvtárba 1836-ban. 1862-ben Toldy is kiadta a legenda szövegét (*Régi magyar legendák tára* I.)

Nagyszombati codex. = Nagyszombati Kódex (1512–1513). Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik, 1836-ban akadémiai másolat készült róla.

Nádor c. = Nádor-kódex (1508). Winkler Mihály ajándékozta az Egyetemi Könyvtárnak a 19. század első évtizedében. Nevét József nádorról kapta. 1841-ben akadémiai másolat készült róla. Toldy Ferenc 1857-ben kiadta a kódex szövegét.

Példák könyve. = Példák Könyve (1510). Tagja az Egyetemi Könyvtár fent említett megbontott kolligátumának. Lásd Apostolok méltóságáról.

Peer codex. = Peer-kódex (1518 k.). Peer Jakab piarista tanár tulajdona volt, aki kölcsönadta Révai Miklósnak. Révai az eredeti kódex alapján adott ki belőle két éneket. Peer halála után Jankovich Miklós vásárolta meg, az ő gyűjteményéből került a Széchényi Könyvtárba (1852). Akadémiai másolata 1853-ban készült.

Pozsonyi codex. = Pozsonyi Kódex (1520). 1837-ben másolat készült róla az Akadémia részére. Jelenleg Budapesten, a Ferencesek Könyvtárában őrzik.

Régi Szótár (Rsztr.) a 16-ik század első feléből, az akad. könyvt. = Gyöngyösi Szótártöredék (1560 k.). A szótártöredék 1836-ban került az Akadémiára a gyöngyösi ferencesek adományaként, egy ösnyomtatványhoz kolligálva. Mátyás Flórián az Akadémiai Könyvtárban anyaggyűjtés közben rábukkant, és anyagát beledolgozta szótárába. A NySz. szerkesztői később Mátyás hivatkozása alapján nem találták meg a szótárt, ezért a NySz. nem használta fel e kéziratos töredéket (Melich 1907: 83–84.).

Sándor codex. = Sándor-kódex (1518 k.). Tagja az Egyetemi Könyvtár kézirat-kolligátumának. Sándor István tudós bibliográfus tiszteletére nevezte el Toldy. Lásd Apostolok méltóságáról.

Simor c. = Simor-kódex (1508 k.). Csupán hétlevélnyi töredék. Simor János győri püspök ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak 1848-ban. 1853-ban akadémiai másolat készült róla.

Teleki c. = Teleki-kódex (1525–1531). Az 1810-es években Aranka György ajándékozta a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárnak, 1843-ban akadémiai másolat készült róla.

Tihanyi c. = Tihanyi Kódex (1532). Korábban a Tihanyi Apátság könyvtárában őrizték, 1947 óta a Széchényi Könyvtár tulajdona. Akadémiai másolata 1834-ben készült.

Tewrewk c. = Thewrewk-kódex (1531). Ponori Thewrewk József fedezte fel 1843-ban, a ferencesek érsekújvári könyvtárában. A rend 1854-ben felajánlotta az Akadémia könyvtára számára.

Veszprémi c. = Weszprémi-kódex (1512 k.). Weszprémi István debreceni orvos nevét viseli. Winkler Mihály pécsi kanonok ajándékozta az Egyetemi Könyvtárnak. 1841-ben akadémiai másolat készült róla.

Virginia c. = Virginia-kódex (1529 e.). 1844-ben fedezték fel a tiszalöki plébánián. 1851-ben kapta meg az Akadémia. Másolata 1844-ben készült.

Vitkovics c. = Vitkovics-kódex (1525). Vitkovics Mihály fedezte fel Egerben, 1803-ban. 1836-ban került a Széchényi Könyvtárba, Jankovich Miklós gyűjteményével. Akadémiai másolata 1854-ben készült.

Winkler c. = Winkler-kódex (1506). Nevét volt tulajdonosáról, Winkler Mihály pécsi kanonokról kapta, aki az Egyetemi Könyvtárnak ajándékozta. 1846-ban Döbrentei már kiszedette a *Régi magyar nyelvemlékek* IV. kötetéhez, de végül csak 1888-ban jelent meg. Akadémiai másolata 1836-ban készült.

Mátyás Flórián néhány kódexet hagyott a listáról, viszont az adatokból kiderül, hogy ezeket is használta gyűjtéséhez:

Gyöngyösi Kódex 1525 k. – A ferenciek gyöngyösi könyvtáráé volt, a rend 1851-ben az Akadémiának ajándékozta. Másolata 1836-ban készült.

Horvát-kódex 1522. – Első ismertetője Révai Miklós volt. Toldy nevezte el Horvát Istvánról. Jankovich Miklós gyűjteményével került a Széchényi Könyvtárba 1836-ban. Akadémiai másolata 1854-ben készült.

Kulcsár-kódex 1539. – Horvát István tulajdonában volt, könyvgyűjteményével együtt került a Széchényi Könyvtárba 1847-ben. Nincs akadémiai másolata.

Müncheni Kódex 1416 u./1466. – (Jászay-kódex.) A müncheni Bajor Állami Könyvtár őrzi. Akadémiai másolata 1835–1836-ban készült. Döbrentei is kiadta (RMNye. III. 1842).

16. századi források

A jegyzékben szereplő nyomtatványokkal már jóval nehezebb a dolgunk. Mátyás gyakran az évszámot sem tünteti fel a művek után, sok esetben pedig téves évszámot közöl. Az azonosításnál annak megállapítására törekedtünk, hogy a nyomtatványok közül melyik kiadásnak volt Mátyás számára hozzáférhető példánya.

Mátyás egyébként azokat a műveket is a 16. század alatt veszi fel, amelyek ugyan ekkor keletkeztek, de nem maradt fenn ilyen korai kiadásuk. Abban az esetben, ha a műnek volt ilyen kiadása, azt felté-

televük, hogy Mátyás ezt használta. Mátyás listáját leegyszerűsített címleírásokkal egészítettük ki, és megadjuk a mű RMNY (*Régi magyarországi nyomtatványok*. I. 1473–1600; II. 1601–1635; III. 1636–1655. Budapest, 1971–2000, Akadémiai Kiadó) tételszámát a pontos azonosíthatóság végett.

Appolloniusról. 1588. = Apollonius királyfi históriája. Kolozsvár, 1591. (RMNY 661)

Balassa Bálint versei. = Balassi Bálint verseinek nincs 16. századi kiadása, Mátyás természetesen a keletkezésük szerint sorolta ide őket. Balassi verseinek (Rimay János verseivel együtt kiadott) első kiadása feltételezhetően 1632-ben jelent meg (RMNY 1519). Mátyás feltehetően az 1693-ban Lőcsén megjelent kiadásból (RMK I. 1439) dolgozott, mivel ebből megtalálható volt egy példány az Akadémiai Könyvtárban, ahol Mátyás az anyag nagy részét összegyűjtötte.

Balassa Menyhértről. Comoedia. = Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról. Abrudbánya, 1569. (RMNY 260)

Batizi. Zsuzsánna. 1541. = Batizi András: Zsuzsanna asszonynak históriája. Lőcse, 1628. (RMNY 1414) Az 1541-es évszám az utolsó versszak szerint a szerzés idejére utal. Először a Hoffgreff-énekeskönyvben jelent meg Kolozsvárott 1554–1555-ben (RMNY 108). Nem valószínű azonban, hogy Mátyás ezt a kiadást használta volna, mert ebből csak egy hiányos példány volt az Akadémiai Könyvtárban, és az énekeskönyvben szereplő többi mű nem szerepel a listán. Valószínű tehát, hogy a mű második, 1628-as, önálló kiadását használta.

Beythe István. Fives kert. = Beythe András: Fives köntűv [!]. Németújvár, 1595. (RMNY 766)

Beythe István. Apologia. 1599. = Az igaz keresztyénektől meghasonlott confessionariusoknak rágalmazó artikulusok ellen irattott igaz mentség. 1599. Kézirata a pápai református főiskola könyvtárban. Nyomtatásban csak 1908-ban jelent meg (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. VII. 65–103).

Bogáti Fazekas Miklos. 1575. = Bogáti Fazekas Miklós: Szép história az tökéletes asszonyállatokról. Kolozsvár, 1577. (RMNY 385) Az évszám Bogátinak erre a művére utal, bár a nyomtatvány valószínűleg 1577-ben jelent meg, ám az utolsó versszak szerint a mű 1575-ben született.

Bornemisza Péter. Predikációk. 1578. = Bornemisza Péter: Negyedik része az evangéliomokból és az episztolákból való tanúságoknak. Sempste, 1578. (RMNY 422)

Baronyai Decsi János. Sallustius. = Baranyai Decsi János: Az Caius Crispus Salustiusnak két históriája. Nagyszeben, 1596. (RMNY 786)

Calepinus magyarázója. 1587. = 1587-ből nem ismerünk magyar nyelvű Calepinus-szótárt. A téves adat feltehetően Bod Pétertől származik, aki a Pápai Páriz-féle *Dictionarium* (Nagyszeben, 1767) bevezetésében említi ezt a kiadást (vö. RMNY 597). Mátyás is valószínűleg innen vette a jegyzékben szereplő évszámot, feltehetően ez volt neki kéznél a lista összeállításakor.

Csáktornyai M. Római fő asszonyok 1590. = Csáktornyai Mátyás: Régenten az római fő asszonyoknak cífraság tilalmáról való perlődések az tanács előtt. Kolozsvár, 1599. (RMNY 858)

Csáktornyai M. Ajax és Ulisses 1592. = Csáktornyai Mátyás: Jelles szép história két görög hercegről, erős Ajaxról és bölcs Uliszesről. Kolozsvár, 1592. (RMNY 686)

Cserényi. Persai királyok. 1591. = Cserényi Mihály: História az perzsia monarchiabeli fejedelmekről. Kolozsvár, 1592. (RMNY 687)

Cisio. 1592. = Csízio magyar nyelven. Kolozsvár, 1592. (RMNY 684)

Dávid Ferencz. Káté. = Hogy Mátyás Dávid Ferencnek melyik művére utal itt, azt csak találgathatjuk; talán a következő műről van szó: Rövid útmutatás az Isten igéjének igaz értelmére. Gyulafehérvár, 1567. (RMNY 233)

Draskovics. Lirinai Vincze. 1561. = Draskovich György: Igen szép könyv az közönséges igaz keresztyén hitnek régisége és igazsága mellett. Bécs, 1561. (RMNY 164)

Enyedi. Abigail históriája. 1560. = Küküllei Névtelen: Abigail históriája. Debrecen, 1570–1573. (RMNY 299) A mű szerzője nem Enyedi György, nevét nem ismerjük, csak a mű születési helyét és idejét (1560) jelölte meg a históriában.

Enyedi. Tankred és Gismunda. 1574. = Enyedi György: Gismunda és Gisquardus históriája. Debrecen, 1577. (RMNY 380) Mátyás a vers szerzésének idejét tünteti fel. Az 1777-es kiadásból csak Marosvásárhelyen volt teljes példány, valószínűnek tartjuk tehát, hogy Mátyás inkább az 1582-es kolozsvári kiadást használta

(RMNY 514), amelyből volt egy teljes példány az Akadémiai Könyvtárban.

Eszter históriája. 1577. = Eszter dolga. Kolozsvár, 1577. (RMNY 386)

Eurialus és Lukretia. 1577. = Pataki Névtelen: Eurialus és Lukrecia históriája. Kolozsvár, 1592. A szerelmi história első kiadása 1587-ben jelent meg Debrecenben (RMNY 594), de Mátyás valószínűleg nem ezt használta, mivel csak az 1592-ben kiadott kolozsvári kiadásból derül ki, hogy az éneket Patakon szereztek 1577-ben.

Félegyházi. Új testamentom. = Félegyházi Tamás (ford.): Az mi urunk Jézus Krisztusnak Újtestamentoma. Debrecen, 1586. (RMNY 584)

Fortuna, szerencse kereke. = Fortuna. Bártfa, 1616 k. (RMNY 1097) Ez az egyetlen olyan korai sorsvető könyvünk, amelyből maradt fenn példány, és nem csak feltételezésekből ismerjük. A legújabb kutatások szerint már a 17. században készült. 1887-ben egy korábbi sorsvető könyvből is előkerült egy példány (RMNY 916), ezt azonban Mátyás nem használhatta. Ebből a kiadásból csupán egyetlen csonka példány ismeretes, melyet a Széchényi Könyvtár őriz. A NySz. forrásainak jegyzékében e tételnél az szerepel, hogy ezt a csonka példányt a második kiadás segítségével dolgozták fel. A NySz. szerkesztői feltehetően itt valamely 18. századi kiadásra gondolnak.

Francovith. (egyetlen példány az akad. könyvtárban.) = Frankovics Gergely: Hasznos és fölötte szükséges könyv. Monyorókerék, 1588. (RMNY 617) Korábbi kiadásából (1582–1585, RMNY 532) nem maradt fenn ép példány, Mátyás tehát valószínűleg ezt használta.

Görcsöni Ambrus deák. = Görcsöni Ambrus: Mátyás király históriája. Debrecen, 1570–1573. (RMNY 297)

Heltai Gáspár Biblia 1552–1562. = Heltai Gáspár bibliafordításának részletei több kötetben jelentek meg. Ezek közül a következő műveket használhatta Mátyás:

A Bibliának első része. Kolozsvár, 1551. (RMNY 90)

Bibliának negyedik része. Kolozsvár, 1552. (RMNY 95)

A bölcs Salamon királynak könyvei. Kolozsvár, 1551 (1552). (RMNY 96)

Zsoltár, azaz Szent Dávidnak... könyve. Kolozsvár, 1560. (RMNY 162)

A Jézus Krisztusnak Újtestamentoma. Kolozsvár, 1562. (RMNY 186)
Bibliának második része. Kolozsvár, 1565. (RMNY 208)

Ez utóbbi kötet 1562 után jelent meg, tehát Mátyás nem szerepelteti ebben a listában, de a kéziratos nyelvadatgyűjteményben egyes adatoknál hivatkozik a műre.

Heltai Gáspár. Krónika. = Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575. (RMNY 360)

Heltai Gáspár. Fabulák. (a Szécsényi könyvtárban.) = Heltai Gáspár: Száz fabula. Németújvár, 1596. (RMNY 784) A mű 1566-os kolozsvári kiadásból (RMNY 219) csak egy igen töredékes példány található a Széchenyi Könyvtárban, s mivel Mátyás egy itteni példányra hivatkozik, feltételezhető, hogy az 1596-os németújvári kiadást használta, amelyből teljes példányt őrzött a könyvtár.

Heltai Gáspár. Verbőczy Tripartituma. = Werbőczy István: Magyar decretum. Kolozsvár, 1571. (RMNY 307) Mátyás e művet Heltai neve alatt szerepelteti, Heltai azonban a Veres Balázs által készített fordításon (RMNY 207, RMNY 255) nemigen változtatott, inkább csak a mű helyesírásába avatkozott be.

Illyefalvi István. Jephta. 1597. = Illyefalvi István: Jephta. Kolozsvár, 1597. (RMNY 805)

Ilosvai Péter. Toldi Miklós. = Ilosvai Selymes Péter: Az híres nevés Toldi Miklósnak jeles cselekedeteiről. Lőcse, 1629. (RMNY 1435) E műnek nem maradt fenn 16. századi kiadása. Bod Péter említést tesz egy 1574-es debreceni kiadásról (RMNY 338), valószínűleg ez alapján sorolja Mátyás is a 16. századi művek közé a Toldit. Ismerünk töredékes példányt az 1620-as kassai kiadásból is (RMNY 1213), de valószínűbbnek tartjuk, hogy Mátyás – akárcsak a NySz. – az 1629-es kiadást használta.

Ilosvai Péter. Sz. Pál. 1564. = Ilosvai Selymes Péter: A nagy Szent Pál apostolnak életéről és haláláról. Debrecen, 1569–1570. (RMNY 256) 1564-es kiadást nem ismerünk, de az utolsó versszak szerint ebben az évben keletkezett ez a verses história.

Ilosvai Péter. Ptolomeus. 1570. = Ilosvai Selymes Péter: Ptolomeus király históriája. Debrecen, 1570–1573. (RMNY 298)

Istvánfi Pál. Voltér. 1574. = Istvánfi Pál: Volter király históriája. Debrecen, 1574. (RMNY 340)

Károlyi Gáspár. Biblia. = Károlyi Gáspár: Szent Biblia. Vízoly, 1590. (RMNY 652)

Komjáthi. Sz. Pál levelei. = Komjáti Benedek: A Szent Pál levelei magyar nyelven. Krakkó, 1533. (RMNY 13)

Melius Herbarium. = Melius Juhász Péter: Herbárium. Kolozsvár, 1578. (RMNY 413)

Melius. Job. = Melius Juhász Péter: A Szent Jób könyvének... fordítása. Nagyvárád, 1565. (RMNY 194)

Melius. Predikátiók. = Melius Juhász Péter: A Krisztus közbejárásáról való prédikációk. Debrecen, 1561. (RMNY 169)

Mesés könyv. = Mesés könyvecske, mely újonnan megékesített rövid és értelmes kérdésekkel és feleletekkel. Lőcse, 1629. (RMNY 1441) A mű nem 16. századi.

Monoszlai. Apologia = Monoszló András: Apologia. Nagyszombat, 1588. (RMNY 620)

Monoszlai. de dultu imaginum. = Monoszló András: De cultu imaginum. Nagyszombat, 1589. (RMNY 632)

Monoszlai. de invocatione Sanctorum. = Monoszló András: De invocatione et veneratione sanctorum. Nagyszombat, 1589. (RMNY 633)

Nagybáczai Mátyás. Hunyadi Jánosról. = Nagybáncai Mátyás: Hunyadi János históriája. Debrecen, 1574. (RMNY 342) A história megjelent Heltai *Cancionalé*jában is (RMNY 351).

Ozorai. = Ozorai Imre: De Christo et eius ecclesia. Krakkó, 1535. (RMNY 15)

Pesti Gábor. Nomenclatura. (Nc.) = Pesti Gábor: Nomenclatura sex linguarum. Bécs, 1538. (RMNY 21)

Pesti Gábor. Aesopus Fabulái. = Pesti Gábor: Esopus fabulái. Bécs, 1536. (RMNY 17)

Pesti Gábor. Ujtestamentom. = Pesti Gábor: Novum testamentum. Bécs, 1536. (RMNY 16)

Pécsi Lukács. Szűzek koszorúja. = Pécsi Lukács (ford.): Az keresztény szűzeknek tisztességes koszorúja. Nagyszombat, 1591. (RMNY 670)

Pécsi Lukács. Sz. Ágoston meditationes, manuale soliloquia. = Pécsi Lukács (ford.): Szent Ágoston... imádságai. Nagyszombat, 1591. (RMNY 671)

Székely István. Chronica 1559. = Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. (RMNY 156)

Székely István. Zsoltárok 1548. = Székely István (ford.): Zsoltárkönyv. Krakkó, 1548. (RMNY 74)

Szakmári István. De amore. 1577. = Szakmári Fabricius István: Historia ex Parteny [!] Nicenensis de amatorys affectionibus collecta. Kolozsvár, 1577. (RMNY 390)

Sylvester. Grammatica. 1539. = Sylvester János: Grammatica Hungarolatina. Sárvár, 1539. (RMNY 39) Kazinczy kiadta a *Magyar régiségek és ritkaságokban*. Pest, 1808. 1–128; és Toldynál is szerepel: *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*. Pest, 1866. 3–78.

Sylvester. Újtestamentom. 1541. = Sylvester János: Újtestamentum. Sárvár, 1541. (RMNY 49)

Salamon és Markalf. = Salamon királynak... Markalffal való tréfabeszédeknek rövid könyve. Kolozsvár, 1577. (RMNY 389)

Telegdi M. Pred. = Telegdi Miklós: Az evangéliumoknak... első része. Bécs, 1577. (RMNY 374)

Telegdi Miklós: Az evangéliumoknak... második része. Nagyszombat, 1578. (RMNY 418)

Telegdi Miklós: Az evangéliumoknak... harmadik része. Nagyszombat, 1580. (RMNY 474)

Temesvári János deák. Béla kir. = Temesvári János: Krónika Béla királyról. Kolozsvár, 1574. (RMNY 352) Egy kötetben jelent meg Tinódi *Zsigmond király és császár krónikája* című művével, illetve mindkét mű megjelent Heltai *Cancionaléjában* is. A két kiadás szinte teljesen azonos, Mátyás mindkettőt használhatta.

Temesvári István: Bátori. 1569. = Temesvári István: A kenyérmezei diadalról. Kolozsvár, 1573k. (RMNY 326) Példányt nem ismerünk ebből a kiadásból, tehát Mátyás feltehetően a *Cancionalét* használta a feldolgozáshoz, amelyben ez a mű is szerepel.

Vitéz Turi György haláláról. = Alistáli Márton?: Az vitéz Turi György haláláról. Debrecen, 1571–1573. (RMNY 311)

Tinódi. Zsigmond kir. 1552. = vö. Temesvári János: Krónika Béla királyról. Kolozsvár, 1574. (RMNY 352)

Tinódi. János kir. = Erdélyi história, alias János király testamentoma. Tinódi Sebestyén: Krónika. Kolozsvár, 1554. (RMNY 109) Tinódi összes többi itt felsorolt műve a *Krónikában* jelent meg. Mátyás e jegyzék tanúsága szerint nem dolgozta fel a teljes *Krónikát*, csak ezeket az énekeket.

Tinódi. Károly császár. = Tinódi Sebestyén: Károly császár hada Saxoniában, ott kurfirstnak megfogása.

Tinódi. Török császár győzel. = Tinódi Sebestyén: Szulimán császár Kazul pasával viadaljáról.

Tinódi. Enyingi Török Bálint. = Tinódi Sebestyén: Enyingi Török János vitézsége.

Tinódi. Ali Basa. = Tinódi Sebestyén: Budai Ali pasa históriája.

Tinódi. Ördög Mátyás veszed. = Tinódi Sebestyén: Ördög Mátyás veszedelme.

Tinódi. Szeged veszed. = Tinódi Sebestyén: Szegedi veszedelem.

Tinódi. Szolnok-Murány várak. = Tinódi Sebestyén: Szitnya, Léva, Csábrány és Murány váraknak megvevése.

Tinódi. Viadal a Szalkai mezőn. = Tinódi Sebestyén: A szalkai mezőn való viadalról.

Tinódi. Eger vára. = Tinódi Sebestyén: Eger vár viadaljáról való ének.

Tinódi. Dávid és Góliát. = Tinódi Sebestyén: Dávid király mint a nagy Góliáttal megvitt.

Tinódi. Udvarbírákról. = Tinódi Sebestyén: Az udvarbírákról és kulcsárokról.

Tinódi. Sokféle részegesről. = Tinódi Sebestyén: Sokféle részegesről.

Valkai. Barbarossa. 1574. = Valkai András: Hariadenus tengeri tolvaj históriája. Kolozsvár 1573. (RMNY 327) Valkainak a jegyzékben szereplő három históriája együtt jelent meg Kolozsvárott 1573-ban. Az 1574-es *Cancionaléban* is szerepel, de gyakorlatilag ugyanerről a kiadásról van szó, hiszen csak hozzákötötték az egy évvel azelőtti kiadványt az énekeskönyvhöz.

Valkai. Tunis. = Károly császár hada Afrikában. Lásd az előző tételt!

Valkai. János pap. = János pap-császár birodalma. Uo.

Veráncz Antal: Krónika. = Verancsics Antal: E krónika valóban a 16. században keletkezett, de kéziratban maradt. Csak a 19. században jelent meg nyomtatásban. Először Podhradczky József adta ki 1833-ban (*Eredeti két magyar krónika. Bornemisza Tamás: Buda veszéséről 1541-ben. – Verancsics Antal: Memoria rerum quae in Hungaria a nato Ludovico ultimo acciderunt.*), majd megjelent a Magyar Történelmi Emlékek (Írók) sorozatában is (II/3). Mátyás általában a Podhradczky-féle kiadásra hivatkozik

Veres Gáspár. Két nemes ifjak. = Szegedi Veres Gáspár: Szép rövid história két nemes ifjaknak igaz barátságokról. Kolozsvár, 1578. (RMNY 415)

Vranchich Faust. Dictionar. = Verantius, Faustus: Dictionarium. Velence, 1595. (RMNY 767)

17. századi források

A 17. századi forrásokat ugyanazzal a módszerrel vizsgáltuk, mint a 16. századi nyomtatványokat. Az eltérés csupán annyi, hogy az 1655 utáni nyomtatványoknál, ahol már nem tudjuk megadni az RMNY-tételszámot, ott az RMK (Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*. I–II. Budapest, 1879–1885; Hellebrant Árpád – Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*. III. Budapest, 1896–1898) tételszámaira hivatkozunk.

Comenius. Orbis pictus. = Comenius, Joannes Amos: Orbis sensualium pictus trilinguis. Lőcse, 1685. (RMK I. 1339)

Csere Ján. Encyclopaedia. = Apácai Csere János: Magyar encyclopaedia. Utrecht, 1655. (RMNY 2617)

Dálnoki. Trója veszed. = Hunyadi Ferenc: Trója megszállása és veszedelme. Kolozsvár, 1631. (RMNY 1503) E históriás éneknek már 16. századi kiadásai is voltak. Mátyás azonban bizonyára ezt használta, mert e kiadás címlevelének hátán Johannes Dálnoki egy latin nyelvű verse található. Mátyás tévesen neki tulajdonítja a művet.

Forró. Curtius. = Háportoni Forró Pál (ford.): Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak... viseltetett dolgairól íratott históriája. Debrecen, 1619. (RMNY 1174)

Füsüs. Királyok tüköre. = Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre. Bártfa, 1626. (RMNY 1347)

Geleji Katona. Graduale. = Keserői Dajka János – Geleji Katona István: Öreg Graduál. Gyulafehérvár, 1636. (RMNY 1643)

Gyöngyösi Ist. Chariklia. = Gyöngyösi István: Új életre hozott Chariclia. Lőcse 1700. (RMK I. 1564.) Szóba jöhet még Dugonics András kiadása (*Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai*. I–II. Pozsony–Pest, 1796), amely az összes itt felsorolt Gyöngyösi-művet tartalmazza.

Gyöngyösi. Murányi Vénus. = Gyöngyösi István: Márssal társolkodó Murányi Vénus. Kassa, 1664. (RMK I. 1014) A NySz. az 1767-es budai kiadást dolgozta fel. Toldy Ferenc 1863-ban kiadta Gyöngyösi válogatott munkáit. Mivel Mátyás kéziratában a Gyöngyösitől származó adatok és idézetek nem az alaplistában, hanem a későbbi kiegészítések között szerepelnek, feltételezhetjük, hogy a Toldy-féle kiadást használta.

Gyöngyösi. Kemény János. = Gyöngyösi István: Porából megéledett Phoenix. Lőcse, 1693. (RMK I. 1441, RMK I. 1442)

Gyöngyösi. Kupido. = Gyöngyösi István: Csalárd Cupido (1695). Komárom, 1734. A mű a 17. században keletkezett, de csak 18. századi kiadását ismerjük, ekkor azonban többször is megjelent. Mi az első kiadás adatait tüntettük fel.

Gyöngyösi. Rózsakoszorú. = Gyöngyösi István: Rózsakoszorú. Lőcse, 1690. (RMK I. 1388)

Káldi. Biblia. = Káldi György: Szent Biblia. Bécs, 1626. (RMNY 1352)

Kolosi Török Istv. 1635. = Kolosi Török István: Az Szent János evangelista és apostol históriája. Kolozsvár, 1635. (RMNY 1617)

Lippay Ján. Calendar. Oecon. 1663. = Lippay János: Calendarium oeconomicum perpetuum. Nagyszombat, 1662. (RMK I. 995)

Lippay. Virágos kert. = Lippay János: Pozsonyi kert. I. könyv. Nagyszombat, 1664. (RMK I. 1016)

Lippay. Veteményes kert. = Lippay János: Veteményes kert. Bécs, 1664. (RMK I. 1009)

Lippay. Gyümölcsös kert. = Lippay János: Gyümölcsös kert. Bécs, 1667. (RMK I. 1054)

Szép Magellona. 1676. = Kedves és nyájas história szép Magellonáról. Lőcse, 1676. (RMK I. 1202)

Sz. Mártoni. Tékozló fiu. 1636. = Szentmártoni Bodó János: Az tékozló fiúnak históriája. Ez história mellé adatott az vasról való ének is. Kolozsvár, 1636. (RMNY 1647) A nyomtatványt záró, vasról szóló vers keltezési ideje a záró versszak szerint 1625, innen vehette Mátyás az 1626-os évszámot (lásd a következő tételt). A két mű azonban bibliográfiailag egy egységet képez, még ha a második vers előbb keletkezett is.

Sz. Mártoni. A vasról. 1626. = Lásd az előző tételnél!

Molnár Albert. Dictionar. = Szenczi Molnár Albert: Dictionarium Latinoungaricum. Nürnberg, 1604. (RMNY 919)

Pázmán Péter. Kalauz. = Pázmány Péter: Isteni igazságra vezérlő kalauz. Pozsony, 1613. (RMNY 1059)

Pázmán. Predikáziók. = Pázmány Péter: Vasárnapi és ünnepi prédikációk. Pozsony, 1636. (RMNY 1659)

Pázmán. levelek Alvinczihoz. = Pázmány Péter: Egy keresztyén prédikátortul... Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél. Graz, 1609. (RMNY 980)

Pethő Gergely. Crónica. = Pethő Gergely: Rövid magyar krónika. Bécs, 1660. (RMK I. 955)

Prágai. Fejedelmek serkentő órája. = Draskovich János – Prágai András (ford.): Fejedelmeknek serkentő órája. Bártfa, 1628. (RMNY 1400)

Rimai. = Lásd Balassi.

Szakácskönyv. 1601. = Szakács mesterségnek könyvecskéje. Kolozsvár, 1695. (Sztipszky Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez.* Budapest, 1912: I. 2145/351) Az első magyar nyelvű szakácskönyvet Tótfalusi Kis Miklós adta ki Kolozsvárott 1695-ben, majd 1698-ban is. Mátyás dátuma téves. Elképzelhető, hogy valamely későbbi, 18. századi kiadást használt.

Szöllősi István. Siralom. 1631. = A művet nem sikerült azonosítani.

Szöllősi István. Szenán basa. 1635. = Szöllősi István: Rövid historia, melyben megíratik Szenen basának... megveretése és szegényvállása. Kolozsvár, 1635. (RMNY 1618)

Szőnyi Nagy János [!]. Mártírok koronája. 1675. = Szőnyi Nagy István: Mártírok koronája. Kolozsvár, 1675. (RMK I. 1180)

Ifj. Teleki Mih. Fejedelmek tüköre. = Teleki Mihály: Fejedelmi lélek, avagy a jó fejedelemnek szükséges ajándéki. Kolozsvár, 1689. (RMK I. 1373)

Veresmarti Mih. Intőlevél. = Veresmarti Mihály: Intő- s tanító levél. Pozsony, 1639. (RMNY 1788)

Veresmarti Mih. Adott hitről. = Veresmarti Mihály (ford.): Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról és az Istennek adott hitnek megtartásáról. Pozsony, 1641. (RMNY 1902)

Zrinyi. Adriai tenger Szirénája. = Zrínyi Miklós: Adriai tengernek Syrenaia. Bécs, 1651. (RMNY 2360)

Zrinyi. A vadász. = Idilium, az hol egy vadász Violának kegyetlenségéről panaszkodik. Szintén a fenti gyűjteményes kötetben jelent meg.

Zvonarics. Postillák. = Zvonarics Mihály: Magyar postilla, azaz vásárnapokra és egynehány nevezetes innepekre rendeltetett evangéliomoknak... magyarázatja. Csepreg, 1627. (RMNY 1380). – Magyar postilla, azaz Szentháromság vasárnaptul fogva következő vasárnapi evangéliomoknak magyarázatja. Csepreg, 1628. (RMNY 1404).

18. századi források

A 18. századi művek felsorolásakor már nem hivatkozunk bibliográfiai tételszámokra, itt általában az első kiadás megjelenésének dátumát tüntettük fel.

Approbatæ Constitutiones. = Approbatæ constitutiones regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. Ex articulis ab anno 1540. ad praesentem hucusque 1653. conclusis compilatae. II. Rákóczi Györgynek 1653-ban a gyulafehérvári országgyűlés által jóváhagyott törvénykönyvei. Először 1653-ban jelent meg Nagyváradon (RMNY 2499), majd kiadták 1677-ben (RMK I. 1212) és 1696-ban is (RMK I. 1486). Egyetlen 18. századi kiadását találtuk: *Erdély országnak három könyvekre osztott törvényes könyve*. Kolozsvár, 1779. Találtunk még egy 19. századi kiadást is, de mivel Mátyás a 18. századi művek között említi, feltehetően az 1779-es kiadásból dolgozott.

Barcsai Versei. = Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. [Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám versei.] Közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsony, 1789.

Barczafalvi Szabó Dávid. Szigvárt. = Barczafalvi Szabó Dávid: Szigvárt klastromi története. 1–2. Pozsony, 1787. A fordítást szójegyzék egészíti ki, melynek célja az ismeretlen vagy szokatlan szavak magyarázata és elterjesztése (Gáldi 1957: 22).

Baróti Szabó D. Költeményei. = Baróti Szabó Dávid verseskötetei: Új mértékre szedett versek. Kassa, 1777; Verskoszorú. 1–3. Kassa, 1786; Költeményes munkái. 1–2. Kassa, 1789; Versek, Milton Elveszett paradicsomának fordítása. 1–3. Komárom, 1802.

Baróti Szabó D. Paraszti Majorság. = Baróti Szabó Dávid: Paraszti majorság. 1–2. Pozsony–Kassa, 1779–1780. A műhöz két szójegyzék is tartozik, amelyben összesen mintegy 350 régi, illetve népnyelvi szó értelmezése szerepel (Gáldi 1957: 14–15).

Baróti Szabó D. Kisded Szótár. = Baróti Szabó Dávid: Kisded szó-tár. Kassa 1784.

Báróczy. Kassáandra. = Báróczy Sándor: Kassáandra. Bécs, 1774. Kazinczy is kiadta Báróczy „Minden munkáját” (1813).

Beniczky. Rythmusok. = Beniczky Péter: Magyar rhythmusok, avagy versek. E mű esetében még valószínűsíteni sem tudtuk, hogy Mátyás melyik kiadásából dolgozhatott, hiszen annyi kiadást megért. Érdekes módon 17. századi kiadásai is vannak (az 1664. évi első kiadás után még legalább hat alkalommal megjelent a mű a 17. században), Mátyás azonban a 18. századi művek közé sorozza, tehát valószínű, hogy e századból dolgozott. A 18. századból is legalább hat kiadást ismerünk, sőt még a 19. század elején is kiadták ezeket a rigmusokat.

Bessenyei. Holmi. = Bessenyei György: A holmi. Bécs, 1779.

Bíró. Micae evangelicae. = Padányi Bíró Márton: Micae et spicae evangelico-apostolicae. Győr, 1756.

Csapó Józ. Új füves kert. = Csapó József: Új füves és virágos magyar kert. Pozsony, 1775.

Csúzi Zsigm. Evangeliomi trombita. = Csúzy Zsigmond: Evangeliomi trombita. Pozsony 1724.

Csúzi Zsigm. Zengedező Sípszó. = Csúzy Zsigmond: Zengedező síp-szó. Pozsony, 1723.

Dayka Gábor. Versei. = Dayka Gábor Versei. Öszve-szedte s kiadta Kazinczy Ferenc. Pest, 1813. (1833-ban Toldy Ferenc újra kiadta a Kazinczy-féle kiadást javítva és bővítve.) Mátyás itt is a versek keletkezési ideje alapján sorolja a művet a 18. századhoz.

Faludi. Nemes Ember. = Faludi Ferenc: Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes ember. Nagyszombat, 1748. E mű is számos kiadást megért. Mátyás feltehetően a Toldy-féle kiadást használta: *Faludi Ferenc minden munkái. Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával kiadta Toldy Ferenc.* Pest, 1853. Ebben az alábbiakban felsorolt mindegyik mű szerepel. A továbbiakban az első kiadás idejét is közöljük:

Faludi. Nemes Asszony. = Faludi Ferenc: Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes asszony. Nagyszombat, 1748.

Faludi. Udvari ember. = Baltasar Gracian: Bölcs és figyelmes udvari ember. (Ford.:) Faludi Ferenc. 1. Nagyszombat, 1750, 2–3. Pozsony 1770–1771.

Faludi. Szent ember. = Faludi Ferenc: Szent ember, vagy-is szent életre vezérlő istenes oktatások. Pozsony, 1773.

Faludi. Téli éjtszakák. = Faludi Ferenc: Téli éjtszakák, vagy is a téli est időnek unalmait enyhítő beszédek. Közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsony, 1787.

Faludi. Versei. = Faludi verseit először Révai Miklós adta ki (1–2. köt. Győr, 1786–1787.), majd pedig Batsányi János (Pest, 1824.), illetőleg Toldy is (Pest, 1854.).

Faludi. Jegyzőkönyv. = Faludi Ferenc: Omniárium. Kiadta először Révai Miklós: *Faludi Ferentz élete s munkái*. Győr, 1786–1787, majd Toldy Ferenc: *Faludi Ferenc minden munkái*. Pest, 1853.

Jóra intő csengetyü. 1746. = [Nyéki Vörös Mátyás:] Tintinnabulum tripudiantium, azaz a földi részeg szerencsének és dicsőségnek álhatatlan lakodalmában tombolók jóra-intő csengettyűje. Első, példányból ismert kiadása 1636-ban jelent meg Pozsonyban (RMNY 1658), ezt még számos későbbi kiadás követte. 1746-ban is megjelent Pozsonyban, Mátyás valószínűleg erre a kiadásra utal.

Gr. Koháry Istv. Versei 1684–1726. = Koháry István versei szerző és nyomdahely feltüntetése nélkül jelentek meg 1720 és 1726 között kisebb-nagyobb füzetekben valószínűleg Nagyszombatban.

Kovács János. Krónika. = Fabriczius Kovács János: A magyar krónikának... sommája. Pozsony, 1742.

Magyar Tissot. 1772. = M. P. Tissot: A néphez való tudósítás, miképpen kelljen a maga egészségére vigyázni. Ford. Marikovszky Márton. Nagykároly, 1772.

Méhtartásról. 1782. = Veszelszky Antal: A magyar országi méhtartás rövid tudománya. Vác, 1782.

Mészáros Ignác. Kártigám. = Mészáros Ignác: Buda várának vissza-vételekor a keresztények fogságába esett egy Kartigam nevű török kis-aszszonynak... történeti. Pozsony 1772.

Mikes Kelem. Törökorsz. levelek. = Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Kiadta Kultsár István. Szombathely, 1794; Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*. Életrajzi értekezéssel közli Toldy Ferenc. 1–2. Pest, 1861.

Molnár Ján. Nevelés. 1778. = Molnár János: Petrovsky Sándor úrhoz M. J.-nak tizenöt levelei, midőn őtet a jó nevelésről való írásra ösztönzé. Pozsony–Kassa, 1776.

Molnár Ján. Régi jeles épületekről. = Molnár János: Régi jeles épületekről. Nagyszombat, 1760.

B. Orczy Lőrincz. Versei. 1789. = Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. [Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám versei.] Közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsony, 1789.

Philosthenes és Florentina. 1777. = E népszerű ponyva feltehetően 1762-ben jelent meg először Pozsonyban: Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre, melyben megíratatik Philosthenesnek és Florentinának egymáshoz való hűséges szerelmek. Még számos kiadást megért (lásd: Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Budapest, 1978, Magyar Helikon, 23).

Révai. Alagái. 1773. = Révai Miklós: Magyar alagáknak első könyvek. Nagykároly, 1778.

Stilfrid Brunczvik. 1737. = Szintén igen népszerű ponyva. Első kiadása: Két krónika. Az első Stilfrid cseh országi királyról. A másik Brunczvik Stilfrid fiáról, csehek királyáról. Pozsony, 1730. A *Philosthenes és Florentinához* hasonlóan rengeteg kiadása volt (Pogány i. m. 43).

P. Szabó István. Pred. 1746. = Szabó István: Három esztendőre való vasárnapi prédikáció. Nagyszombat, 1746.

Vajda. Krisztus élete. 1772. = Vajda Sámuel: A mi urunk Jézus Krisztusnak élete. 1–3. Pozsony, 1772–1774.

Váli. Római Imperat. tüköre. = Váli István: Római imperatorok tüköre... Julius császártól fogva... II. József császárig. Pozsony–Kassa, 1778.

Váli Mih. Házi orvos szótárocska. 1759. = Váli Mihály: Házi orvos szótárocska, azaz betű szerént szóló orvos könyvecske. Győr, 1792. A mű 1759-ben keletkezett.

19. századi források

Bacsányi. Versei 1827. = Bacsányi János: Versei. 1. Pest, 1827.

Berzsenyi. Munkái. = Berzsenyi verseit elsőként Helmezy Mihály adta ki 1813-ban. 1842-ben sok önkényes változtatással Döbrentei is kiadta. Mátyás azonban a megadott rövidítés alapján a

Toldy-féle kiadásból dolgozott. Berzsenyi Dániel: *Munkái. Újra átnéztet kiadás...* Toldy Ferenc által. 1–2. Pest, 1864.

Dugonics. Jeles történetek. = Dugonics András: Jeles történetek, melyeket a magyar játék-színre alkalmazott D. A. 1–2. Pest, 1794–1795.

Dugonics. Toldi. = Dugonics András: Toldi Miklós. Szomorú történet három szakaszokban. A mű a Dugonics-féle *Jeles történetek* első kötetében jelent meg.

Dugonics. Példabeszédek. = Dugonics András: Magyar példabeszédek és jeles mondások. Öszveszedte és megvilágosította D. A. 1–2. Szeged, 1820.

Sz. Györgyi. Természeti dolgok. = Szentgyörgyi József: A legnevezetesebb természeti dolgok esméreti. 1. köt. Debrecen, 1803.

Horváth Ádám. Énekei. (kézirat.) = Pálóczi Horváth Ádám: Ó és új, mintegy ötödfél-száz énekek, ki magam csinálmányja, ki másé. 1813. (Kézirata az Akadémiai Könyvtárban.)

Kassai. Szókönyv. = Kassai József: Származtató, gyökeresző magyar-diák szó-könyv. 1–5. tomó. Pest, 1833–1836.

Kazinczy. Munkái. = Kazinczy Ferenc: Munkái. Pest, 1814–1816.

Pethe Fer. Pallérozott mezei gazdaság. 1808–13. = Pethe Ferenc: Pallérozott mezei gazdaság. I. rész. 2. darab. Pozsony, 1808–1813.

Sándor István. Sokféle. = Sándor István: Sokféle. 1–12. köt. Győr–Bécs, 1791–1808.

Simon Máté. Vasárnapi és Böjti Pred. = Simon Máté: Böjti prédikációk 5 esztendőkre. Vác, 1804. Vasárnapi prédikációk. 1–2. Vác, 1804–1805.

Szirmay. Hungaria in parabolis. = Szirmay Antal: Hungaria in parabolis. Szerk.: Kovachich Márton György. Buda, 1804.

Vegyes források

Mátyás ebben a csoportban a forrásgyűjteményeket, illetve a folyóiratokat közli.

Anonymus. = Anonymus krónikájának több 18. századi kiadása is volt (például Schwandtner 1746), Mátyás azonban az Endlicher-féle kiadásból dolgozott: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Ed.:

Stephanus Ladislaus Endlicher. Sankt Gallen, 1849. Ez a forrásgyűjtemény tartalmazta többek között a Pozsonyi Krónikát, a Thuróczykrónikát, a Kézai-féle gestát, legendák és törvények szövegének kiadását, a Váradi Regestrumot és a *Halotti Beszédet*. 1860-ban jelent meg Pesten Szabó Károly fordítása (*Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről*).

Bonfinii Decades. = Antonio Bonfini: Rerum Hungaricarum decades. Basel, 1568. (RMK III. 570) Bonfini krónikájának ez volt az első teljes kiadása, később még többször is kiadták a 16–18. században.

Chronicon Budense. = Chronica Hungarorum. Buda, 1473. (RMNY 2). A Hess András-féle Budai Krónika. Podhradczy József adta ki a szövegét: *Chronicon Budense*. Buda, 1838.

Chronicon Dubnicense. = Az Illésházyak dubnici könyvtárával a Nemzeti Múzeum könyvtárába került. Mátyás Flórián adta ki először a krónika szövegét 1884-ben: *Historiae Hungaricae fontes domestici*. 3. köt.

Chronicon Turóczii. = Thuróczy János: Chronica Hungarorum. 1488. (Kétszer jelent meg ugyanazon évben: Brünnben és Augsburgban is). (RMK III. 15; RMK III. 16.) Szövegét közli az Endlicher-féle *Monumenta Arpadiana*. Lásd Anonymus.

Kézai. = Podhradczy József kiadta: Simonis de Kéza de originibus et gestis Hungarorum libri duo. Buda, 1833. Szerepel az Endlicher-féle *Monumenta Arpadiana*-ban. Lásd Anonymus. 1862-ben jelent meg Pesten Szabó Károly fordítása (Kézai Simon mester krónikája).

Kovacsics. Formulae solennes [!] styli. = Kovachich Márton György: Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum... regni Hungariae olim usati. Pest, 1799. A Nyírkállai-glosszákat (1479) is tartalmazza.

Fejér. Codex diplomaticus. = Fejér György: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XLIII. Buda, 1829–1844. Fejér sajnos az oklevelek kiadásánál nem alkalmazta a szükséges forráskritikát, sokszor téves keltezésű, másolási hibáktól hemzsegető okleveleket tett közzé, ezért kiadása a nyelvtörténeti vizsgálat céljára egyáltalán nem alkalmas (Papp 1991: 512).

Monumenta Hung. diplom. = Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. (MHHD) Magyar történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytárak. 1857–

Régi magyar nyelvemlékek. = Régi magyar nyelvemlékek. I–IV. Kiadta Döbrentei Gábor. Buda, 1838–1846.

Hazai Okmánytár. = Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják Nagy Imre, Paúr Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold és Véghely Dezső. I–V. 1865–1873.

400 magyar levél. Szalay Ágoston gyűjteménye. = Szalay Ágoston: Négyszáz magyar levél, 1504–1560. (Magyar Levelestár, I.) Pest, 1860.

Erdélyi történelmi adatok. = Erdélyi történelmi adatok. Szerk. és kiadja gróf Mikó Imre. I–III. köt. Kolozsvár, 1855–1858. IV. köt. Szabó Károly: 1862.

Erdély és a Porta. = Erdély és a Porta. 1567–1578. Közli Szalay László. Pest, 1862.

Kemény János önéletirata [!]. = Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1856.

Bethlen Miklós önéletir. = Bethlen Miklós gróf Önéletírása. 1–2. Kiadta Szalai László. Pest, 1858–1860. Magyar történelmi emlékek. 2–3. köt.

Akadémiai Értesítő. = Magyar Akadémiai Értesítő. Az Akadémia közlönye. Megjelent 1840-től.

Győri füzetek. = Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. Győr, 1861–1865. Az első magyar történelmi folyóirat, Ráth Károly Győr megyei levéltáros és Rómer Flóris indította meg.

Magyar Sion folyóirat. = Egyháztörténeti folyóirat. Esztergom. 1863–1869; 1887–1904. 1870 és 1887 között *Új Magyar Sion* címmel jelent meg. Esetenként forrásokat is közölt.

A listán nem szereplő, de a szótárban hivatkozott források

Comp. Const. = *Compilatae constitutiones regni Transylvaniae et Partium Hungariae*. Kolozsvár, 1669. RMK I. 1085. A 17. században még két másik kiadása is megjelent Kolozsvárott 1671-ben (RMK I. 1113) és 1695-ben (RMK I. 1469).

Eszterh. M. = Galántai gróf Esterházy Miklós munkái. Kiadta Toldy Ferenc. Pest, 1852. (Kézi kiadás: I–II. 1853.)

Krakkai ábécze = [Dévai Bíró Mátyás:] *Orthographia Unгарica*, azaz igaz írás módjáról való tudomány. Krakkó, 1549.

(RMNY 77) Kiadta Kazinczy Ferenc: *Magyar régiségek és ritkaságok*. Pest, 1808.

Kreszn. = Kresznerics Ferenc: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal. 1–2. Buda, 1831–1832.

Kalm. Prodr. = Kalmár György: Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno (seu Hunno-)Avarici, sive Adparatus criticus ad linguam Hungaricam. Pozsony, 1770.

VR. = Váradi Regestrum. Kolozsvár, 1550. (RMNY 87) Szerepel az Endlicher-féle *Monumenta Arpadianában*. Lásd Anonymus.

Mátyás szótárának helye nyelvtörténeti szótáraink között

Mátyás Flórián nyelvtörténeti szótárkísérlete sajnos nem tölthette be azt a szerepet, melyet szerzője szánt neki. A megjelent három füzetet forgatták, és a mai napig használják a nyelvtörténészek és a szótárszerkesztők, de az anyag jelentősebb részét tartalmazó kézirat majd száz éve a Széchényi Könyvtár Kézirattárában pihen. Az időközben megjelent történeti szótárak (NySz., OklSz., TESz., Gl.) már jóval több és az okleveles anyag feldolgozása miatt jóval régebbi adatokat közölnek, feleslegessé téve így módon Mátyás szótárának esetleges kiadását.

Mátyás adatgyűjteményének jelentőségét inkább úttörő szerepében kell látnunk, Jerney János kísérletét leszámítva ezt tekinthetjük első, teljességre törekvő nyelvtörténeti szótárunknak. Mindenképpen elismeréssel kell adóznunk a szerzőnek a korban egyedülálló vállalkozásáért, kiemelve itt a források széles körű felhasználását és az adatok pontos, a legtöbb esetben visszakereshető közlését. Nem szabad megfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy Mátyás teljesen egyedül végezte az anyaggyűjtés és a szótárszerkesztés emberfeletti munkáját. „A kitűzött cél végrehajtására rátermettebb emberünk nem volt abban az időben” – írja Mátyásról Ballagi Aladár a NySz.-t bíráló vaskos kötetében. „Mátyás Flórián, mint alapos nyelvész és történész s az egészen a szeretete tárgyának élő önzetlen tudós mintaképe, mohó szenvedéllyel látott munkájához. 1868-tól 1871-ig három füzetet adott, melyek ép úgy, mint nyelvtörténeti tanulmá-

nyai, az igazi hivatottság nagybecsű monumentumai.” (Ballagi 1903: 20.)

Már Kiss Lajos is felhívta rá a figyelmet (Kiss 1994: 394), hogy Mátyás munkájában (ő csak a nyomtatásban megjelent három füzetet vizsgálta) jó néhány olyan korai adat is fellelhető, amelyet mai történeti szótáraink sem ismernek, tehát Mátyás adata számos esetben korábbi, mint a ma ismert első előfordulás. A kézirat bizonyos részeit vizsgálata hasonló eredményre vezetett. Én is számos ilyen korai előfordulást találtam, de fontosnak tartom megjegyezni azt is, hogy ennél jóval többször találkoztam olyan esettel, amikor az újabb nyelvtörténeti szótárak Mátyásénál régebbi adatot közölnek, ám Mátyás adata a mintegy húsz évvel később megjelent NySz. megfelelő adatánál régebbi.

Mátyás szótára tehát mindenképpen komoly lépésnek tekinthető a magyar nyelvtörténeti kutatásokban, és nagy veszteségnek tekinthető, hogy eredményei, adatai nem kerültek be a korabeli nyelvtudomány vérkeringésébe. A szótár (s főként a kézirat) megismerése talán Mátyás Flórián nyelvtudomány-történeti szerepének megítélését is módosíthatja.

Záró megjegyzések

Céлом elsősorban Mátyás Flórián nyelvészeti pályájának többé-kevésbé rendszeres bemutatása volt. Elsősorban azt a róla alkotott téves képet szerettem volna eloszlatni, amely őt kizárólag a finnugor rokonság dühödt ellenfelének, ideológiai alapon álló támadójának látja. Ezzel együtt azt is megpróbáltam bizonyítani, hogy nyelvtörténeti kutatásai (elsősorban természetesen nyelvtörténeti szótára) jóval fontosabb helyet jelölnek ki neki nyelvtudomány-történetünk 19. századi művelőinek sorában, mint ahová a tudománytörténet eddig besorolta.

Kedvezőtlen megítélését – azt gondolom – elsősorban műveinek nem ismerése okozta, nyelvtudomány-történetünk kutatói inkább csak Hunfalvy kritikái, illetve a nyelvhasználat tanulmányok ma már meglehetősen elriasztó címe (*Magyar-árja nyelvhasználatok; A magyar nyelv finnítési törekvések ellenében* stb.) alapján próbálták értékelni munkáit, s ezekből ítélve természetesen nem épp hízelgő kép látszott kibontakozni róla.

Műveinek alaposabb vizsgálata azonban bizonyítja, hogy Mátyást semmiképpen nem tekinthetjük a magyar-árja nyelvrokonság hirdetőjének, ezt a vádat ő maga is többször nyomatékosan cáfolja. Műveiben és a vizsgált korszakban a nyelvhasználat és nyelvrokonság nem mosható egybe, a két fogalom két teljesen különböző elméleti alapon álló nyelvészeti iskola, illetve nézetrendszer törekvéseire utal. Ez a probléma elvezet bennünket nyelvtudomány-történetünk egy eddig kevésbé vagy nem kellő alaposítással vizsgált korszakához, a Zsirai Miklós által „félszázados tétovázás” korának nevezett időszakhoz, amelynek szerepét a magyar nyelvrokonsági és nyelvhasználati kutatások történetében eddig nem értékeltük eléggé. Ezen időszak nyelvhasználati törekvéseinek, illetve az úgynevezett filozófiai (vagy bölcséleti) nyelvtudomány szerepének és elveinek módszeres vizsgálata nélkül nem értelmezhetők minden szempontból a kö-

vetkező korszak, a történeti-összehasonlító nyelvészet kialakulásának kezdeti nehézségei és a bölcséleti nyelvtudománnyal folytatott – a korra rendkívül jellemző – vitái.

A bölcséleti nyelvtudomány törekvéseinek, eszmerendszerének bemutatása nem lehetett feladatom, Mátyás Flórián nyelvhasznító munkáinak kapcsán csak utalhattam bizonyos idetartozó problémákra, mivel több ponton úgy látom, ennek az irányzatnak az eleveit képviseli. A Hunfalvy Pállal folytatott vitában nem Mátyás igazságát kerestem, a két tudós polémiáját inkább a kort (az 1850-es évek) igen jellemző megnyilvánulásnak gondolom.

Jóval nagyobb jelentőségűnek tartom Mátyás nyelvtörténeti tanulmányait és szótárát. Nyelvtörténeti fejtegetései sok esetben elsőként tisztáztak alapvető szótörténeti kérdéseket, s a régi nyelv és a források fölényes ismeretéről tanúskodnak. S mivel a nyelvtudománytörténeti szakirodalom nemigen emlékezik meg nyelvtörténeti szótáráról, erről a tudománytörténeti szempontból úttörő műről, ezért igen hasznosnak véltem ennek minél részletesebb és alaposabb bemutatását. Annál is inkább, mivel Mátyás Flórián tudománytörténeti megítélésének változását elsősorban nyelvtörténeti adatgyűjtésének bemutatásától várom. Ez volt az a terület, ahol igazán marandót alkotott, szótárát a mai kor nyelvtörténészei is haszonnal forgathatják. Jó lenne, ha nyelvtudomány-történetünk Mátyást nemcsak „magyar-árja hasonlatai”, hanem elsősorban „nyelvtörténeti szótárkísérlete” kapcsán tartaná számon.

- Abaffy 202 Abaffy Csilla: Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTA Kézirattárában. *In:* Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Szerk. Rozsondai Marianne. Budapest : Argumentum, 2002. p. 15–30.
- Abaffy 1991 Abaffy Erzsébet, E.: Az igemód- és igeidő-rendszer *In:* A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. köt. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest : Akadémiai, 1991. p. 104–121.
- Babos 1956 Babos Ernő: Az első magyar nyelvtudományi folyóirat. *In:* Magyar Nyelvőr, 1956. p. 289–294.
- Bakró-Nagy 2000 Bakró-Nagy Marianne: Még mindig finnugorok vagyunk *In:* Helyzetkép a magyar nyelvtudományról. Szerk. Kiefer Ferenc, Gósy Mária. Budapest : MTA Nyelvtudományi Intézete, 2000. p. 7–16.
- Balázs 1978 Balázs János: A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. *In:* Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. Szerk. Szathmári István. 2. kiad. Budapest : Tankönyvkiadó, 1978. p. 13–35.
- Balázs 1987 Balázs János: Hermész nyomában. A magyar nyelvölcsélet alapkérdései. Budapest : Magvető, 1987.
- Ballagi 1903–1911 Ballagi Aladár: Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár. Budapest : MTA, 1903–1911.

- Ballagi 1855 Ballagi Mór: A magyar szónyomozás, s az összehasonlító nyelvészet. I. *In:* Magyar Akadémiai Értesítő, 1855. p. 589–602.
- Ballagi 1857 Ballagi Mór: A magyar szónyomozás, s az összehasonlító nyelvészet. II. *In:* Magyar Akadémiai Értesítő, 1857. p. 34–49.
- Ballagi 1859 Ballagi Mór: A magyar nyelvészkedés köre. *In:* Magyar Akadémiai Értesítő, 1859. p. 397–423.
- Bárczi 1958 Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. Budapest : Tankönyvkiadó. 1958. Hasonmás kiad. Budapest : Tinta Könyvkiadó. 2001.
- Bárczi 1963 Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Budapest : Gondolat, 1963.
- Bárczi–Benkő–Berrár 1967 Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Budapest : Tankönyvkiadó, 1967.
- Békefi 1906 Békefi Remig: Mátyás Flórián r. t. emlékezete. *In:* A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. 13. köt. 1. sz. p. 1–22. Budapest : MTA, 1906.
- Békés 1985 Békés Vera: Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között. Budapest : Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1985.
- Békés 1993 Békés Vera: A 'rokonság' terminus jelentésváltozása a 19. századi nyelvtudományi vitákban. *In:* Hajdú Péter 70 éves. Szerk. Sz. Bakró-Nagy Marianne, Szűj Enikő. Budapest : MTA Nyelvtudományi Intézete, 1993. p. 45–49.
- Békés 1997 Békés Vera: A hiányzó paradigma. Latin Betűk : Debrecen, 1997.

-
- Benkő 1963 Benkő Loránd: Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1963. (Nyelvtudományi értekezések ; 38.)
- Benkő 1967–1984 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- Benkő 1991 A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. köt. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest : Akadémiai, 1991.
- Benkő 1992 A magyar nyelv történeti nyelvtana. 2/1. köt. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1992.
- Benkő 1993–1997 Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. 1–3. Hrsg. Benkő Loránd. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1993–1997.
- Benkő 1995 A magyar nyelv történeti nyelvtana. 2/2. köt. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1995.
- Benkő–K. Sal 1976 Az etimológia elmélete és módszere. Szerk. Benkő Loránd – K. Sal Éva. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1976. (Nyelvtudományi értekezések ; 89.)
- Berrár 1961 Berrár Jolán: Beszámoló az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár munkálatairól. *In: Magyar Nyelv*, 1961. p. 331–337.
- Berrár–Károly 1967 Berrár Jolán – Károly Sándor: Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztési elvei. *In: Magyar Nyelv*, 1967. p. 263–274.; 381–394.
- Berrár–Károly 1984 Berrár Jolán – Károly Sándor: Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1984.

-
- Budenz 1861 Budenz József : Török–magyar nyelvhasználat és hasonlító magyar–altaji hangtanról. *In:* Magyar Akadémiai Értesítő, 1861–1862. II. p. 158–190.
- Budenz 1867 Budenz József: A *magas–magnus*-féle magyar–árja hasonlat. *In:* Nyelvtudományi Közlemények, 1867. p. 51–57.
- Csapodi 1978 Csapodi Csaba: Az Anonymus-kérdés története. Budapest : Magvető, 1978.
- Csengery 1857 Csengery Antal: Az altaji népek ősvallása, tekintettel a magyar ősvallásra. *In:* Magyar Akadémiai Évkönyv, 1857. 9/4. Buda : Egyetemi Nyomda.
- Csengery 1858 Csengery Antal: Nyugotázsia őstörténete az ékiratok világánál. *In:* Budapesti Szemle, 1858. 3. köt. p. 319–347.
- Csengery 1859 Csengery Antal: Az őstörténeti tanulmányok nemzeti érdeke s a schyták nemzetiisége. *In:* Budapesti Szemle, 1859. 6. köt. p. 243–263.
- Cserkúti 1925 Cserkúti Adolf: Mátyás Flóriánról és egyebekről. *In:* Dunántúl, 1925. április 3.
- Csűri 1909 Csűri Bálint: Teleki József gróf mint nyelvész. *Klny. a Magyar Nyelvőr*ből. Budapest : Athenaeum, 1909. (Nyelvészeti füzetek ; 55.)
- CzF. Lásd Czuczor–Fogarasi 1862–1874.
- Czuczor 1851 Czuczor Gergely: A magyar nyelv etymologiai és hasonlító vizsgálata elvéről. *In:* Magyar Akadémiai Értesítő, 1851. p. 288–303.
- Czuczor 1852 Czuczor Gergely: A magyar szóértelmezés és szóelemzés elveiről. *In:* Új Magyar Múzeum, 1851–1852. 2. köt. p. 370–381.; 500–509.
- Czuczor 1855 Czuczor Gergely: Az *R*-ről, mint szóhangról, s nyelvünk szavaiban divatozóról. *In:* Magyar Akadémiai Értesítő, 1855. p. 449–465.; 497–520.

-
- Czuczor 1859 Czuczor Gergely: A mássalhangzókról általában. *In:* Magyar Academiai Értesítő, 1859. p. 599–800.
- Czuczor–Fogarasi 1862–1874 Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. 1–6. Pest–Budapest, 1862–1874.
- Deme 1987 Deme László: A korszakbeosztás kérdéséről – „másként”. *In:* Magyar Nyelv, 1987. p. 422–427.
- Domokos 1990 Domokos Péter: Kállay Ferenc. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1990.
- Domokos 1998 Domokos Péter: Szkítiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban. 2. kiad. Budapest : Universitas. 1998.
- Domokos–Csepregi 1998 125 éves a budapesti Finnugor Tanszék. Jubileumi kötet. Szerk. Domokos Péter, Csepregi Márta. Budapest : ELTE Finnugor Tanszék, 1998. (Urálsztikai tanulmányok ; 9.)
- Domokos–Paládi-Kovács 1986 Domokos Péter – Paládi-Kovács Attila: Hunfalvy Pál. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1986.
- Éder 1972a Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyed században (1945–1970). Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1972. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai ; 130.)
- Éder 1972b Éder Zoltán: Révai Miklós. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1972.
- Éder 1978 Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.
- Éder 1999 Éder Zoltán: Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből. Budapest : Mundus – Magyar Egyetemi Kiadó, 1999.

- Éder 2000 Éder Zoltán: Révai Miklós történeti nyelvészetének korszerűsége *In: Révai Miklós jubile[u]m*. Győr, 2000. november 28. Szerk. Kiss Jenő. Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000. p. 7–20.
- Érdy 1974 Érdy Miklós: *The Summerian, Ural-Altaic Magyar Relationship. A History of Research. Part I. The 19th Century*. New York : Gilgamesh, 1974.
- EWUng. Lásd Benkő 1993–1997.
- Fábián 1859 Fábián István: Nyelv, nyelvkülönbség és nyelvrokonság. Nyelvvizsgálati rendszerek. *In: Magyar Akadémiai Értesítő*, 1859. p. 497–515.
- Federmayer 2000 Federmayer István: Révai Miklós élete és munkássága. Győr : Révai Miklós Gimnázium, 2000.
- Finály 1862a Finály Henrik: Ismét a Magyar Nyelv Szótára. *In: Akadémiai Értesítő*, 1861–1862. p. 300–343.
- Finály 1862b Finály Henrik: A Magyar Nyelv Szótára. *In: Korunk (Kolozsvár)* 1862. 48., 49., 50. sz.
- Fogarasi 1859 Fogarasi János: Külföldi nyelvtudományi munkák ismertetése. *In: Akadémiai Értesítő*, 1859. p. 45–54.
- Fogarasi 1861 Fogarasi János: A magyar sajátító ragról. *In: Magyar Akadémiai Értesítő*, 1861. p. 144–158.
- Fogarasi 1862 Fogarasi János: A Magyar Nyelv Szótára ügyében. *In: Akadémiai Értesítő*, 1861–1862. p. 212–226.
- Fráter 1965 Fráter Jánosné: Részletek az Akadémiai Könyvtár történetéből (1865–1875). Budapest : MTA, 1965.
- Fráter 1966 Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése (1854–1949). Budapest : MTA Könyvtára, 1966.

-
- Fráter 1974 Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949. Budapest : MTA Könyvtára, 1974.
- Fráter 1987 Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosai 1831–1849. Budapest : MTA Könyvtára, 1987.
- Gáldi 1957a Gáldi László: Az akadémiai Értelmező Szótár első terve. *In: Magyar Nyelvőr*, 1957. p. 86–91.
- Gáldi 1957b Gáldi László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1957.
- Gáldi 1957c Gáldi László: Versegghy, a szótáríró. *In: Magyar Nyelvőr*, 1957. p. 261–275.
- Gáldi 1958 Gáldi László: Kassai József szláv–magyar szógyejeztetései. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1958. p. 389–402.
- Gere 2000 Gere Zsolt: „Hat gím jöve sebtén elébe.” (Vörösmarty eposzterve és őstörténeti fel fogása a Zalán futását követően). *In: Irodalomtörténeti Közlemények*, 2000. p. 454–496.
- Gergely 1988 Gergely András: Az értemiség tájéko zódása. (A Budapesti Szemle a Bach-kor szakban.) *In: Forradalom után – kiegye zés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Szerk. Németh G. Béla. Budapest : Gondolat, 1988. p. 251–285.
- Gl. Lásd Berrár–Károly 1984.
- Gulya–Szathmári 1974 Sajnovics János emlékünne pség és tudomán ytörténeti szimpo zion. (Székesfehérvár–Tordas, 1970. május 12–14.) Szerk. Gulya János, Szathmári István. Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1974. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai ; 131.)

- Gyárfás 1883 Gyárfás István: Jerney János emlékezete. *In: A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek.* Budapest : MTA, 1883. 1. köt. 9. sz. p. 1–36.
- Hajdú 1987–1988 Hajdú Péter: Budenz-problémák. *In: Nyelvtudományi Közlemények,* 1987–1988. p. 125–165.
- Hajdú 1991 Hajdú Péter: Budenz és az indouráli hipotézis. *In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1991. p. 254–263.
- Hajdú 1998 Hajdú Péter: A magyar–ugor vs. altaji összehasonlító az uráli nyelvészetig (via finnugor). *In: 125 éves a budapesti Finnugor Tanszék. Jubileumi kötet.* Szerk. Domokos Péter, Csepregi Márta. Budapest : ELTE Finnugor Tanszék, 1998. p. 56–62.
- Halász 1900 Halász Ignác: A magyar szófejtés története. *In: Akadémiai Értesítő,* 1900. p. 5–19.
- Halász 1903 Halász Ignác: A magyar szófejtés és történeti fejlődése. *In: Nyelvtudományi Közlemények,* 1903. p. 1–45.
- S. Hámosi 1991 Hámosi Antónia, S.: Az alárendelő szerkezetek. A főnévi szerkezetek. *In: A magyar nyelv történeti nyelvtana.* 1. köt. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest : Akadémiai Kiadó. 1991. p. 676–715.
- S. Hámosi 1995 Hámosi Antónia, S.: Az alárendelő szerkezetek. A főnévi szerkezetek. *In: A magyar nyelv történeti nyelvtana.* 2/2. köt. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1995. p. 329–425.

-
- Harmatta 1960 Harmatta János: Munkácsi Bernát mint a finn-ugor–iráni kapcsolatok kutatója. *In: MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei*, 1960. 16. köt. p. 392–397.
- Hegedűs 1985 Hegedűs Attila: A magyar nyelvtudomány-történet periodizációjához. *In: Magyar Nyelv*, 1985. p. 467–468.
- Hegedűs 1966 Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1966. (Nyelvtudományi értekezések ; 56.)
- Hegedűs 1995 Hegedűs József: I. A. Fessler és a magyar nyelv rokonsága. *In: Magyar Nyelv*, 1995. p. 156–162.
- Hegedűs 1998 Hegedűs József: Rendhagyó magyar nyelv-hasonlítás-történet. I–II. *In: Magyar Nyelv*, 1998. p. 283–292.; 385–398.
- Hegedűs 1999 Hegedűs József: A magyar nyelvhasználat századai. (Külföldi nézetek és azok hatása.) Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest, 1999.
- Hunfalvy 1852a Hunfalvy Pál: Adalékok a szógyökökreől, a viszonyítókról, s a *fe, fel és al* viszonyítók némelly származékairól. *In: Új Magyar Múzeum*, 1851–1852. 2. köt. p. 444–459.
- Hunfalvy 1852b Hunfalvy Pál: Tájékozás a magyar nyelvtudományban. Pest, 1852.
- Hunfalvy 1853 Hunfalvy Pál: Finn és magyar szók egybe-hasonlítása. *In: Új Magyar Múzeum*, 1853. 2. köt. p. 448–488.
- Hunfalvy 1854a Hunfalvy Pál: Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak külföldön, különösen az elmúlt év alatt alatt. *In: Akadémiai Értesítő*, 1854. p. 1–18.
- Hunfalvy 1854b Hunfalvy Pál: Magyar nyelvtudománybeli mozgalmak. *In: Új Magyar Múzeum*, 1854. I. köt. p. 157–184.

- Hunfalvy 1855 Hunfalvy Pál: Török, magyar és finn szók egybehasonlítása. *In: Akadémiai Értesítő*, 1855. p. 61–67.; 99–152.; 191–246.; 337–364.
- Hunfalvy 1856 Hunfalvy Pál: Mit akar a Magyar Nyelvészet? *In: Magyar Nyelvészet*, 1856. p. 1–19.
- Hunfalvy 1857a Hunfalvy Pál: Bábel tornya. *In: Budapesti Szemle*, 1857. p. 424–444.
- Hunfalvy 1857b Hunfalvy Pál: Az ékírás és altaji nyelvészet. *In: Magyar Nyelvészet*, 1857. p. 313–317.
- Hunfalvy 1857c Hunfalvy Pál: Válasz a szócsaládrendszerre és nyelvészeti egymásutánra. *In: Magyar Nyelvészet*, 1857. p. 190–220.
- Hunfalvy 1857d Hunfalvy Pál: Vissza- és előrepillantás. *In: Magyar Nyelvészet*, 1857. p. 1–10.
- Hunfalvy 1858a Hunfalvy Pál: A lapp nyelv, vagy az igazolt és megigazított Sajnovics. *In: Új Magyar Múzeum*, 1858. 2. köt. p. 3–59.
- Hunfalvy 1858b Hunfalvy Pál: A magyarok és finnek között volt viszonyokról. *In: Magyar Nyelvészet*, 1858. p. 217–233.
- Hunfalvy 1858c Hunfalvy Pál: A nyelvtudomány jelen állása. *In: Budapesti Szemle*, 1858. 3. köt. p. 87–139.
- Hunfalvy 1858d Hunfalvy Pál: Mátyás Flórián hasonlító nyelvtudománybeli működései. *In: Magyar Nyelvészet*, 1858. p. 67–84.; 87–107.
- Hunfalvy 1858e Hunfalvy Pál: Tájékoztás a szanszkrit, görög és latin nyelvtudományban. *In: Magyar Nyelvészet*, 1858. p. 167–188.; 291–308.
- Hunfalvy 1859a Hunfalvy Pál: Egy vogul monda. (Vogul nyelvtani és szótári kísérettel.) (Akadémiai székfoglaló értekezés.) *In: Magyar Akadémiai Értesítő*, 1859. p. 285–396.

- Hunfalvy 1859b Hunfalvy Pál: Könyvismertetés. Észrevételek finnező véleményre a magyar ősválásról, nyelvészeti viták és újabb magyar-árja nyelvhasonlatok. Írta Mátyás Flórián. *In: Magyar Nyelvészet*, 1859. p. 232–237.
- Hunfalvy 1859c Hunfalvy Pál: A mássalhangzókról általában. Előadta az akadémiában Czuczor Gergely rt. Az 1859-ki *Értesítő* VIII. számában. (559–800 l.) *In: Magyar Nyelvészet*, 1859. p. 181–182.
- Hunfalvy 1859d Hunfalvy Pál: Osztják nyelv. *In: Magyar Nyelvészet*, 1859. p. 142–152.; 204–226.; 369–400.
- Hunfalvy 1859e Hunfalvy Pál: Az új perzsa nyelv, s annak netaláni viszonya az áltaji nyelvekhez. *In: Magyar Nyelvészet*, 1859. p. 46–63.; 81–96.
- Hunfalvy 1860 Hunfalvy Pál: Apologia. A magyar igeidők. *In: Magyar Nyelvészet*, 1860. p. 5–22.; 246–334.
- Hunfalvy 1861 Hunfalvy Pál: A „Magyar Nyelvészet” politikája 1861-re. *In: Magyar Nyelvészet*, 1861. p. 1–13.
- Hunfalvy 1863a Hunfalvy Pál: Könyvismertetés. Magyar Nyelvtudomány. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1863. p. 282–304.
- Hunfalvy 1863b Hunfalvy Pál: A nyelvtudományról. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1863. p. 69–95.
- Hunfalvy 1864 Hunfalvy Pál: A magyarok eredete. *In: Budapesti Szemle*, 1864. 19. köt. p. 3–97.
- Hunfalvy 1866 Hunfalvy Pál: Régi magyar szók. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1866. p. 246–279.
- Hunfalvy 1870 Hunfalvy Pál: A Magyar Nyelv Szótára elveiről és azok miképi alkalmazásáról. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1870. p. 302–324.

- Hunfalvy 1874 Hunfalvy Pál: Az összehasonlító magyar nyelvtudomány nevezetéhez. *In: Magyar Nyelvőr*, 1874. p. 145–149.
- Hunfalvy 1878 Hunfalvy Pál: Új tudományok, új előítéletek meg adalék a finn-ugor népek történetéhez. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1878. p. 1–59.
- Hunfalvy 1881 Hunfalvy Pál: A Kún- vagy Petrarka-Codex és a kúnok. *In: Értekezések a MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből*. 1881. 9/5. p. 1–49.
- Hunfalvy 1883 Hunfalvy Pál: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? *In: Értekezések a MTA Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből*. 1883. 11/1. p. 1–39.
- R. Hutás 1973 Hutás Magda, R.: Az Akadémiai Nagyszótár történetének vázlata. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1973. p. 447–465.
- Imre 1858 Imre Sándor: Az ember neve némely árja nyelvekben. *In: Magyar Nyelvészet*, 1858. p. 382–398.
- Imre 1859 Imre Sándor: A magyar szógyök mivolta és némely változásai. *In: Magyar Akadémiai Értesítő*, 1859. p. 856–881.
- Jászay 1852 Jászay Pál: A magyar nemzet napjai, a legrégibb időktől. *In: Új Magyar Múzeum*, 1851–1852. 1. köt. p. 787–804.
- Jean 1992 Jean, Georges: Az írás, az emberiség emlékezete. Ford. Lukács Katalin. 2. kiad. Budapest : Park, 1992.
- Jerney 1829 Jerney János: Világosítás, Ásiában a Kaukaszus hegyén lakozó avarok és kúnságiak nyelvének magyartalansága eránt; a kaukaszusi népek rövid általnézésével. Szeged : Grün Orbán örökösei, 1829.
- Jerney 1851 Jerney János: Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845. 1–2. Pest, 1851.

- Jerney 1852 Jerney János: A parthiai kutatások körül Repicky János által tett nyelvészeti észrevételekre felelet. *In: Új Magyar Múzeum*, 1851–1852. 1. köt. p. 374–387.
- Jerney 1854 Jerney János: Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából. Pest, 1854.
- Jerney 1855 Jerney János: A palóc nemzet és palóc krónika orosz és lengyel évkönyvek nyomán. *In: Magyar Történelmi Tár*, 1855. 1. köt. p. 1–68.
- Juhász 1991 Juhász Dezső: A kötőszók. *In: A magyar nyelv történeti nyelvtana*. 1. köt. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1991. p. 476–500.
- Kálmán 1960 Kálmán Béla: Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát emlékezete. *In: Magyar Nyelvőr*, 1960. p. 264–268.
- Kálmán 1981 Kálmán Béla: Munkácsi Bernát. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1981.
- Kálmán 1991 Kálmán Péter: Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága. *In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1991. p. 328–333.
- Kéki 2000 Kéki Béla: Az írás története. A kezdetektől a nyomdabetűig. Budapest : Vince, 2000.
- Kelemen 1978 Kelemen József: A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig. *In: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből*. 1850–1920. Szerk. Szathmári István. 2. kiad. Budapest : Tankönyvkiadó, 1978. p. 77–97.
- Keve 1940 Keve Mária: Kállay Ferenc nyelvhasznító munkássága. Pécs : Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1940. (Finnugor értekezések ; 4.)

- Kiss 1993 Kiss Antal: Ballagi Mór, A magyar szónyomozás és az összehasonlító nyelvészet. Pest, 1846. *In:* Hajdú Péter 70 éves. Szerk. Sz. Bakró-Nagy Marianne, Szíj Enikő. Budapest : MTA Nyelvtudományi Intézete, 1993. p. 179–185.
- Kiss 2000 Révai Miklós jubile[u]m. Győr, 2000. november 28. Szerk. Kiss Jenő. Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai ; 215.)
- Kiss–Szűts 1991 Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1991.
- Kiss 1978 Kiss Lajos: Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. *In:* Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. Szerk. Szathmári István. 2. kiad. Budapest : Tankönyvkiadó, 1978. p. 47–59.
- Kiss 1994 Kiss Lajos: Nyelvtörténeti szótáraink típusai. *In:* Magyar Nyelv, 1994. p. 392–412.
- Korhonen 1984 Korhonen, Mikko: A finnugor nyelvtudomány kezdeti szakaszai. *In:* Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéből. Szerk. Päivi Heikkilä, Karig Sára. Budapest : Európa Könyvkiadó, 1984. p. 25–45.
- Kósa 2001 Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete. 2. jav., bőv. kiad. Budapest : Osiris, 2001.
- Kósa–Filep 1975 Kósa László – Filep Antal: A magyar néptáji-történeti tagolódása. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1975. (Néprajzi tanulmányok.)

-
- Kovács 1970 Kovács Ferenc: Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1970.
- Kovács 1981 Kovács Ferenc: A magyar nyelvtudomány egyik úttörője: Hunfalvy Pál. *In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 1981. 13. köt. p. 115–135.
- Kovács 2001 Kovács Ferenc: A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulása. Budapest : Akadémiai Kiadó, 2001.
- H. Laborc 1993 Laborc Júlia, H.: A nyelvcsalád, nyelvrokonság mint nyelvészeti és társadalmi-politikai fogalom az abszolutizmus kori Magyarországon. *In: Hajdú Péter 70 éves. Szerk. Sz. Bakró-Nagy Marianne, Szíj Enikő. Budapest : MTA Nyelvtudományi Intézete*, 1993. p. 247–253.
- Lakó 1962 Lakó György: Százéves a Nyelvtudományi Közlemények. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1962. p. 3–12.
- Loványi 1957 Loványi Gyula: A Magyar Nyelvészet. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1957. p. 3–34.
- Lugossy 1857 Lugossy József: Szócsaládrendszer. Nyelvészeti egymásután. *In: Magyar Nyelvészet*, 1857. p. 138–159.; 161–189.
- Lugossy 1858 Lugossy József: Hangrendi párhuzam nyelvünkben. *In: Új Magyar Múzeum*, 1858. 1. köt. p. 92–102.
- Lugossy 1859 Lugossy József: Nyelvészeti iránynézetek, szküth-európai szómaradványok. *In: Magyar Akadémiai Értesítő*, 1859. p. 3–29.
- Mándoky Kongur 1993 Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. Sajtó alá rendezte Ökrösné Bartha Júlia. Karcag : Városi Önkormányzat, 1993. (Keleti örökségünk ; 1.)

- Margócsy 1987–1988 Margócsy István: Révai Miklós és a magyar nyelvtudomány. *In: Irodalomtörténeti Közlemények*, 1987–1988. p. 539–581.
- Margócsy 1998 Margócsy István: „A tiszta magyar.” Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában. *In: A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről.* Szerk. Csorba Sándor, Margócsy Klára. Nyíregyháza : Bessenyei György Könyvkiadó, 1998. p. 131–140.
- Martinkó 1964 Martinkó András: „Magyar” vártól Magyarvárig. Egy cím, egy eszme, egy évszám és több félreértés genezise. *In: Irodalomtörténeti Közlemények*, 1964. p. 425–448.
- Máté 1997 Máté Jakab: A 19. századi nyelvtudomány rövid története. Budapest : Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. (Elméletek, irányzatok és módszerek ; 1.)
- Mátyás 1856 Mátyás Flórián: Magyar–árja nyelv hasonlatok. *In: Magyar Nyelvészet*, 1856. p. 234–252.
- Mátyás 1857a Mátyás Flórián: Magyar–árja nyelv hasonlatok. Pécs : Lyceum nyomda, 1857.
- Mátyás 1857b Mátyás Flórián: A magyar nyelv finnítési törekvések ellenében. Pécs : Lyceum nyomda. 1857.
- Mátyás 1858 Mátyás Flórián: Észrevételek finnező véleményre. A magyar ősvallásról, nyelvészeti viták és újabb magyar–árja nyelv hasonlatok. Pécs : Lyceum nyomda, 1858.
- Mátyás 1859 Mátyás Flórián: A hasonító nyelvészetről tekintettel a magyar nyelv írási fontosságára. Akadémiai székfoglaló értekezés. *In: Magyar Akadémiai Értesítő*, 1859. (Pótkötet.) p. 99–115.

-
- Mátyás 1860   Mátyás Flórián: Magyar nyelvtudomány. 1. Pécs : Lyceum nyomda, 1860.
- Mátyás 1863   Mátyás Flórián: Magyar nyelvtudomány. 2. Pécs : Lyceum nyomda, 1863.
- Mátyás 1864   Mátyás Flórián: Régi magyar családi és időnevezetek. *In:* Nyelvtudományi Közlemények, 1864. p. 321–360.
- Mátyás 1865   Mátyás Flórián: Magyar nyelvritkaságok. *In:* Nyelvtudományi Közlemények, 1865. p. 188–208.
- Mátyás 1867   Mátyás Flórián: A magyar nyelv múltja és jelene. Nyelvtörténeti szótár s ethnographiai utazás terve. Pécs : Lyceum nyomda, 1867.
- Mátyás 1868   Mátyás Flórián: Nyelvtörténeti tanulmányok szükséges voltáról. *In:* Akadémiai Értesítő, 1868. p. 3–16.
- Mátyás 1868–1871   Mátyás Flórián: Magyar nyelvtörténeti szótár(-kísérlet). 1–3. Pest–Pécs : Bartalits ny. – Taizs ny., 1868–1871.
- Mátyás 1871   Mátyás Flórián: Magyar nyelvtudomány. 3. Pécs : Taizs ny., 1871.
- Melich 1904a   Melich János: Laikusok évada. (A Nyelvtörténeti Szótár bírálata.) *In:* Magyar Nyelvőr, 1904. p. 121–133.
- Melich 1904b   Melich János: „Ritus explorandae veritatis”. *In:* Magyar Nyelvőr, 1904. p. 305–327.
- Melich 1936   Melich János: A Nyelvtudományi Bizottság története és munkássága fennállásának 80. évfordulója alkalmából. *In:* Akadémiai Értesítő, 1936. p. 256–260.
- Mészöly 1936   Mészöly Gedeon: A *hit* szó eredete és rokonsága. *In:* Szegedi Füzetek, 1936. p. 1–18.
- A. Molnár 1987   Molnár Ferenc, A.: A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről. Magyar Nyelvőr, 1987. p. 158–161.

- A. Molnár 1991 Molnár Ferenc, A.: Régi finnugor nyelvészek mint könyvtárosok. *In:* Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1991. p. 492–501.
- F. Molnár 1964 Molnár Gizella, F.: Finnugor szóegyeztetések Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában. *In:* Nyelvtudományi Közlemények, 1964. p. 371–377.
- Molnár–Simon 1980 Molnár József – Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek. 3. kiad. Budapest : Tankönyvkiadó, 1980.
- Munkácsi 1882–1884 Munkácsi Bernát: Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. *In:* Magyar Nyelvőr, 1882. p. 241–255.; 289–296.; 342–356.; 385–393.; 433–445.; 481–486.; 531–541.; 1883. p. 49–54.; 145–152.; 288–299.; 339–348.; 385–396.; 436–447.; 485–499.; 1884. p. 11–19.
- Munkácsi 1900 Munkácsi Bernát: Árja hatás a finn-magyar nyelvek számneveiben. *In:* Keleti Szemle, 1900. p. 241–258.
- Munkácsi 1901 Munkácsi Bernát: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. 1. Budapest : MTA, 1901.
- Németh 1971 Németh G. Béla: A századvégi Nyelvőr-vita. (A népies provincializmus kialakulásához.) *In:* Uő: Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok. Budapest : Magvető, 1971. p. 465–520.
- Németh 1988 Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk. Németh G. Béla. Budapest : Gondolat, 1988.

-
- Németh 1928 Németh Gyula: Akadémiánk és a keleti filológia. *In:* A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada. Az alapítás századik évfordulója alkalmából tartott ünnepi beszédek és előadások. 2. Budapest : Franklin Társulat, 1928. p. 136–151.
- NySz. Lásd Szarvas–Simonyi 1890–1893.
- OklSz. Lásd Szamota–Zolnai 1902–1906.
- Oppenheim 1982 Oppenheim, A. Leo: Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja. Ford. Gődény Endre. Budapest : Gondolat, 1982.
- Pach 1975 A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1975.
- Pais 1975 Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1975.
- Pamlényi 1978 A Magyar Tudományos Akadémia kiadványai 1828–1950. Szerk. Pamlényi Ervin. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1978.
- Pápay 1922 Pápay József: A magyar nyelvhasználat története. Budapest : MTA, 1922. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve ; 1/3.)
- Papp 1991 Papp Lajos: A magyar nyelvemlékkiadás szemléleti változásai. *In:* Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1991. p. 509–515.
- Pintér 1906 Pintér Jenő: Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén 1831–1850. Klny. Jászberény, 1906.
- Pintér 1911 Pintér Jenő: Nyelvtudományi törekvések a megújítás korában 1772–1831. Klny. Budapest, 1911.
- Podhorszky 1857 Podhorszky Lajos: Az új perzsa nyelv föltetsző idomai. *In:* Magyar Nyelvészet, 1857. p. 30–36.

- Pukánszky 1936 Pukánszky Béla: Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat. *In: Nyelv-tudományi Közlemények*, 1936. p. 361–374.
- Pulszky 1859 [Pulszky Ferenc] Lubóci P. Ferenc: A magyar képzők és ragok a szanszkrit nyelvészeti rendszer világában. *In: Új Magyar Múzeum*, 1859. p. 245–274.; 329–356.
- Pusztay 1977 Pusztay János: Az „ugor–török” háború után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből. Budapest : Magvető, 1977.
- Pusztay 1995 Pusztay János: Nyelvrokonság és nemzet-tudat. Szombathely : Savaria University Press, 1995. (Dissertationes Savarienses.)
- Rédei 1998 Rédei Károly: Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája. Budapest : Balassi, 1998. (Magyar őstörténeti könyvtár ; 11.)
- Repicky 1852a Repicky János: Jerney János Parthiájára nyelvészeti észrevételek. *In: Új Magyar Múzeum*, 1851–1852. 1. köt. p. 235–241.
- Repicky 1852b Repicky János: Parthia, al-mazjár, garaboncos. *In: Új Magyar Múzeum*, 1851–1852, 1. köt. p. 720–733.
- Révai 1805/1912 Révai Miklós: A magyar deákság. Kiadta Rubinyi Mózes. Budapest : MTA, 1912. (Régi magyar könyvtár ; 29.)
- Révész 1853 Révész Imre: A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben. *In: Új Magyar Múzeum*, 1853. 1. köt. p. 76–91.
- Riedl 1856 Riedl Szende: A nyelvészetről általában. *In: Magyar Nyelvészet*, 1856. p. 20–30.
- Riedl 1859 Riedl Szende: A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan. Prága–Lip-cse, 1859.
- Róna-Tas 1978 Róna-Tas András: A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. Budapest : Gondolat, 1978.

-
- Rubinyi 1957 Rubinyi Mózes: Révai Miklós. *In: Magyar Nyelvőr*, 1957. p. 257–261.
- Sági 1942 Sági István: Czuczor és Fogarasi nyelvtudományi elvei. *In: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1942. p. 318–334.
- K. Sal 1962 Sal Éva, K.: A Nyelvtudományi Közlemények történetéből. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1962. p. 277–287.
- Simonyi 1904a Simonyi Zsigmond: A Nyelvtörténeti Szótárról. (Első válasz Ballagi Aladár könyvére: Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár.) *In: Magyar Nyelvőr*, 1904. p. 65–81.
- Simonyi 1904b Simonyi Zsigmond: Valótlanság, ferdítés, tudatlanság. (A Nyelvtörténeti Szótár bírálatára – harmadik válasz.) *In: Magyar Nyelvőr*, 1904. p. 185–200.
- Simonyi 1904c Simonyi Zsigmond: Hogy készülnek a nagy szótárak? (A Nyelvtörténeti Szótár bírálatára – egyelőre utolsó válasz.) *In: Magyar Nyelvőr*, 1904. p. 425–444.
- Szabó T. 1988 Szabó T. Attila: A magyar helynévkutatás a XIX. században. *In: Nyelv és település. Vál. tanulm., cikkek*. 7. Budapest : Európa Kiadó, 1988. p. 13–84.
- Szalontay 1973 Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. Budapest : ELTE, 1973. (Nyelvtudományi dolgozatok ; 13.)
- Szamota–Zolnai 1902–1906 Szamota István – Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Budapest, 1902–1906.
- Szarvas 1873 Sarvas Gábor: A magyar nyelvbéli idegen szók. *In: Magyar Nyelvőr*, 1873. p. 486–493.; 534–536.

-
- Szarvas 1892 Szarvas Gábor: A Magyar Nyelvtörténeti Szótár. *In:* Budapesti Szemle, 1892. 72. köt. p. 406–433.
- Szarvas–Simonyi 1890–1893 Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. 1–3. Budapest, 1890–1893.
- Szathmári 1966 Szathmári István: Megemlékezés Kresznerics Ferencről. *In:* Magyar Nyelv, 1966. p. 373–378.
- Szathmári 1971 Szathmári István: A magyar nyelvtudomány-történet korszakai. *In:* Magyar Nyelvőr, 1971. p. 18–35.
- Szathmári 1978 Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850–1920. Szerk. Szathmári István. 2. kiad. Budapest : Tankönyvkiadó, 1978.
- Szidarovszky 1936 Szidarovszky János: Budenz József indogermán összehasonlító nyelvtudományi munkássága. *In:* Nyelvtudományi Közlemények, 1936. p. 427–438.
- Szűj 1998 Szűj Enikő: Pánfinnugor és antifinnugor elméletek, mozgalmak. *In:* 125 éves a budapesti Finnugor Tanszék. Jubileumi kötet. Szerk. Domokos Péter, Csepregi Márta. Budapest : ELTE Finnugor Tanszék, 1998. p. 145–152.
- Szilágyi 1976 Szilágyi Erzsébet: Mátyás Flórián életéhez, nyelvészeti és történetírói tevékenységéhez. *In:* Baranyai helytörténetírás, 1976. p. 209–229.
- Szily 1892 [Szily Kálmán] Nagyszigethy Kálmán: A Magyar nyelvtörténeti szótár. *In:* Budapesti Szemle, 1892. 72. köt. p. 110–126.

- Szinnyei 1926 Szinnyei József: A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelvtudomány. *In: A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada. Az alapítás századik évfordulója alkalmából tartott ünnepi beszédek és előadások. 1. Budapest : Franklin Társulat, 1926. p. 14–34.*
- Szőnyi 1909 Szőnyi Ottó: Mátyás Flórián emlékezete. *In: A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője, 1909. március. p. 1–18.*
- Szörényi 1989 Szörényi László: „A szent hazának képe.” Östörténet és epika Zrínyitől Krúdyig *In: uő: Múltaddal valamit kezdeni. Budapest : Magvető, 1989. p. 208–220. (JAK füzetek ; 45.)*
- TESz. Lásd Benkő 1967–1984.
- Thoroczkay 1994–1995 Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). *In: Fons, 1994. 2. sz. p. 93–149.; 1995. 2. sz. p. 117–173.*
- Toldy 1851 Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. 1–2. Pest, 1851.
- Toldy 1855 Toldy Ferenc: Alexandriai Szent Katalin verses legendája. Pest, 1855.
- Tompa 1967 Tompa József: Művészi archaizálás és nyelvemlékhamisítás 1772 és 1873 között. *In: A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1967. p. 97–116.*
- Tordai 1909 Tordai Ányos: Mátyás Flórián könyvtára. *In: A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” Értesítője. 1909. március. p. 18–31.*
- Tóth 1971 Tóth András: Toldy Ferenc és tudományos közéletünk 1849–1860. (Adalékok az abszolutizmus korának művelődéstörténetéhez.) Klny. az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. kötetéből. Budapest : Egyetemi Könyvtár, 1971. p. 351–371.

- Tóth 1907 Tóth Béla: *Curiosa Hungarica*. Magyar ritkaságok. Budapest, 1907.
- Tóth 1963 Tóth István: A pécsi Diogenész. Emlékezés Mátyás Flóriánra. *In: Dunántúli Napló*, 1963. június 21.
- Tózsér 1988 Tózsér Ágnes: Szemelvények a Magyar Tudós Társaság nyelvészeti működéséből 1831 és 1848 között. Budapest : Egyetemi Könyvtár, 1988. (Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Fontes et Studia ; 4.)
- R. Várkonyi 1973 Várkonyi Ágnes, R.: A pozitivista történetiszemlélet a magyar történetírásban. 1–2. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1973. (Tudománytörténeti tanulmányok ; 6.)
- Vásáry 1980 Vásáry István: Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban. *In: Irodalomtörténeti Közlemények*, 1980. p. 15–25.
- M. Velenyák 1988 Velenyák Zsófia, M.: Egy tudománytörténeti gyanúsítás eloszlátása. Küldte-e „Bécs, a bécsi Kamarilla” Budenz Józsefet Magyarországra? *In: Magyar Nyelv*, 1988. p. 313–324.
- Velledits 1908 Velledits Lajos: Révai és Adelung. *In: Nyelvtudományi Közlemények*, 1908. p. 287–312.
- Vértes O. 1963 Vértes O. Auguszt: Hunfalvy Pál levelei Imre Sándorhoz. *Klny. a Nyelvtudományi Közlemények* 65. kötetének 2. számából. Budapest, 1963.
- Viszota 1909 Viszota Gyula: A Magyar Tudós Társaság nagyszótárának története. *In: Magyar Nyelv*, 1909. p. 1–7.; 49–63.
- Voigt 1997–1998 Voigt Vilmos: A magyar ősvallás kérdése. *In: Ethnographia*, 1997. p. 365–418.; 1998. p. 71–96.
- Volf 1881 Volf György: Előterjesztés a Magyar Nyelvtörténeti Szótár ügyében. *In: Magyar Nyelvőr*, 1881. p. 303–308.; 361–366.; 415–421.; 458–466.; 507–518.; 544–552.

-
- Waldapfel 1935   Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830. Budapest : MTA, 1935.
- V. Windisch 1961   Windisch Éva, V.: Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban. Budapest : OSZK, 1961.
- Zaicz 1991   Zaicz Gábor: A MUSz. és modern etimológiai szótáraink. (A szófejtő Budenz.) *In:* Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1991. p. 717–723.
- Zolnai 1894   Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Budapest : MTA, 1894.
- Zolnai 1906   Zolnai Gyula: A Magyar Oklevél-Szótár-ról. *In:* Akadémiai Értesítő, 1906. p. 419–438.
- Zsigmond 1977   Zsigmond Gábor: Hunfalvy Pál útja az embertudománytól az ethnográfiaiáig. *Klny. a Népi kultúra – népi társadalom. 10. kötetéből.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. p. 207–251.
- Zsirai 1943   Zsirai Miklós: Östörténeti csodabogarak. *In:* A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1943. p. 266–289.
- Zsirai 1953   Zsirai Miklós: A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai. *In:* MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1953. 4. p. 3–4.
- Zsirai 1994   Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. 2., hasonmás kiad. Közreadta Zaicz Gábor. Budapest : Trezor, 1994.

A NEMZETI TÉKA CÍMŰ SZOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

<i>Szentmihályi-émlékkötet</i> Szerkesztette Nagy Anikó	2000
<i>Olvasásfejlesztés, könyvtárhasználat – kritikus gondolkodás.</i> Írta és szerkesztette Nagy Attila	2001
<i>A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei.</i> Katalógus Összeállította Szabó Henriette	2002
<i>Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon.</i> Adattár Összeállította Fallenbüchl Zoltán	2002
<i>Széchenyi Ferenc és Csehország.</i> Levelestár Válogatta Richard Praák	2003
<i>A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok</i> Szerkesztette Monok István	2003
<i>Visszaemlékezés az 1848–49. évi szabadságharcra Erdélyben</i> Írta Imreh Sándor. Sajtó alá rendezte Pásztai László	2003
Nagy Attila: <i>Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata</i>	2003